

અર્પણ

ન્યાયાભિનિધિ, તપાસ્યાધિપતિ આત્માત્મગુણ વિજયાનમૂરીચરણ પદાન માર
શાતનૂર્તિ આચાર્ય વિજયરામચંદ્રસૂરીચરણ પાવકાર આચાર્ય વિજયાનમૂરીચરણ
પાવકાર મિત્રાત્મહોદધિ આચાર્ય વિજયપ્રેમસૂરીચરણ પાવકાર અનેકકલા-
સમક્ષિતીયી વિસાગગચ્છાધિપતિ આખ્યાનવાચસ્પતિ તામિલકશિરામહિ,
આચાર્ય વિજયરામચંદ્રસૂરીચરણને

આચાર્ય વિજયરામચંદ્રસૂરીચરણ

અર્પણ

મારી આ કૃતિ એક ગ્રંથભંડાર - એક અધ્યયન અને મારા સમગ્ર મહાનિબંધ
સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્ધના જેન ગુજરાતી મિલે. માટે મને માર્ગદર્શન આપનાર
ભારતીય સાહિત્ય અકાદેમીના અધ્યક્ષ મુરગિદ્ધ ગજરાતી કવિચંદ્ર અને સાહિત્યકર
શ્રી ઉમાશંકર જોશીને

વિષયાનુક્રમ

૧. આમુખ
૨. પ્રાસંગિક
૩. અમરભૂંગલિ
૪. શ્રી લક્ષ્મણમુરિ - ૬૦૩ પરિચય.
૫. શ્રી કીર્તિચંદ્રમુરિ - ૬૦૩ પરિચય.
૬. નિશાભયો પ્રયાસ (એક અભિપ્રાય).
૭. કવિ ઋપભદ્રાસ

-એક અધ્યયન

૫.

(૧) પૂર્વજ્ઞે.	૧-૭
(૨) કવિના વતન ખંભાત વિષે વિસ્તૃત માહિતી.	૮ થી ૧૨
(૩) કવિના ધર્મગુરુઓ.	૧૨ થી ૨૩
(૪) ઋપભદ્રાસ એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ કવિ તથા તેમની સરસ્વતીભક્તિ.	૨૩ થી ૨૬
(૫) નમ્રતા, પૂર્વકવિઓનું સ્મરણ અને કાવ્યદેવ.	૨૬ થી ૩૪
(૬) કૃતિઓ :	૩૪ - ૩૮
૧. ઋપભદ્રાસ	૩૮ - ૩૯
૨. વ્રતવિચારરાસ	૩૯ - ૪૦
૩. રથૂલિભદ્રાસ	૪૦
૪. સુમિત્રદાગર્ગિરાસ	૪૦ - ૪૧
૫. કુમારપાદરાસ	૪૧ - ૫૩
૬. અગ્નિકુમારરાસ	૫૩ - ૫૪
૭. નવતત્ત્વરાસ	૫૪
૮. શ્રવણવિચારરાસ	૫૪
૯. ભરતજાડુખલિરાસ	૫૪ - ૬૧
૧૦. સમક્રિતસારરાસ	૬૧ - ૬૨

પૂ. આ વિનયલક્ષ્મણસૂરિ જેન અંધમાળા અંધ ૧૦ :

કવિ નરપભદ્રાસ

(એક અધ્યયન)

પ્રો. ડૉ વાગીલાલ જીવાભાઈ ચોકરી, એમ એ. પીએચ. ડી.
(ભૂતપૂર્વ પ્રાકૃતના પ્રોફેસર- ગુજરાત કોલેજ, પાટણ કોલેજ, ગુજરાતીના
પ્રોફેસર-ખભાત કોલેજ, ડાહોર કોલેજ, તસોદ કોલેજ અને ગોખડી કોલેજ)

પ્રાપ્તિસ્થાન :-

- (૧) ગુર્જર એ ધરતી કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ ૧
- (૨) પ્રો ડૉ વાગીલાલ જીવાભાઈ ચોકરી. ૨૭, લૈનનગર, પાનડી, અમદાવાદ-૭
- (૩) શ્રી આત્મકમનનબિંધુસૂત્રવરીરજી જેન જ્ઞાનમંદિર, ૬, જ્ઞાનમંદિર રોડ,
દાદર, બી બી, મુંબઈ-૨૮

Kavi Rushabhadas - A Study by Dr. V J Choks
Published by Shri A Jain Jnanmandir, 6, Jnan
mandir Road, Dādar, Bombay 400028 1979 Rs 14

આપુખ

અધ્યાપક કેશવરામ કા શાસ્ત્રી,
મહામહિમોપાધ્યાય, વિદ્યાવાચસ્પતિ

© વી જે ચોકસી

પ્રત : ૧૦૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ માર્ચ ૧૯૭૮

કિંમત રૂા ૧૪-૦૦

મુદ્રક

શ્રી આદ્યમવનજિથસૂરીશ્વરજી જ્ઞાન મંદિર
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પ્રકાશક

શ્રી આદ્યમવનજિથસૂરીશ્વરજી જ્ઞાન મંદિર
૧, જ્ઞાન મંદિર રોડ, દાદર બી બી, મુંબઈ ૨૮

અર્પણ

ન્યાયાનોનિધિ, તપગચ્છાધિપતિ આત્માત્મગુણ વિજયાનન્દુરીશ્વરજી પદ્મ વ કાર
શાતભૂતિ આચાર્ય વિજયકમનન્દુરીશ્વરજી પદ્મલ કાર આચાર્ય વિજયનાનન્દુરીશ્વરજી
પદ્મલ કાર નિજાતમદોષધિ આચાર્ય વિજયપ્રેમન્દુરીશ્વરજી પદ્મલ કાર અનેકજન-
સમક્ષિતગૃહી, વિગાજ ભગધિપતિ, આખ્યાનચાર્યરૂપિ, તાકિંકશિરોમણિ,
આચાર્ય વિજયરામચ દ્રમુરીશ્વરજીને

આચાર્ય વિજયરામચ દ્રમુરીશ્વરજી

અર્પણ

મારી આ કૃતિ 'કવિ જગજીવન - એક અધ્યયન' અને મારા સમગ્ર મહાનિબંધ
'સત્તરમા રાતકના પૂર્વાર્ધના જૈન ગુજરાતી કવિઓ' માટે મને માર્ગદર્શન આપનાર
ભારતીય સાહિત્ય અકાદેમીના અધ્યક્ષ મુખ્યસિદ્ધ ગુજરાતી કવિવર્ય અને સાહિત્યકાર
શ્રી ઉમાશંકર જોશીને

વિષયાતુકમ

૧. આશુખ
૨. પ્રાસંગિક
૩. રમરજીવિ
૪. શ્રી હરમજુસુરિ - ૬૬૩ પરિચય
૫. શ્રી કીર્તિચંદ્રસુરિ - ૬૬૩ પરિચય.
૬. નિશાભયો પ્રવાસ (એક અભિપ્રાય).
- ૭ કવિ નાપભદાસ

-એક અધ્યયન

૫

(૧) પૂર્વજો.	૧-૭
(૨) કવિના વતન ખંભાત વિશે વિસ્તૃત માહિતી	૮ થી ૧૦
(૩) કવિના ધર્મગુણો.	૧૦ થી ૨૩
(૪) નાપભદાસ એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ કવિ તથા તેમની સરસ્વતીભક્તિ.	૨૩ થી ૨૬
(૫) નમ્રતા, પૂર્વકવિઓનું રમરજી અને કાવ્યદેવું.	૨૬ થી ૩૪
(૬) કૃતિઓ	૩૪ - ૩૮
૧. નાપભદ્રવગમ	૩૮ - ૩૯
૨. નતવિચારરામ	૩૯ - ૪૦
૩. રથસિદ્ધરામ	૪૦
૪. સુમિત્રાજીવિગમ	૪૦ - ૪૧
૫. કુમારપાલગમ	૪૧ - ૫૩
૬. આનંદકુમારગમ	૫૩ - ૫૪
૭. નવતત્ત્વગમ	૫૪
૮. જીવિચારગમ	૫૪
૯. ભરતજાદુજીગમ	૫૪ - ૬૧
૧૦. ગમમિત્રારગમ	૬૧ - ૬૨

૧૧. ક્ષેત્રસમાસરાસ	૬૨
૧૨. ઉપદેશમાહારાસ	૬૨ - ૮૨
૧૩. દિતશિક્ષારાસ	૮૩
૧૪. પૂર્ણવિધિરાસ	૮૪
૧૫. શ્રવંતસ્વામીગાસ	૮૪
૧૬. શ્રેણિકરાસ	૮૫
૧૭. કર્ણવ-નારાસ	૮૫
૧૮. હીરવિજયમૂરિના જાર ખોલનો રાસ	૮૫
૧૯. મહામીનાથરાસ	૮૫ - ૮૬
૨૦. હીરવિજયમૂરિરાસ	૮૬
૨૧. વીસઅઘાનકતપરાસ	૧૦૮
૨૨. અમલકુમારગાસ	૧૦૮
૨૩. રાક્ષસીચારાસ	૧૦૮ - ૧૦૯
૨૪ થી ૩૨—કૃતિઓ.	૧૦૯ - ૧૧૦

(૭) કવિત્વ, પ્રતિભા તથા ગુજરાતી
સાહિત્યમાં કવિત્વ વિશિષ્ટ અર્પણ.

૧૧૦ - ૧૧૩

૮. પાદટીપ

૧૧૪

૯. શુદ્ધિપત્રક

આમુખ

ડૉ. ચોકશીએ 'સત્તરમા શતકના પૂર્વાધના જૈન ગુજરાતી કવિઓ' એ વિષય ઉપર મહાનિષ્ઠ રજૂ કરીને ડૉક્ટરની પત્ની પ્રાપ્ત કરી છે. ધણી વર્ષો ઉપર ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુરનાતક લેખનમાં અમે હતા ત્યારે આરભના દિવસોમાં ડૉ. ઉમાશંકર જોશીને મળવા ડૉ. ચોકશી અવારનવાર આવતા ત્યારનો એક સન્નિઃ અભ્યાસક તરીકેનો એમનો મને પરિચય છે એમની લાક્ષણિકતા એમના સ્વભાવની ઋજુતા-મા રહેતી છે અર્ધભાગધીના સપાદન ક્ષેત્રે પણ એમની સેવા ગુજરાતને વર્ષો ઉપર મળી છે. મારા નાના ભાઈ પ્રૌ. નાગરદાસ કા. બાલણિયાના તો ગુજરાત કોલેજના એ સહાધ્યાયી હતા ત્યારથી જ એમની વૃત્તિ નિર્ભીન રીતે અતમુખી હતી અને એજ એઓ આજે સુ વેતરને આરે જામા છે ત્યારે પણ રહી છે એમણે ધાયુ' હોત તો અર્ધભાગધીના વિષયમાં ડૉક્ટરેટની પત્ની પ્રાપ્ત કરી હોત, પણ અર્ધભાગધીના યુનિવર્સિટીમાંન્ય માર્ગદર્શકને અભાવે એમણે પસંદ કર્યો વિષય ગુજરાતી ભાષાના ક્ષેત્રનો, અને જેમના વિષયમાં પ્રમિદ્ધ થયેલી થોડી રચનાઓ સિવાય જાણવાનો પ્રયત્ન નહોતો થો. તેવા ખજાતના ગદ્યકોશના મધ્યકાલીન સાહિત્ય સ્વામી સપ્તભદ્રાસ અને એ યુગના અગ્રગદ્ય જૈન સાહિત્યકારાની સાહિત્ય કૃતિઓનો અભ્યાસ આપવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો એનું શુભ પગિણામ એ એમના મહાનિષ્ઠધર્માથી તારવેલી સત્ક્રમણ ને લગતી આ અભ્યાસ-રચના એમણે આ 'અધ્યયન'ના આગળમાં સત્ક્રમણના પૂર્વજ્ઞે રિંગેતી હકીકત કવિની કૃતિઓના અત્ત ભાગમાંથી કવિએ આપેના ચમ્દોમાં રજૂ કરીને પ્રમાણિક રીતે સ્તબ્ધ કરી આપી છે એ પછી આપેની 'કવિના વતન ખજાત વિશે વિસ્તૃત માહિતી' પણ અન્યાય્ય પ્રથેના હવાગ આપી રજૂ કરી આપી છે સંશોધનનો પ્રાણુજૂત ગિદ્દાત 'વામૂઝ લિન્ક'ત કિંચિત્ - અને સુરત રીતે પાળવામાં ડૉ. ચોકશી સભાન રજા છે સત્ક્રમણ ના ધર્મગુરુઓ વિશે ખ્યાલ આપ્યા પછી કવિની ગૃહસ્થતા અને સંસ્કૃતી

ભક્તિ હિપસાવવાનો પ્રયત્ન જોવા મળે છે.

એમણે ઋષભદાસની પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ મળી નાની મોટી ૩૯ રચના અભ્યાસને માટે પ્રાપ્ત કરી હતી, જેનો કૃતિવાર અભ્યાસ આપ્યો છે. નકામું લંબાણ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરી વિગતો વાચનદામ કરી આપી છે. એમણે કૃતિઓમાં વપરાયેલ ઢાળોને લક્ષ્યમાં રાખી 'કુમારપાલરાસ'માંની ૩૮ જેટલી ઢાળો તારવી આપી છે, જે આ વિરોધો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને કામ લાગે તેવી છે. લિન્ન લિન્ન રચનાઓમાં આવતાં સુભાષિત તો ત્યાં ત્યાં પ્રસંગ મળતાં ઉદાહૃત કર્યાં જ છે. યથા-સ્થાન પ્રાપ્ત અલંકારો વિશે પણ પ્રકાશ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કવિનો કવનકાલ ઈ. સ. ૧૬૦૦થી ૧૬૩૫ સુધીનાં ૩૫ વર્ષોનો ગણાય. ઈ. સ. ૧૫૭૫માં જન્મ હોઈ ઈ. સ. ૧૬૦૦ આસપાસ એમણે સાહિત્યસર્જન શરૂ કર્યું હતી સકાય. આમ લગભગ ચારેક દાયકાની એ કવિની પ્રવૃત્તિ છે.

પ્રમાણમાં અદ્યપખ્યાત છતાં કવિ તરીકે ખંભાતના જ વિશ્વદાસના સમયમાં ઋષભદાસની સાહિત્યોપાસના થઈ છે એ નોંધપાત્ર છે. આવા એક મધ્યકાલીન સાહિત્યકારની કૃતિઓનો અભ્યાસ, આવા પ્રકારના અભ્યાસ કરનારાઓને પણ, એક સાચો રાહ બતાવનારો થશે એવો મને વિશ્વાસ છે. ડૉ. ચોકશીની આ સેવા એના આસ્વાદકોને આનંદ આપશે જ એવી શ્રદ્ધા છે.

મધુવન, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૧.

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

તા ૧૦-૧-૭૬

પ્રાસંગિક

પ્રો શ્રી વારીતાદિ છવાભાઈ ચૌહાણી M A P H D ખભાનના વતની છે અને નાની વયથી જ વિદ્યાર્થિયમ સુકાવી આગળ વધ્યા છે હિન્દુ કક્ષાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભાગે જ ધર્મશ્રદ્ધા જોવા મળે છે પરંતુ—સ્થાનપુત્રી પુણ્ય જૂમિ ધર્મ સંસ્કારથી ભરી ભરી માતા પિતાની પ્રેરણા અને ગુરુઓના સમાગમથી તેમની ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અત્યંત અને અખૂટ છે તેથી મને વિશેષ આનંદ થાય છે હું પણ સસારી પક્ષે ખભાતનો વતની છું અને થોડા સમય માટે માગ તેઓ વિદ્યાર્થિ દત્તા, ઓલે રહેજે અને તેમના પ્રત્યે પદપાત હોય તેઓ વાસ્તવમાં ગુણીય ન વ્યક્તિ છે ધર્મશ્રદ્ધાળુ છે અને વિદ્વાન છે

વરો પૂર્વે તેમણે મને વાત કરી હતી કે શ્રી નરભદ્રાસ કવિ, માન્ય વ્યક્તિઓ—કવિઓ અને વિદ્વાનો વિશે મેં કંઈક લખ્યું છે અવસરે પ્રગટ કરવાનો મારો વિચાર છે તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચાલુ રહેતો મને થયું કે શ્રી વાડીભાઈના કાર્યને—તેમના લખેલા સાહિત્યને મારે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ મેં નક્કી કરી તેમને જણાવ્યું અને તેમણે હિત્સાહિત થઈ તે કાર્ય શરૂ કર્યું તેનું પ્રથમ શબ્દાંશ તે આ ‘કવિ-નરભદ્રાસ —એક અભ્યયન’ આચાર્ય લક્ષ્મણસરિ અથમાળા નો તે ૧૦મો અથ છે

શ્રી નરભદ્રાસ કવિ વિશે તેમણે ઘણી ઘણી હકીકતો—ચિંમતો પુસ્તક માં ઘણી લીધી છે ખુબ પ્રકાશમાં નહિ આવેલા આવા પ્રાચીન પુરો પ્રત્યે અહોભાવ વ્યક્ત કરી તેમને પ્રકાશમાં લાવતું સાહિત્ય પ્રગટ કરી સાચે જ તેઓ યથા અને પુણ્યના ભાગી બને છે

મેં તેમને તેમના લખેલા અથ પુસ્તકોને પણ પ્રગટ કરવા જણાવ્યું છે તદ્દનુસાર તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેશે અને અવનવા અથો, ઇતિહાસ, પ્રાચીન કવિઓની પ્રસાદી વગેરે જનતાના કરકમનમાં અવાર નવાર મૂકતા રહેશે જેથી આ વિદ્યાના જિજ્ઞાસુઓને અવનવું જાણવા

મગશે, પ્રેરણા મળશે, પ્રોત્સાહન મળશે, અનુમોદનાના ભાવે હૃદયમાં
 જનમશે તેમાં ધણો ધણો લાભ સમાશેલો છે બહુ પ્રકાશમાં નદિ આવેલા
 કવિરત્નોની પૂરી પિઠાન ચતા ગુજરાતી સાહિત્યકારોને પણ અનહદ
 આનંદ થશે, અને ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં પણ તેથી વધારો થશે

તેમની બાપાસૈની તદ્દન સરળ અને સ્વચ્છ છે. એટલે વાંચતા
 વાચકોના હૃદયો રસતરંગોળા બનશે એ હકીકત છે મારા તેમને હાર્દિક
 મંગળ આશીર્વાદ છે મારા તરફથી તેમને પૂણું મદકાર અવરય મળતો
 રહેશે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી અવનવું સાહિત્ય તેઓ પીરમ્તા રહે એજ
 એક હાર્દિક ઠામના

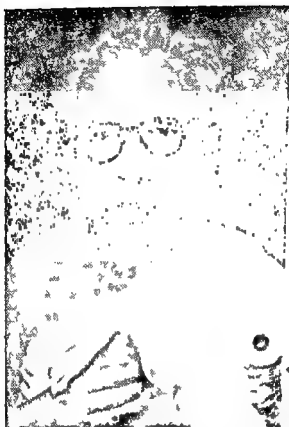
શ્રી નમિનાથજી
 લૈન્ડ ઉપાધ્યય,
 પાચધુની, મુંબઈ ૩
 તા ૧૬-૧ ૭૬

શ્રી લલિત-લક્ષ્મણસૂરિ-શિશુ
 કીર્તિચંદ્રસૂરિ.

સ્મરણાંજલિ

સોળામા શતકના પૂર્વાધના ખભાતના કવિ નયપભદ્રાસ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રણી ગુજરાતી કવિઓમા પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે જૈનેતર કવિઓમા તે તેમના અનુગામી મહાકવિ પ્રેમાનંદ અને શામળદાસ તેમજ નર્મદાશ કર અને દયારામની હરોળમા ગિરાજે છે. જૈન કવિઓમા તો તેમનું સ્થાન તેમના સમકાલીન મહાકવિઓ કવિ નયમુદ્ર અને કવિ સમયમુદ્રની સમકક્ષાએ આવે છે તેમણે પાત્રીસેક જેટલી મોટી પદ્યકૃતિઓ અને ચારસો ઉપરાત ભ્રમિંગીતો, સ્તવનો, સમગ્રાણો અને થોથો આદિનુ વિપુલ સાહિત્ય સર્જ્યું છે વિપુલતા તેમજ ગ્રંથવત્તા બન્નેની દૃષ્ટિએ તેઓ નયમુદ્ર, સમયમુદ્ર અને પ્રેમાનંદની હરોળમા આવે છે આપણા મહાવિદ્યાલયોમા ગુજરાતીને વિશિષ્ટ સ્થાન અપાયું તે પહેલા ગુજરાતી સાહિત્યસાગરના આવા રત્નો છુપાયેલા પડ્યા હતા થી મોહનલાલ દવીય દેસાઈ જેવા કોઈ સાગરખેડુ આવા રત્નોના આછા દર્શન કરતા-કરાવતા હતા, તથા આનંદકાવ્યમહોદધિ મૌક્રિક ૩, ૫, ૮ આદિએ તેમની કેટલીક કૃતિઓ પ્રકાશમા આણી પરંતુ હવે આપણા મહાવિદ્યાલયોમા ગુજરાતી વિષયને વિશિષ્ટ સ્થાન મળ્યું હોઈ આવા છુપા રત્નોને પ્રકાશમા લાવવા ની ખાસ આવશ્યકતા છે કવિ નયપભદ્રાસ ખભાતના વતની હતા અને ખભાતમા જ રહીને તેમણે તેમની કૃતિઓની રચના કરી હતી એટલે તેમથી સત્તમા શતકના પૂર્વાધના ખભાત એન્થે ‘બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયના ખભાત’નું મુદ્ર વર્ણન મળી આવે છે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એક અગત્યની વસ્તુ છે કવિ નયપભદ્રાસ ખભાતના વતની હોઈ તેમના જીવનકવનનો આ અથ સાહિત્યરસિકો ઉપરાત ખભાત નિવાસીઓને પણ આકર્ષક નીવડે તેમ છે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય ના અભ્યાસીઓને તેમજ વિદ્યાર્થીઓને તો નયપભદ્રાસનું આ અધ્યયન અતિ ઉપયોગી અને સદાયઉપયોગ થશે જ.

આ અથનો આમુખ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી

હસિણદેસીધારક પ્રવચનપ્રભાવક જૈન આદિત્યના
મહાત્મ પતિ પૂ આચાર્ય શ્રી લક્ષ્મણસુરિસ્વામી

શ્રી લક્ષ્મણસુરિસ્વામી દ્વંક પરિચય:-

એ સિખ ઉપદેશી જ્ઞાનનામ દ્વંકરી
કીર્તિ ઉજવગ ચ, જેવી જગતમાં અતિ વિસ્તરી,
વ્યાખ્યાનમાં વાચકપતિ મખતમગ વસની ભાગી
લક્ષ્મણસુરિ ગુરુવને ૧૯૧૩ માં ૬ મ વર્ષી

મનહર માલવદેશના જાવરા ગામમાં વિક્રમ સં. ૧૯૫૩માં તેઓ જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાશ્રીએ ધંધાએ બિકાનેરમાં કાયમનો વસવાટ કર્યો હતો એટલે તેઓ બાળવયમાં બિકાનેરમાં ઉછર્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ શ્રી મુળચંદલાઈ તથા માતૃશ્રીનું નામ ધાપુબાઈ હતું, અને તેમનું નામ દોહતરામ રાખવામાં આવ્યું હતું. નાની વયમાં જ તેમના પિતા-માતાનો દેહાંત થતાં માતૃ-પિતૃસ્નેહથી વંચિત રહ્યા હતા. તેમના એક બહેન સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં દીક્ષિત થયા હતા, કારણ કે દોહતરામ સ્થાનકવાસી કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. સદ્ભાગ્યે પૂ. આત્મારામજી મ. કૃત 'સમ્યક્ત્વશયોદ્ધાર' નામનું પુસ્તક તેમના હાથમાં આવતા, તેઓ મૂર્તિપૂજામાં માનવા લાગ્યા. ૧૬-૧૭ વર્ષની યુવાનવયે કાર્યપ્રસંગે દિલ્હી જવાનું થતાં ત્યાં રામા થીયેટરમાં યુવાન વયે અમકતા સિતારા જેવા મુનિશ્રી લલિતબિજયજી મ. (પૂ આચાર્યદેવ વિજય લલિતમુર્તિશ્રવરજી મ) નું જાહેર પ્રવચન યોગના દોહતરામ, આ પ્રવચન શ્રવણ કરવા ભાગ્યશાળી બન્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ તે પ્રવચનની જાંડી અસર થતાં વૈરાગ્ય રસથી વાસિત બન્યા હતા. પરિણામે સિકંદ્રાબાદમાં (આગ્રા) ૧૭ વર્ષની વયે વિ. સ. ૧૯૭૧માં પુ. ગુરુદેવે તેમને દીક્ષા આપી અને તેઓ મુનિશ્રી લક્ષ્મણવિજયજીના શુભ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી પૂ. ગુરુદેવના શિષ્ય બન્યા.

મુનિશ્રી લક્ષ્મણવિજયજી કુશાગ્ર ભુદ્ધિ, ખત, ચીવટ અને ગુરૂકૃપા સેવાથી આગળ વધ્યા અને વ્યાકરણ, કાવ્ય, ઠોપ, નવ્ય ન્યાય, પ્રાચીન ન્યાય વિગેરે અનેક ગ્રંથો અભ્યસત કરી લીધા. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં નિબધાત બન્યા. મંત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ બન્યા. તર્કશાસ્ત્રમાં ખુબ જ નિપુણતા મેળવી અને પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાતા બન્યા. તેમનું વકતૃત્વ અત્યંત પ્રભાવશાળી હતું. જેમ પાવો વાગે અને નાગ ડોલી ઉઠે તેમ તેમની વાણીની મીઠાશથી શ્રોતાજનો ડોલી ઉઠતા હતા. આત્મા, કર્મ વગેરે ગહન વિષયને પણ અત્યંત સરળ-સુંદર રીતીમાં રજૂ કરવાની કળા હસ્તગત કરી હતી. હજારો નહિ બરફે લાખો હૈયાનું જબ્બર આકર્ષણ કયું હતું. તેમની વ્યાખ્યાન-સભા અસાધારણ રહેતી હતી. વ્યાખ્યાનપીઠ પર અદ્ભુત વ્યક્તિત્વથી શોભતા કેસરીસિંહની જેમ ગાજી ઉઠતા હતા. પ્રથમ તબક્કે જ તેઓ સૌના દિલ હરી લેતા હતા.

ગમે તેવા અટપટા પ્રશ્નોનું પણ મીઠાશથી સચોટ સમાધાન કરતા હતા. સંધમાં સંપ અને સંગહનનું વાતાવરણ સર્જ્ય તે માટે તેમણે બગીચ પ્રયત્નો કર્યા હતા. પૂ. ગુરુદેવની પૂર્ણ કૃપાએ તેઓશ્રીના વરદહસ્તે

સ ૧૯૯૩ એ વ પાયમે ૪૦ વર્ષની વયે તેઓ સિહોર શહેરમા લબ્ય
ધામધૂમપૂર્વક સૂરિપદ્ધતી અન કૃત થયા હતા

તેઓશ્રીએ ભારત વર્ષના દૂર દૂરના પ્રદેશોમા રથ હજાર માઈનો
વિહાર કરી લાખો જૈન જૈનેતરોના હૃદયમાં અપૂર્વ સ્થાન જમાવ્યું હતું
તેમાય દક્ષિણ દેશની મહાપાત્રામા તેઓશ્રીએ જે લોકોપકાર કર્યો છે તે
અચૂનીય છે, જેનો 'દક્ષિણમાં દિવ્યપ્રકાશ' નામના વિશાળકાય ગ્રન્થમા
ટૂંકમા નિર્ણય કરવામા આવ્યો છે, જે વાચતા વાચકોના હૃદયા ડોળી
ઉઠે તેમ છે વળી તેના વાચનથી વર્તમાનકાળમા થયેના જૈનાચાર્યે
જૈનશાસનની કેવી જવનત ધર્મપ્રભાવના કરી જૈનશાસનનો વિજયધ્વજ
લહેરાવ્યો છે એનો ખ્યાન આવે છે દક્ષિણના સદો 'દક્ષિણદીપક અને
દક્ષિણદેશોદ્ધારક'ના માનવતા બિન્દી તેમને નવાજતા હતા તેઓશ્રી
ઉદારતા નિખાનસતા, નિકરતા, સામનની અપૂર્વ ધમ્મ, મૈત્રીભાવ વ
વિશિષ્ટ ગુણોથી સમૃદ્ધ હતા 'આત્મ તત્ત્વ વિચાર,' 'ધર્મ' તત્ત્વ પ્રકાશ'
અને 'નમસ્કાર મહિમા' જેવા અદ્ભુત ગ્રન્થો એમની વિદ્વતાના અપૂર્વ
દર્શન કરાવે છે, જેનો હિન્દી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિઓ પણ બહાન પડી
ચૂકી છે અને આત્મ લોકપ્રિય બની છે

તેઓશ્રીના પરં હસ્તે અનેક ગ્રંથો ગિનમ દિરો નિર્માણ થયા છે
અને ઠેર ઠેર પ્રતિધામહાસવો અને અજ્ઞાનસાક્ષીઓ થવા પામી છે
ઠેર ઠેર ઉપધાન, ઉજમણા, પાઠશાળાઓ તેમજ નીપાણી અને દાદગા
શ્રી આત્મ-કમન-નિષ્ઠિ સૂરિચરણ જૈન જ્ઞાનમ દિરો નિર્માણ થયા છે
એ કડો તત્કારીઓ અને સખ્યાન ધ આત્માઓએ તેમનો ઉપદેશ ઝીની-
ને પ્રવચનાના પુનીત પથે પ્રયાણ કર્યું છે, અને ઈતર લોકોએ માંસ-
મદિરા ભક્ષણ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી છે શિકારીઓએ શિકાર
છોડ્યા છે મહેસુર સ્ટેજમા સલાના માટે વર્ષમા ચાર અને તેથી પણ વધારે
દિવસ કતવખાના બધે રાખવા દરાવેા થયા છે અનેક નગરપતિઓએ
મોગી સમાજોમા સન્માન પત્રો એનાયત કર્યો છે

૭૩ વર્ષની પુખ્ત વયે પણ તેઓશ્રી યુવાનોને સખાવે એવા જુરસાથી
ચુનદ અવાજથી હજારોની જનમેલીને સંબોધતા હતા, પડકારતા હતા,
સિદ્ધ જેમ ગર્જતા હતા કોઈની શેહસરમમા ન તણાતા સિદ્ધાંત માટે સર્વ
સ્વ અર્પણ કરવાની તૈયારી હતી ઠેર ઠેર તેમણે પ્રવચનો યોજા નાખે
જૈન-જૈનેતરને -સમસ્ત જનતાને સન્માર્ગે ચાલ્યા હતા તેમણે સૂરિમ ત્રણી
પાય પીગ્રન્થાનની આરાધના વિધિપૂર્વક કરી હતી તેમનો વાસણેપ
સેવામા સૌ ગૌરવ અનુભવતા હતા કેનીકવાર અજ્ઞમ ચમત્કારો પણ

સર્જતા હતા પૂ ગુરુદેવે વાળોની સખ્યામાં નવકારમંત્રનો અને સૂરિમંત્રનો જાપ કર્યો હતો રાતના બેઠાએ વાગ્યા સુધી પ્રૌઠ વચે પણ ઉભા ઉભા જાપ કરતા હતા અંતિમ દિવસે પણ રાતના બે વાગ્યા સુધી જાપ કર્યો હતો

તેઓશ્રીમાં શુદ્ધ પ્રરૂપણાનો મોટો ગુણ હતો શ્રદ્ધા અવિહત હતી દિયામાં અપ્રમત્તતા હતી વાણીમાં અપૂર્વ પ્રભુત્વ આકર્ષણ અને બળ હતું અનેક રાજા-મહારાજાઓ, મીનીસ્ટરો, પડિતો અને અમનદારો તેમના દર્શને આવતા હતા-દર્શનની ઉત્ક્રાંધિ ધરાવતા હતા વિ.સ. ૨૦૦૮ દ્વા. ૧૮ ના રોજ દાદર જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં ૭૫ વર્ષની વયે નવકાર મંત્ર શ્રવણ કરતા કરતા અત્યંત સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા હતા તેમની પુણ્યસ્મૃતિ નિમિત્તે ટેરડે મહોત્સવો યોજાયા હતા તેમની પાછળ તેઓશ્રીના પ્રતીકરૂપે તેઓશ્રી આચાર્ય વિજય કીર્તિચંદ્રસૂરિજીને પદધર તરીકે સુક્રતા ગયા છે તેઓ પણ ગુરુકૃપાના બળે અપૂર્વ શાસનપ્રભાવના કરી ગુરુવના નામને હિજમાળ કરી રહ્યા છે ગુરુવના નાણાનુબંધનો કાર્ણક બનેલો વાળવાની ગુભ ભાવનાથી તેઓશ્રીએ ‘પૂ આ શ્રી વિજય નદમણ્યસૂરિ જૈન યથમાળા નુ પ્રશન્નનીય આયોજન પણ કર્યું છે ધન્ય હો - વંદન હો એ ગુરુ-સિને

અમદાવાદ

વી. જી. ચોકશી

ત ૧-૨-૭૨

આચાર્ય વિજયલક્ષ્મણસુરિસ્વરણ પદ્મલંકાર, મારા બાળપણથી
પરિચિત. મારી આ કૃતિને પ્રકાશિત કરવામાં પ્રેરક અને મદાધક,
યુગમહાવક, કવિકુલતિલક, શતાવધાની પૂ. આચાર્ય
શ્રી વિજયકીર્તિશ્રી દ્રસુરિસ્વરણ

શ્રી કીર્તિશ્રી દ્રસુરીજી દ્વંક પરિચય:-

આચાર્ય વિજયકીર્તિશ્રી દ્રસુરિસ્વરણનો જન્મ યુગગતમાં આવેલી જેન
તીર્થભૂમિ રથભલીથ - ખજાતમાં સુધીની પોમમાં તિ મ ૧૯૭૭ના
જેન વડી અમામના ગેજ એક સુમરેશરી, ધર્મ પ્રેમી, વિદ્યા શીખાળા જેન
કુટુંબમાં થયો હતો તેમની માતાનું નામ ખીમ્બેન અને પિતાનું નામ

કવિ ઋષભદાસ

(ઈ. સ. ૧૫૭૫-૧૬૩૫)

—એક અધ્યયન

પૂર્વજ્ઞ

કવિની પોતાની વિવિધ કૃતિઓ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે સાધુ-ચરિત જૈન ગુજરાતી ગૃહસ્થ કવિ ઋષભદાસ ખંભાતના વીસા પોરવાડ જૈન વણિક હતા. તેમના પિતામહ-દાદાનું નામ મહીરાજ હતું. વિસસદેવ આવડાએ ઈ. સ. ૧૦૬૪માં મહેસાણા શુદ્ધામાં વસાવેલ વિસસનગર-વિસનગરના તે વતની હતા. તે પોતે સંઘ કાઢી સંઘપતિ-સંઘવી થયા હતા અને તેમણે યત્રુજય, પાલીતાણા, ગિરનાર, જુનાગઢ અને આશુ-દેલવાડાની જાત્રાઓ કરી હતી. તેઓ આવશ્યક ક્રિયાઓ કરનાર ધર્માનુ-રાગી જૈન હતા.

કવિના પિતા સાંગણ પણ પ્રથમ વિસનગરમાં રહેતા હતા અને પછી લાઝપોળે વેપાર અર્થે ત્રાંબાવટી એટલે ખંભાતમાં આવી વસ્યા હતા. ત્યાં એમને વેપાર સારી પેઠે ચલ્યો હતો એમ જણાય છે. કવિની માતાનું નામ સરપાદે હતું એમ તેમના ભરતબાહુબળી રાસની નીચેની પંક્તિ ઉપરથી જાણવા મળે છે.

“જનની સરપાદેને સિર નામી, જોડ્યો ભરતનો રાસ રે.”

પોતાની માતા વિષે આથી વિશેષ બીજી કાઈ પણ માહિતી કવિએ આપી નથી કવિના પિતા સાગરે પણ સ્વધર્મી તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી એટલે તેમણે પણ પોતાના જીવનમાં સઘ કાંઈયો હતો તે પણ તેમના પિતા મહારાજના જેવા જ ધર્મક્રિયારત સુન્દર અર્હદ્ભક્ત હતા.

આમ સઘર્મી માગણ અને માતા સરપાદેના પુત્ર તે આપણા કવિ ઋષભદાસ ઈ સ ની સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એ એક સાધુચરિત સમર્થ જૈન ગુજરાતી કવિ થઈ ગયા. તેમનું વતન ખલાત હતું અને તેમના સમયમાં ગુજરાતના બાદશાહ જહાંગીર અને પછી શાહજહા (ખુરમ) તુ રાજ્ય ચાલતું હતું ખલાતમાં જ રહીને પાત્રીય ઉપરાત સાહિત્ય કૃતિઓ રાખે તેમજ અનેક થોથો, સત્રાચો, સ્તવનો, ગીતો આદિ રચી કવિએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

તેમના જન્મ થા મરણ વિષે તેમના કોઈપણ ગ્રંથ મા અન્ય સ્થળેથી માહિતી નહિ મળતી હોવાથી તેમના જીવનની બે સીમારેખાઓ— પૂર્વ મર્યાદા અને ઉત્તરમર્યાદા— તેમના સમકાલીન અન્ય બે સમર્થ જૈન ગુજરાતી કવિઓ નયસુદર અને સમયસુદરના જીવનની સીમારેખાઓ માફક માત્ર અનુમાનથી જ આકવા પ્રયત્ન કરીશું નયસુર અને સમયસુદરની બાનતમાં બન્નું છે તેમ બંને યા કવિ ઋષભદાસની બાનતમાં પણ તેમની પ્રથમ અને છેલ્લી કૃતિઓની રચનાની સાલો જ તેમનો જીવનકાળ નક્કી કરવા માટે સહાયક બને છે કવિની પ્રથમ મોગી સાહિત્યકૃતિ “ઋષભદેવ ગમ” છ ૧૬૬૨ એટલે સને ૧૬૦૬માં રચાયેલી છે પરંતુ રચના સાવ પ્રાપ્ત થયા વિનાની કવિની બીજી નવેક તેમજ બેએક અપ્રાપ્ત કૃતિઓ માથી બે ત્રણ કૃતિઓ “ઋષભદેવ રાસ” પહેલા પણ રચાઈ હોવા સંભવ છે આ ધ્યાનમાં રાખતા કવિની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આશરે સને ૧૬૦૨ થી એટલે સત્તરમી સદીની શરૂઆતથી જ ગણી શકાય (આ જોતા કવિ નયસુદરના કવનકાળના અંતભાગમાં અને કવિ સમયસુદરના કવનકાળની લગભગ સાથોસાથ કવિ ઋષભદાસનો કવનકાળ શરૂ થાય છે) હવે બાહ્ય કાળ અભ્યાસ, સાહિત્યવાચન અને પકવતા આદિ માટે તેમના જીવનના પ્રથમ પચીસ વરસ અનામત ગણીએ તો તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત સમયે એટલે સને ૧૬૦૦માં તેમની ઉંમર આશરે ૨૬ વરસની ગણી શકાય અને એ દિસાએ તેમનો જન્મ સને ૧૫૭૫ આસપાસ મૂકી શકાય. આ જોતા તેમનો જન્મ નયસુદર પછી તેત્રીસ વરસે અને સમય સુદર પછી એકત્રીસ વરસે થયેલો ગણાય. આમ આ ત્રણે સમર્થ જૈન

ગુજરાતી કવિઓ સમકાલીન છે અને એકબીજાથી થોડા થોડા વરસના અંતરે થયેલા છે પ્રથમ નયસુદર, ત્યારપછી સમયસુદર અને ત્યારપછી ઋષભદાસ હવે રચનાસાથે હોય એવી કવિની ૨૪ કૃતિઓમાંથી છેલ્લી રચાયેલી સાહિત્યકૃતિ 'રોહિણી રાસ' સ ૧૬૮૮(ઈ સ ૧૬૩૨)માં રચાયેલી છે અને ત્યારબાદ પણ કવિએ બીજી એકાદ બે કૃતિઓ રચી હોવા સંભવ છે એટલે તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ લગભગ ૧૬૩૪ સુધી ચાલુ ગણી તેમનું મૃત્યુ વહેનામાં વહેતું સને ૧૬૩૫ આસપાસ મૂકી શકાય આ દિસાએ ઋષભદાસનો સ્વર્ગવાસ નયસુદરના સ્વર્ગવાસ પછી અને સમયસુદરના સ્વર્ગવાસ પૂર્વે થયેલો ગણી શકાય આ ગણતરીએ તેમના જીવનની પૂર્વમર્યાદા ઈ સ ૧૫૭૫ અને ઉત્તરમર્યાદા ઈ સ ૧૬૩૫ની લેખતા તેમનો ઓછામાં ઓછો જીવનકાળ ૬૦ વરસનો અને કવનકાળ સને ૧૬૦૧થી ૧૬૩૪ સુધીનો એટલે ૩૪ વરસનો ગણી શકાય તેમના આશરે ૬૦ વરસના આ જીવનકાળના ચોત્રીસ વરસ તો કવિએ પોતાની ગુજરાતી સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી ભરી દીધા છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેમણે તેમના જીવનનો સવળોથે અગત્યનો સમય ગુજરાતી સાહિત્યલેખનપ્રવૃત્તિમાં જ ગાળ્યો છે એ ચોત્રીસ વરસ દરમિયાન કવિએ ૩૬ ઉપરાત રાસો રચ્યા એટલું જ નહિ પણ એક ઉપરાત નાની સાહિત્યકૃતિઓ, ૩૩ સ્તવનો ૩૧ નમસ્કાર, ૪૨ થોથો (ગુતિઓ), ૪૦૦ સુભાષિતો, ૪૧ ગીતો અને ૫ હરિયાગી વગેરે અનેક નાના કાવ્યો પણ પૂરા પાડ્યા છે ^૧

ધર્મક્રિયારત સધની સાગણુ અને માતા સરપાદેના સુપુત્ર કવિ ઋષભદાસ પોતે પણ પરમ અર્હદભક્ત અને ક્રિયાશીલ શ્રાવક હતા. હિંગસુરિરાસમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે પણ

‘જેત્રુ જ ગિરિનારી સપેસરયાત્રો,
સુવશપા ભણાવ્યા બહુ જાત્રો’

—શત્રુ જય, ગિરનાર, સ ખેશ્વર પાર્શ્વનાથ આદિ તીર્થોની જાત્રા કરી હતી અને ઘણા હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવ્યા હતા, તેમને સ સ્કૃત, પ્રાકૃત આદિ સાહિત્યનું પણ સારું જ્ઞાન હતું તેમ તેમની કૃતિઓ પરથી જણાય છે આમ કવિ એક બહુશ્રુત, શાસ્ત્રાભ્યાસી અને સરકારી પુરુષ હતા એટલું જ નહિ પણ પોતાના ઉત્તમ આચાર વિચારથી તેમણે જૈન આધુઓ અને શ્રાવકોમાં ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી કવિ પોતે પણ પોતાને એક પરમ શ્રાવક તરીકે ઓળખાવવામાં ગૌરવ માનતા અને જૈન

શાસ્ત્રોમાં ગૃહસ્થોના-શ્રાવકના જે આચાર જણાવ્યા છે તે ધણી દૃઢતાપૂર્વક પાળતા અને મુનિવંદન, જિનપૂજા, વ્યાખ્યાશ્રવણ આદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ હંમેશાં કરતા, કવિએ જાતે પોતાની રાજનીતીથી પણ હિતચિંતારાસ અને હીરવિજયસુરિરાસને અંતે નીચે પ્રમાણે આપી છે.

‘સંઘવી સાંગણુને સુત વારં ધર્મ આરાધતો શક્તિ જ સાડ,
રૂઢલ‘કવિ’ તસ નામ કહાવે, પ્રહ હિડી ગુણુ વીરના ગાવે.
સમજયો શાસ્ત્રતણા જ વિચારો, સમક્તિશું તત પાસતો બારો,
પ્રહ હિડી પડિછમણું કરતો, બેઆસણું તત તે અંગે ધરતો.
ચહદે નિયમ સંભારી સંજેપુ, વીરવચન રસે અંગે મુજ લેપુ,
નિત્ય દશ દેરાં જીનતણાં જુહારે, અક્ષત મૂકી નિત આતમ તારે,
આહમ પાખીયે પોપધમાંહી, દિવસ અતિ સજગાય કરે ત્યાંહિ,
વીરવચન સુણી મનમાં બેડું, પ્રાયે વનસ્પતિ નવિ ચૂડું.
મૃપા અદત પ્રાય નહિ પાપ, શીલ પાણું મનવચકાય આપ,
પાપ પરિમહે ન મિણું માંહિ, દિશિતણું માન ધરે મનમાંહિ,
અભક્ષ્ય ખાવીશ ને કમોદાન, પ્રાયે ન જાયે ત્યાં મુજ ખ્યાન,
અનરથ દંડ ટાણું હું આપ, સત્સાદિકનાં નહિ મુજ પાપ.
સામાયિક દિશિમાન પણ હરિયે, પોપધ અતિયિસં વિભાગ તત ધરીયે,
સાત હેત્ર પોષી પુણ્ય લેહું, જીવકાળે ધન થોડુંક દેહું.
ઈમ પાણું શ્રાવક આચારો, કહેતાં લધુતા હોયે અપારો.
પણ મુજ મન તણો એહ પરિણામ, કંઈક સુખિ કરે આતમરામ,
પુણ્ય વિભાગ હોયે તિહાં માહરે, ઈસ્થું અસ્થળ કવિ આપ વિચારે.
પર ઉપકાર કાળે કહિ વાત, ધર્મ કરે તે હોયે સનાય.’

(હિત ચિંતારાસ : પૃ. ૨૧૯-૨૦)

આ સર્વ જણાવતાં ગૌરવ સાથે કવિ પોતાની લધુતા-નમ્રતા પણ દર્શાવે છે અને તેમાં ગૌરવ માનવાનો હેતુ એ જણાવે છે કે ‘આવા મારા આચાર અને મનના પરિણામ જાણી કોઈ આચરરો-આત્મસાધના કરશે તો મને પુણ્ય યશે-પરોપકારનો હું ભાગી થઈશ. અને તે પરોપકારે હું આ સ્વદેશ-આત્મપ્રયોજનો દોષ જણાય તો તે વહેરી લઈને પણ -જણાવું છું.’ ‘હીરવિજયસુરિરાસમાં’ પણ થોડા ફેરફાર સાથે આ જ વસ્તુ જણાવી પછી કવિએ તેમાં પોતાની કેટલીક મહેત્તાઓ પણ નીચે પ્રમાણે જણાવી છે.

‘કેટલાએક બોલની ઈચ્છા કરીજઈ, દ્રવ્ય હૃદયે તો દાન બહુ દીજઈ
 શ્રી જીનમદિર બિ બ લરાવુ, બિ બપ્રતિષ્ઠા પોઢી કરાવુ
 સધપતિતિલક બનુ જ ધરાવુ, દેસ પરદેસ અમારિ કરાવુ
 પ્રથમ ગુણુદાણાનિ જઈનો કડ પુણ્યસહિત નર જેહ છિ હીનો.’

આમ વધુ દ્રવ્યનું દાન કરવાની, જૈન મદિર અને જીનપ્રતિમા
 બનાવરાવવાની અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની, સધ કાઢવાની, ગામેગામ
 અમારિ-અહિ સા-જીવદયાનો ફેલાવો કરવાની અને દુખી માણસોને
 સુખી-પુણ્યવાન કરવાની કવિની મહેચ્છા હતી

ઋષભદાસના દાદા અને પિતાએ સધ કાઢેલો એટલે ઋષભદાસની
 પણ સવની અટખી પટેની જણાય છે દ્રવ્ય હોય તો “સંધપતિ તિલક
 બનુ ધરાવુ” એવો મનોરથ તે ધરાવતા તે ઉપરથી મહેચ્છા છતાં પોતે
 સધ કાઢ્યો નહીં હોય તેમ જણાય છે આમ છતાં કવિ ઋષભદાસ એક
 શ્રીમત ગૃહસ્થ હતા અને તેમને શીનવતી તેમજ સુનક્ષણ પત્ની, બહેન
 ભાઈની જોડ અને એકથી વધારે બાળકો હતા તેમને ઘેર ગાય, બેસ
 ફૂંજતી હતી અને લક્ષ્મી પણ તેમના ઉપર પ્રસન્ન હતી એટલે કે પૈસેટકે
 તે સુખી હતા તેમનું કુટુંબ બહોળું-મોટું અને સંપીલું હતું તેઓ
 ધાર્મિક જીવન ગાળતા અને સર્વ વાતે સુખી હતા તેમના પુત્રો વિનયી
 હતા, તેમને ઘેર હાથી, ઘોડા, ગાય, બેસ, બળદ ધણી ગાડા તેમજ
 વહેલોપ હતી અને લોકોમાં કવિની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી રાજદરબારમાં
 તેમનું સારું માન હતું તેમનું મકાન સ્વચ્છ રચણે સારા લક્ષ્યામાં હતું,
 અને ધણી લોકો તેમના તરફથી ધણી આશાઓ સેવતા હતા તે ધણી લોકો
 ઉપર ઉપકાર પણ કરતા અને સુખમાં દિવસો પસાર કરતા હતા આ
 સમગ્રી બીના તેમણે પોતે જ પોતાના “વ્રતવિચારરાસ”, “કુમારપાવ રાસ,”
 “હિતરિકારાસ” અને “હીરાવિજયમૂરિરાસ”માં જણાવી છે “વ્રતવિચાર
 રાસમાં કવિ કહે છે-

સુદર ધણા રે દીસઈ શોભતા, બહઈની બાધવ જોડય,
 બાવક દીસઈ રમતા બારણુઈ, કુટુંબ તણી કઈ કોડય,
 ગવયરી મઈહઈથી રે દીસઈ ફૂંજતા’ સુરતર ફલિઉ રે બાપ’,
 મકન પદારથ મુજ ધરિ મિ લણા ચિર થઈ લઈ રે નાપ’
 મનહ મનોરથ મહારાઈ જે હતો, તે ફલિઉ સહી આજ,
 શ્રી જિનધર્મ નિ પાસ પસાઈનઈ, મુજ સીધાં સહી કાજ

“કુમારપાળરાસ”મા પણ “સુંદર ધરણી શોભતી”થી રાસ કરી કવિએ આજ મતલમની વાત જણાવી છે વળી “હિતશિક્ષારામ”મા કવિ જણાવે છે—

“સ પ બહુ મ દિગ્માય, લહે હય ગય ત્વબો ને ગાય
પુત્ર વિનીત ધરે બહુઅ, સીન્વતી વળી વદઅ,
શકટ ધણા ધરે બહુઅ, કીરતિ કરે જગ સદુઅ”

“હીરવિજયસૂરિરાસ”મા કવિ કહે છે—

હીર નામ સુશ્રુતા સુખ યાપ, મહીઅસિ ખાતે મોગ રાય,
મ દિર મણિ સુંદર મહિતાય, હય ગાય ત્વબો મહિયી ગાય
પુત્ર વિનીત ધરી દીસે બહુ, સીન્વતી ધરિ દીસે વદુ,
શકટ ધણા ધરિ વહેના બહુ, કીરતિ કરે જગે તેહની સદુ
રોગ રહિત શુભ યાનક વાસ, ધણા લોક કરે તસ આમ,
બહુ જીવને ઉપકૃત યાપ, સોનતણી પામે સયાપ

(પૃ ૩૦૯, કડી ૪૪૫૬)

આમ કવિનું જીવન એક મોટા કુટુંબવાળા, શ્રીમત, સુખી, પરોપકારી અને સતોપી જૈન ગૃહસ્થનું જીવન હતું

આ ઉપરાંત “હીરવિજયસૂરિરાસ”મા તેમજ “ઉપદેશમાવારાસ”મા કવિએ સમસ્યાઓથી પોતાનું નામ, વતન, પિતા, ગમ અને શુદ્ધ આદિનો દૂર પરિચય પણ આપ્યો છે તે બંને કૃતિઓમા પ્રથમ કવિ નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરે છે—

“કવણુ દેશે થયો, કવણુ ગામે કહ્યો, કવણુ રાજ્યે લહ્યો એહ રામો,
કવણુ પુત્રે કયો, કવણુ કવિતા લયો, કવણુ સ વત્સરે, કવણુ માસો
કવણુ દિન નીપનો, કવણુ વારે ગુરે”

અને પછી કવિ સમસ્યાઓથી તેનો જવાબ આપે છે “કરીઅ સમસ્યા સહુ જોવ આલો’ પરંતુ સામાન્ય માનવી સમસ્યાઓથી એકદમ સમજી ન શકે એમ કવિ પણ જાણે છે એટલે આગળ કહે છે “નિપુણ પકિત નરા તેહ જાણો” આમ નિપુણ પકિતો સમજી શકે અને તેમના મન રજન યામ તેવી કાવ્યકળા વાપરી કવિ નીચેની સમસ્યાઓથી પોતાની માહિતી દે કમા આપે છે—

દેશ — ગુજરાત દેશ — ગુજરાત

સને ૧૬૨૬માં રચાયેલ 'ઐલિકરાસ'માં થોડા ફેરફાર સાથે વિશેષ વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

ખંભાત સધળાં નગરોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેને ફરતો ત્રાંખાનો દિવ્ય કોટ છે. ત્રણ દરવાજા અને કોટ ઉપર જુરમે છે. સાગરની લહેરો છે અને ત્યાં ધણાં વહાણુ આવે છે. કનક અને કોડથી ભરેલા વહેપારીઓ ત્યાં વસે છે. ત્યાંના જૈન વણિકો પંચાસી જિનમંદિરો અને ખેંતાલીસ ઉપાશ્રયોની નજીક વસે છે. ત્યાં (જૈન) સાધુઓને ગોચરી સુલભ છે અને ત્યાં મુનિઓ હોંસથી રહે છે. વણિકો સ્વાદના રસિયા છે અને નજીકમાંથી જ શાક વગેરે ખરીદે છે. શાસ્ત્રવણ કરવાના પણ તે રસિયા છે.'

હિતશિક્ષારાસ (૧૬૨૬), મસ્લિનાયરાસ (૧૬૨૯) અને હીરવિજય-મુરિરાસ (૧૬૨૯) આ ત્રણે કૃતિઓમાં ખંભાતનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

ગુજરાતના બધા નગરોમાં ત્રાંખાવતી-ખંભાત ચડિયાતું નગર છે. એ આખા દેશના શણગારસ્થું છે. ગુજરાતમાં ધણા પંડિતો વસે છે પરંતુ ખંભાતના પંડિતો આગળ તે સર્વ હારી જાય છે. ત્યાં અઢાર જાતના લોકો વસે છે અને તેમનામાં વિવેક અને વિચારના મોટા ગુણો છે. બધા વણીના લોકો સાધુ પુરુષોની ભક્તિ કરે છે. ત્યાં ધણાં શ્રીમંત લોકો વસે છે. એ ગુણવાન લોકો પટાળાં પહેરે છે. તેઓ સોનાના ત્રણ આંગળ પહોલા કંદોરા અને સોનાનાં માલળીઆં પહેરે છે. તેઓ રૂપાની સાંકળી વાળી કુંચીઓ રાખે છે અને ગળામાં સોનાની સાંકળીઓ પહેરે છે. ત્યાંના વણિકો મોટા દાતાર છે. તેઓ શાળ ઝોદે છે અને પાંત્રીસ ગજ લાંબી પાધડી પહેરે છે. તેઓ ઝીણા ઝાંઝાંગરખાં પહેરે છે અને કંઠે નવગજ લાંબી અને સવાગજ પહોલી છેડી બાંધે છે. કોઈ માથે ચાર રૂપિયામાં મળતું ફાળિયું પણ બાંધે છે. કોઈ કોઈ તો માઠ રૂપિયાની પછેડી કે પામરી પણ વાપરે છે. કોઈ સો રૂપિયાની રેશમી કલા પણ પહેરે છે. તેઓ હાથે બેરખાં અને ઘણી વાંટીઓ પહેરે છે—જાણે કે સ્વર્ગના દેવો ન હોય. પગે મુંવાળા જોડા પહેરે છે. તેઓ મુગંધી તેજ અને હસોથી સ્નાન કરે છે, શરીરે લેપ લગાડે છે, માથે તિલક કરે છે અને પાન ખાય છે.

ત્યાંની સ્ત્રીઓ રંભા સમાન છે અને ધણા શણગાર સજે છે. તેઓ પતિની સામે બોલતી નથી. આવા ખંભાતનગરમાં સમુદ્રની લહેરો આનંદ આપે છે. ત્યાં વહાણો અને વખાણોનો પાર નથી અને લોકો દુકાનોમાં વહેપાર કરે છે. માણેકચોકના બજારમાં માણસો પુષ્કળ બેગા થાય છે.

જોડી નામ કરો, કા ભગો
 શ્રાવક સેધ રાસ નીપાત,
 પ્રાગવ શ વીસો વિખ્યાત ૧૭

ગુરુ — વિજયાનંદસૂરિ

દીવાળી પહેતુ પરવજ જોહ ૧૮
 ઉદાપી કેડે નૃપ બેઠો તેહ ૧૯
 બેહુ મતી હુઈ ગુરુ નામ,
 સમરે સીએ સજા કામ

ઉપદેશભાષારાસ મા વિજયાનંદસૂરિને સમર્યાથી ઉલ્લેખ કર્યો નથી
 પરંતુ સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે

‘ રાસ રંગે કર્યો રાસ રંગે કર્યો
 સૂરિ વિજયાનંદ સીસ નામિ ’

પ્રથમ કવિના ગુરુ વિજયસેનસૂરિ હતા અને ત્યારમાઁ વિજયાનંદ
 સૂરિને તેમણે ગુરુ તરીકે માન્યા હતા

કવિના વતન ખ જ્ઞાત વિષે વિસ્તૃત માહિતી :-

કવિ પોતે ખ જ્ઞાતના જ વતની હોઈ અને ખ જ્ઞાતમા જ રહીને
 તેમણે પોતાની વિવિધ સાહિત્યકૃતિઓ રચી હોઈ તેમના વિવિધ પ્રથેમા
 તેમણે પોતાના વતન ખ જ્ઞાતનું હળહળ વર્ણન કર્યું છે જે ઉપરથી
 તેમના સમયના એટલે કે બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયના
 ખ જ્ઞાતની વિસ્તૃત અને વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મળે છે

સૌ પ્રથમ પોતાના ‘નયબહેવરાસ’ (ઈ સ ૧૬૦૬)માં તેમણે રૂઝ પાચ
 હોગીમા તે સમયના સમૃદ્ધ ખ જ્ઞાતનું સુંદર ચિત્ર નીચે પ્રમાણે દોર્ણ છે
 ન બાવતી (ખ જ્ઞાત)નગરી ધણી સારી છે ત્યાં ઈન્દ્ર જેવા પુરુષો
 અને પદ્મિની જેની સ્ત્રીઓ વસે છે ત્યાં ધણી વહાણો અને વખારો છે
 ધણી વહેપારીઓ ત્યાં વસે છે સમુદ્રની લહેરો આવે છે અને તેનું પાણી
 શોભી રહ્યું છે નગરમા ત્રણ દરવાજા (જે આજે પણ મોજુદ છે) નગરને
 ફરતો ઠાંટ અને ધણી દરવાજા છે તેનો રાજા બાદશાહ જહાંગીર છે
 ત્યાં પચાસી જ ત્યાં જિનમ દિરો-પ્રાસાદો અને બેતાલીસ ખોલધયાળાઓ
 -ઉપાશ્રયો છે આવા ખ જ્ઞાતનગરમા ધણી વસતી છે જ્યાં મે આ
 રાસની રચના કરી છે

સને ૧૬૨૬માં રચાયેલ 'ઐશ્વિકરાસ'માં થોડા ફેરફાર સાથે વિશેષ વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

ખંભાત સધળાં નગરોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેને ફરતો ત્રાંખાનો દિવ્ય કોટ છે. ત્રણ દરવાજા અને કોટ ઉપર જુરમે છે. સાગરની લહેરો છે અને ત્યાં ધણું વહાણ આવે છે. કનક અને કોડથી ભરેલા વહેપારીઓ ત્યાં વસે છે. ત્યાંના જૈન વણિકો પંચાસી જિનમંદિરો અને ખેંતાલીસ ઉપાશ્રયોની નજીક વસે છે. ત્યાં (જૈન) સાધુઓને ગોચરી સુલભ છે અને ત્યાં મુનિઓ હોંસથી રહે છે. વણિકો સ્વાદના રસિયા છે અને નજીકમાંથી જ શાક વગેરે ખરીદે છે. શાસ્ત્રવણ કરવાના પણ તે રસિયા છે.'

હિતશિક્ષારાસ (૧૬૨૬), મલ્લિનાથરાસ (૧૬૨૯) અને હીરવિજય-સૂરિરાસ (૧૬૨૯) આ ત્રણે કૃતિઓમાં ખંભાતનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

ગુજરાતના બધા નગરોમાં ત્રાંખાવતી-ખંભાત ચક્રિયાતું નગર છે. એ આખા દેશના ચણુગારસમું છે. ગુજરાતમાં ધણા પંડિતો વસે છે પરંતુ ખંભાતના પંડિતો આગળ તે સર્વ હારી જાય છે. ત્યાં અકાર જાતના લોકો વસે છે અને તેમનામાં વિવેક અને વિચારના મોટા ગુણો છે. બધા વણીના લોકો સાધુ પુરુષોની ભક્તિ કરે છે. ત્યાં ધણાં શ્રીમંત લોકો વસે છે. એ ગુણુવાન લોકો પટોળાં પહેરે છે. તેઓ સોનાના ત્રણ આંગળ પહોલા કંદોરા અને સોનાનાં માદળીઆં પહેરે છે. તેઓ રૂપાની સાંકળી વાળી કૂંચીઓ રાખે છે અને ગળામાં સોનાની સાંકળીઓ પહેરે છે. ત્યાંના વણિકો મોટા દાતાર છે. તેઓ શાળ ઝોદે છે અને પાંત્રીસ ગજ લાંબી પાધડી પહેરે છે. તેઓ ઝીણા ઝર્મા-અંગરખાં પહેરે છે અને કંઢે નવગજ લાંબી અને સવાગજ પહોલી છેટી બાંધે છે. કોઈ માથે ચાર રૂપિયામાં મળતું ફાળિયું પણ બાંધે છે. કોઈ કોઈ તો માઠ રૂપિયાની પછેડી કે પામરી પણ વાપરે છે. કોઈ સો રૂપિયાની રેશમી કલા પણ પહેરે છે. તેઓ હાથે ખેરખાં અને ઘણી વીંટીઓ પહેરે છે—જાણે કે સ્વર્ગના દેવો ન હોય. પગે સુંવાળા જોડા પહેરે છે. તેઓ સુગંધી તેલ અને દુલોથી સ્નાન કરે છે, શરીરે લેપ લગાડે છે, માથે તિલક કરે છે અને પાન ખાય છે.

ત્યાંની સ્ત્રીઓ રંભા સમાન છે અને ધણા ચણુગાર સજે છે. તેઓ પતિની સામે બોલતી નથી. આવા ખંભાતનગરમાં સમુદ્રની લહેરો આનંદ આપે છે. ત્યાં વહાણો અને વખારોનો પાર નથી અને લોકો દુકાનોમાં વહેપાર કરે છે. માણેકચોકના બજારમાં માણસો પુષ્કળ ભેગા થાય છે.

તેર દોકડાની એકશેર દોડી મગે છે ત્યા એવા શોખીન લોકો વસે છે કે જે દાન કરવામાં અને ચતવરા કરવામાં કદી પાછા પડતા નથી લોકો જેટલા શોખીન છે તેટલા દયાળુ પણ છે આણ્વીઓને (મૃત્યુમાર્થી) છોડાવીને તેમને પાળે છે ખીજા લોકોના દુખ દૂર કરે છે અને માદા પુત્રોની માવજત કરી તેમને સાજા કરે છે શ્રવણપ્રતિપાળ આવકો ધેગ, બેસો વગેરેની પણ સજાળ લે છે ત્યા પચ્ચાસી જિનમ દિરો છે, જ્યા ધન્ય ઓ ફરકે છે, તોરણો લટકે છે અને ધંદોના નાદ સજાળાય છે ત્યા પિસ્તાલીસ પૌંધશાળાઓ ઉપાશયો છે જ્યાં વાચાળ-વિદ્વાન મુનિઓ વ્યાખ્યાન આપે છે પડિક્કમણ, પૌંધ પૂજા વગેરે પ્રવચ કરતા લોકોના દિવસો પસાર થાય છે વ્યાખ્યાનમાં પ્રભાવનાઓ થાય છે અને પ્રાચે સ્વામીવાસ્તવો પણ ચતા હોય છે ઉપાશય, દેરાસર અને દુકાનો એકમકની તજક છે ત્યા હંડિલ તથા ગાયરી ખોટો રથાન સુનળ છે અને તેથી ત્યા આવવા નુ મુનિઓ પ્રાચે વધુ પસંદ કરે છે સાહજહા, તે નગરનો રાજા છે જે અતિ ન્યાય અને નીતિવાળો છે

‘હિતચિક્ષારાસ’માં ‘ઋષભદેવ રાસ’ની માફક ખ જાતના રાજા તરીકે જહાગીર બાદશાહનું નામ છે અને તે પછીના બે રાસોમાં સાહજહાનું નામ છે

ભરતખાહુમહિરાસ (૧૬૨૨), પૃ ૧૦૩થી ૧૦૫માં આપેલું ખ જાતનું વણન તે સમયના ખ જાત વિષે વધુ માહિતી પૂરી પાડે છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ‘ખ જાતમાં બહુ મોની વસ્તી છે અને બધા મનુષ્યોની આશાઓ ત્યા સંતોષાય છે ત્યા કોઈ જૂએ મરતું નથી લોકોને ત્યા ધોડા હાથી અને ગાયો છે ત્યા મોટા મોટા મંદિરો છે ત્યાના લોકો સમૃદ્ધ છે અને યોગ્ય માણસોનું પોષણ પણ કરે છે ત્યાની સ્ત્રીઓ રજા જેવી સુદર છે ત્યા ધણા વહેપારીઓ વસે છે અને દરેકના મનની ઇચ્છા ઓ ત્યા પૂર્ણ થાય છે ત્યા ધણા વહાણો અને વખારો છે અને બજારની વહેલો (બજારગાડીઓ) છે ત્યા મોટી અને પરવાળા વેચાય છે અને તે નગરી દુખી લોકોના આધારસમાન છે પોતાનું વતન છોડીને અદિ આવનારા ધણુ ધન કમાય છે આવા અનુષ્ઠાન નગરના ત્રણાવતી, ખ જા નગર, ભોગાવતી, લીલાવતી, અને કણાવતી આદિ અનેક નામ છે ત્યાનો કોટ અને મઠો અને મંદિરો વખાણવા લાયક છે આ નગરમાં ચોરાસી ચોગ—બજારો છે જેમાં મોની દુકાનો શોખી રહી છે જવેરીઓ, પારખ દોશી, દતારા આદિ અનેક પ્રકારના વહેપારીઓ ત્યા વસે છે ત્યાના

ત્રણ દરવાજા જોઈને લોકો આનંદ પામે છે. ત્યાં માડવી અને કુરળના દરવાજા છે જ્યાં દાણુ (કર) લેવાય છે

તે નગરના લોકો વિવેકી અને પાપભુક્તિથી પર છે તેઓ સાધુપુરુષોના ગુણગાન કરે છે અને પ્રભુભક્તિમાં લીન છે. એક ખીજનાં કોઈ વિખવાદ નથી. પચામી જિનમ દિરા — દેરાસરો અને એ તાલીસ ઉપાશ્રયો ઉપરાત ત્યાં ત્રણ શીવમ દિરા^૧ પણ છે પરદર્શન—છએ દર્શનને માનનારા અનેક લોકો ખભાતમાં વસે છે અને તેમનામાં કોઈને રાગદ્વેષ જેવું કંઈ છે જ નહિ અનેક લોકો રહેવા છતાં કોઈને નિંદાની ટેવ નથી તે ધનધાન્યથી હરપૂર નગરી છે અને તેની નીચેની સાત વસ્તુઓ તો ખાસ વખણાય છે.

“વહેલ વરઘોડો, વીઝણો, મ દિરંગલિભાત, ભોજન, દાળ, અને ચૂડલો એા માતે ખભાત”. (૧) વહેલ (૨) વરઘોડો (૩) વીઝણો (૪) મ દિરની જાવિઓની કોતરણી (૫) ભોજન (૬) દાળ અને (૭) ચૂડો. (ખભાતના તાળા પણ વખણાતા. હાલ ખભાતની હલવાસન, સૂતર-ફેણી, ચૂકા બજ્યા અને અકીકના ધરણ્યા વખણાય છે)

ધણીવરતી વાણુ તે નગર અમરાપુરી જેવું શોભે છે.

ઋષભદાસની ખીજ અપ્રગટ કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય તો તે ઉપરથી તે સમયના ખભાત વિષે આથી પણ વધુ માહિતી પ્રાપ્ત થવા સભવ છે ઋષભદાસ ઉપરાત તેમના સમકાલીન કવિઓ જયસાગરની ‘વિજય સેનસૂરિ સત્રજાય (ઈ સ. ૧૬૦૪) અને સ્થાનસાગરનો અગકદતરાસ (ઈ સ. ૧૬૨૯) ઉપરથી પણ તે સમયના ખભાત વિષે કેટલીક માહિતી નીચે પ્રમાણે મળે છે

‘ત્ર ખાવતી (ખભાત)નગરી અમરાપુરી જેવી છે ત્યાં મોટા મોટા મ દિરા, જીચી પોળો અને કોટ આવેલા છે વણિક ત્યાં વહેપાર કરે છે અને ચોરલૂટારાતુ ત્યાં નામનિશાન નથી ત્યાં ચિત્તને હરણુ કરે તેવી ધર્મશાળાઓ છે. કુબેર જેવા શ્રીમ તો ત્યાં વસે છે અને ત્યાંના લોકો પ્રેમાળ છે વેરઘેર પશ્ચિની જેવી સ્ત્રીઓ વસે છે અને લોકો આનંદિત છે લોકો ધનેશ્વરી છે સમુદ્રમાં વિવિધ કરિયાણા લઈને વહાણો ત્યાં લાગરે છે ત્યાં રળિયામણી વાડીઓ અને વનપ્રદેશો છે. ઠેર ઠેર નિર્મળ પાણી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં દ્રાક્ષના મડપો છે અને પોપટોનો મધુર અવાજ સંભળાય છે. કેળ, નાગરવેષ આદિના ત્યાં મડપો છે રસ્તા ઉપર ચંદન, ચપક અને કેતકીના વૃક્ષોની શીતળ છાયા મળે છે’

‘ત્યાં ઈન્દ્રવિમાનો જેવા મ દિરા-દેવબુવનો શોભે છે. માળો અને

અટારિ-અગાસીવાળા શ્વેત મકાનો ત્યા શોભી રહ્યા છે પુરોના મ-
આકર્ષતી ગજગામિની સ્ત્રીઓ ત્યા શોભી રહી છે. પોતપોતાના આચાર-
પાળતા પુણ્યવત પુરુષો ત્યા વસે ॥ જિનમદિરામા ત્યા હ મેશા પૂજાઓ
આગી- રચાય છે '

ઋણભદ્રાસ અને તેમના સમકાલીન કવિઓના સત્તરમા શતકના
પૂર્વાર્ધના ખલાતના આ વર્ણન સાથે 'ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ
(પૃ ૬૫થી ૨૫૨)મા મળી આવતું તે સમયના ખલાતનું નીચેનું વર્ણન
સરખાવવા જેવું છે

"જહાગીર ખાદશાહના સમયમા ખલાતમા માન નાના વહાલ
આવી શકતા હતા જહાગીર ખાદશાહે ખલાતમા મોનાની મહોર કરત
વીસ વણા વજનના સોના અને ડપાના ટાક પાકવાનો હુકમ કરી હતો
સને ૧૬૨૩મા "

"એ શહેર ધણી વસ્તીવાળું અને ધણા મોળા પરાવાળું છે અ-
ત્યા વહાણુ ધણા એકા થાય છે (ડીનાવેલી) સને ૧૬૩૮મા "

"સુરત સાથે સરખામણી થાય નહિ એમ્હુ બધું સુરતથી મોટું
ખલાત છે (મેન્ડેવસ્તો) સને ૧૬૭૧ "

આ સર્વ દર્શકત નુબલાસે કરેના સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્ધના
ખલાતના વર્ણનને સમર્થન આપે છે

કવિના ધર્મશુરો.

કવિના વતન ખલાતની માફક કવિના ધર્મશુરો વિશે પણ સધળી
માહિતી કવિની વિવિધ કૃતિઓમાથી મળી આવે છે કવિ જોનોના વિખ્યાત
તપગચ્છના મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંતર વીસા પેરવાક જૈન યજ્ઞિક હતા
તેમના સમયમા તે ગચ્છની ૫૮મી પાટ સમ્રાટ-અકબર પ્રતિબોધક હીર-
વિજયસુરિ હતા તેમનો સ્વર્ગવાસ સ ૧૬૫૨ (સને ૧૫૮૬)મા થયો
હતો તે સમયે કવિની હાથર આશરે ૨૧ વરસની ગણી શકાય ત્યારખાદ
અકબર ખાદશાહ પાસેથી "સવાઈ જગદ્ગુરુ"નું ખિરુ મેળવનાર તેમના
પદ્ધર વિજયસેનસુરિ થયા જેમને કવિએ પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકારી
પોતાની કૃતિઓમા અનેક ગ્યજો રતના છે તેમનો પ્રથમ ઉલ્લેખ સને
૧૬૧૦મા રચાયેલ કવિના "ત્રતવિચારગમ"મા મળી આવે છે જેમા કવિ
નીચે પ્રમાણે જણાવે છે—

“મુઝ આગણિ સહઈકારજ ફલીહિ, શ્રી ગુરનામ પસાઈજ,
જે રપિ મુનીવરમા અતિ મોટો, વીજઈસેનસૂરિ રાયજ
જેણઈ અકખર નૃપ તણી સભામા, જીયુ વાદ વિચારીજ,
શઈવ સન્નાસી પડીત પોઢા, સોય ગયા ત્યાહા હારીજ
જઈ જઈકાર હુહિ જીનશાસન, સૂરી નામ સવાઈજ,
શાહી અકખર મુખ્ય એ ચાપ્યુ, તો જગમાહિ વડાઈજ
તાસ પાટિ હિમુ એક દીનકર, સીલવ તગ્હા સુરોજ,
વિજયદેવસૂરિ નામ કહાવઈ, ગુણુ જતેસે પુરોજ”

ખાદશાહ અકખરની સભામા મોટા પડિતોને વાદમા જીતનાર વિજય
સેનસૂરિને ગુરૂ તરીકે પ્રાપ્ત કરી કવિ આનંદની લાગણી અનુભવે છે.
વળી તે જ સાલમા રચાયેલા પછ કડીના “આદિનાથ આલોયણુ સ્તવન”
મા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

તપગચ્છ હાકર વચન સાકર શ્રી વિજયસેનસૂરિતણો,
સાગણુ તણો સુત રીખલ બોલે, પાપ આલોહિ આપણો

સને ૧૬૧૧મા રચેના પોતાના “આદિનાથ વિવાહવા”મા કવિએ
તેમનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે.

“વકતપગચ્છ પાટિ પ્રભુ પ્રગીઓ, શ્રી વિજયસેનસૂરિ પુરિ આસો,
ઝપલના નામથી સકલ સુખ પામીએ, કહત કવિતા નર ઝપલદાસો

વળી સને ૧૬૧૧ (વિકતપે સને ૧૬૦૬ અથવા ૧૬૦૮મા) રચેની
બીજી એક કૃતિ “નેમિનાથ નવરસો” (યાને “નેમિનાથ રાજમતી સ્તવન”)
મા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે

“તપગચ્છ મુનિવર સયન સુખકર શ્રી વિજયસેનસૂરિસરો,
તસતબો શ્રાવક ઝપલ બોલે, સુણ્યો નેમિ જીતેશ્વરો”

સવ ત ૧૬૬૮ (સને ૧૬૧૦)મા રચેની એ કૃતિઓ “સુમિત્રરાજપિં
રાસ” અને “સ્થૂલિલદ્રરાસ”મા પણ ગુરૂ વિજયસેનસૂરિ અને તેમના
શિષ્ય વિજયદેવસૂરિ અને વિજયતિનકસૂરિનો ઉલ્લેખ છે

“આગિ મોટા જે કવિરાય, તાસ ચરણુ રજ કવિ રિપભાય,
મુરખ મુગ્ધ શિરોમણિ સહી, ગુરૂ સેવાઈ એ જુદિ લહી.

તે ગુરૂ જગમા મોટો ધીર, સીલે જેહવો ગગા નીર,
વિજયસેનસૂરિ તેહનુ નામ, જેણિ વસિ કીધો વિરઝો^{૨૧} કામ

જાંબૂ પ્રભવો વધરકુમાર, સાલિભદ્ર ધનો અલ્પગાર,
 સુરિ સુધર્મો જસ ગુણકોડિ, વિજયસેનસુરિ તેહની જોડી.
 તાસ પાટ હિલ્યો એ ભાણુ, વિજયદેવ (તિલક) સુરિ ચતુર સુગજી,
 લધુવય મહા વયગામી જોહ, સકલ મુનિસિર મોટો તેહ.”
 (સુમિત્રરાજવિગાસ).

સુલિભદ્ર ગુણ ગાઈઈ, શ્રી ગુરુચરણે પસાયે રે,
 શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વર, તે ગચ્છ ગુરરાયરે.
 સમરિં પત્યગરે જાયે રે, હું વંદૂ તસ પાય રે
 સંયમ પાંડાનીરે ધાર રે, કરતો હિમ વિહાર રે
 આગમ અર્થ ભંડાર રે, પંચ મહાવ્રતધાર રે
 તેહનિં પાટિં પ્રગટીઓ, શ્રી વીજઈદેવસુરવંદ રે
 મીલિ ગંગાનું નીરરે, સોવન વાન ચરીર રે,
 ફરી આઘ્યો ગુરુ હીર રે, જણે ગઈતમ વીર રે.
 (સ્થૂલિભદ્રરાસ)

“શ્રી શત્રુંજયમંડલ શ્રી રૂપભદ્રે જન રતુતિ’ નામની ચાર કડીની
 એક નાની કૃતિમા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

“શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરરાય, શ્રી વિજયદેવ ગુરના પ્રભુમું પાય,
 રીપભદ્રાસ ગુણ ગાય.”

આમ ઉપર્યુક્ત કૃતિઓમાં નકલબદ્ધાસ પોતાને વિજયસેનસૂરિના
 શ્રાવક-શિષ્ય તરીકે જાળખાવે છે.

આ પછી સંવત ૧૬૭૦ (સને ૧૬૧૪)માં રચાયેલી ચોથી મોટી
 સાહિત્યકૃતિ પ્રસિદ્ધ ‘કુમારપાલ રાસ’માં કવિએ હોરવિજયસુરિ, પોતાના
 ઉપર્યુક્ત ગુરુ વિજયસેનસુરિ અને જહાંગીર બાદશાહ પાસે ‘મહાતપા’
 ખિરક મેળવનાર તેમના પદ્મશિષ્ય વિજયદેવસૂરિના અત્યંત માનપૂર્વક
 ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે.

“વીર પદોધર હીરવિજયગુરુ રાજ્યોરે, તેહનું જગમાં નામ લીજઈ રે,
 વિજયસેન તસ પદ્મધણી, સંયમધારી ધીર,
 દિન દિન ગચ્છ દીપાવીઓજ, હીર તણઈ સુપસાય,
 જોહાઈ અકજર સાહ સમગનીઓજ, જાઓ ધર્મ વિચાર’
 સુરીસર પ્રભુમું પ્રગદારે પાય,

વાદ સલામા જીતીઓજી, નેશગજી જયકાર,

સૂરીસર પ્રણમુ તુમ્હારે પાય

એણે વચને નૃપ હરખીયોજી, સૂરિસ્વાઈરે નામ,

જીવદયા જગિ વિસ્તરઈજી, જીહા અકમરના હામ (ગામ),

સૂરીસર પ્રણમુ તુમ્હારે પાય

નેસિ ધજી સાચો કીઓજી, સાચો તે જીનધર્મ,

સૂરીસર પ્રણમુ તુમ્હારે પાય

સાહિ અકમર એમ કહીઓજી, જગમિ સાચો રે હીર,

હિનકા ચેલા ચાહિઈજી, તુમ્હા હી અવલ ફકીર,

સૂરીસર પ્રણમુ તુમ્હારે પાય

મણિધરનો મદ તિહા લગીજી, ન કરઈ ગડક પ્રયાણ,

વિજયસેનસૂરિ દેખાતાજી, વાદી મેલ્યુ માન —

સૂરીસર પ્રણમુ તુમ્હારે પાય

સોય સૂરિ ગુર માહરાજી, સકલ લોક સિણગાર,

તસ પદ પઠજ મેવતાજી, હયકઈ હરખ અપાર —

સૂરીસર પ્રણમુ તુમ્હારે પાય

આ કૃતિમા કવિ રૂપજી જણાવે છે કે વિજયસેનસૂરિ તેમના ગુર હતા અને તેમની સેવાભક્તિ કરવામા કવિ અત્યંત હર્ષ અનુભવતા હતા. આ વિજયસેનસૂરિએ નપલદાસને તેની ખાન તેમ જ યુવાન વયમા પોતા નો શિષ્ય ગણી ધણ શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવી તેના હિપર પરમ હિપકાર કયો હતો એ નુ જ નહિ પણ તેમના જીવનકાળ દરમિયાન લખાયેલી કવિની નાની મોની કૃતિઓ — ખાસ કરીને તેમના સ્વર્ગવાસના એક જ વર્ષ પૂર્વે એટલે સને ૧૬૧૪ (સવત ૧૬૭૫) મા લખાયેલો કવિનો પ્રસિદ્ધ “કુમારપાલ રાસ” તેમણે જોઈ તપાસી શોધી આપેન છે આ વાત તેમણે તે રાસને અ તે નીચે પ્રમાણે રૂપજી રીતે જણાવી છે

‘સોજ સ જીવરિ જાણિ વરસ સિતરિ, લાદવા સુદિ શુભ ખીજ સારી,
વાર ગુર ગુણભયો રાસ રૂપલિં કયો, શ્રી ગુર સોધિ જાણુદિ વિચારી”

વળી તેજ સાનમા રચાયેલ “અમકુમારરાસ”મા પણ કવિએ નીચે પ્રમાણે ગુર તરીકે શ્રી વિજયસેનસૂરિનો જ ઉલ્લેખ કયો છે.

“તપગરજ ગાજે ગુણ નિરાજે અતિ દિવાજે જગ ગુર,
શ્રી વિજયસેનસૂરિ સેવા સકલ સધ મગન કરે”

આ ગુરુ વિજયસેનસૂરિનો સ્વર્ગવાસ સ ૧૬૦૧ (સને ૧૬૧૫)માં કવિના વતન ખજાતમાં થયો હતો તેમના જીવનકાળ દરમિયાન કવિએ “આદિનાથ વિવાહલો” અને “નેમિનાથ નવસો” એ બે નાની કૃતિઓ અને પોતાની છ મોટી સાહિત્ય કૃતિઓ (૧) ઝાલદેવનો રાસ—સને ૧૬૦૬ (૨) વ્રતવિચાર રાસ—સને ૧૬૧૦ (૩) સ્થૂવિગ્દગસ—સને ૧૬૧૨ (૪) સુમિત્રરાજર્ષિરાસ—સને ૧૬૧૨ (૫) કુમારપાળરામ—સને ૧૬૧૪ અને (૬) અન્નકુમારરાસ સને ૧૬૧૪—રચી હતી કવિના આ ગુરુ વિજયસેનસૂરિનું સસારીપણાનું મૂળ નામ “જયસિંહ” અપભ્રંશ “જેશગ” (જેસિગ—ધ) હતું તેમના સાધુપણામાં પશુ તેમનું તે અપર નામ “જેશગ” પ્રસિદ્ધિને પામી કામ્ય રહ્યું હતું અને તેમના ગુરુ હીરવિજયસૂરિ પશુ તેમને તે નામથી સંબોધતા હતા વિજયસેન સૂરિના એ અપરનામ “જયસિંહ” નો ઉલ્લેખ કવિએ સ ૧૬૭/ (સને ૧૬૨૨)માં રચેલા પોતાના “ભરતબાહુમધીરાસ”માં નીચે પ્રમાણે કર્યો છે

“હીરતણે પાટે હવો, જયસિંહ ગુણવત,
જણે અકમર બાદશાહ જીજ્ઞે, દિગ્વીપતિ બળવત
જગગુરુનો સિંધ ખરો રે, દીસે બહુ ગુણગ્રામ,
ત્યા દીગ્વીપતિ યાપતો રે, સૂરિસવાઈ રે નામ
હીરવચન દીપાવતો રે, જયસિંહ પુરુષ મહીર’
જિણે ગમ્મ સધ વધારિયો રે, મયો ન જાણ્યો રે હીર
બિબ પ્રતિબા બહુ થઈ રે, બહુમ ભરાયા બિબ,
તે જયસિંહ ગુરુ માદરો રે, વિજયતિલક તસ પા’
તેહન પાટે ઘણા પ્રમગીયો રે, કમ્પતડનો રે કદ,
વિજયાન દસૂરિશ્વરે, દીઠે અતિ રે આનદ
હીર હાસિ દીક્ષા વરે રે, હુઓ તપગમ્મનો રે નાથ,
ઝાંખ તણો રે ગુરુ તે સહી રે, તેહનો મરતકે હાથ”

આમ વિજયસેનસૂરિના અપરનામ “જયસિંહ”નો ઉલ્લેખ આ ગાસમાં મળે છે તે પહેલાં ઈ સ. ૧૬૧૪માં રચાયેલ કુમારપાળરાસમાં વિજય સેનસૂરિના અપરનામ “જેશગ”નો ઉલ્લેખ છે (જુઓ તેમાંથી આગળ ટાકેની પંક્તિઓ) ત્યારબાદ આ જયસિંહ—અપભ્રંશ “જેશગ” હૈં વિજયસેનસૂરિના જીવનનો વિસ્તૃત અને રસપ્રદ હેવાલ કવિએ ઈ સ.

૧૬૨૯મા રચાયેલ પોતાના હીરવિજયસૂરિરાસ (પૃ ૪૦, ૪૧, ૫૪ તથા ૧૮૭થી ૧૯૧)મા આપ્યો છે અને વિજયસેનસૂરિના અપરનામ “જેશ ગ”-નો કિલેખ તે કૃતિમા નીચે પ્રમાણે અનેક સ્થળે કરેલો છે

જેસિ ગ પુત્ર અ છે ધરખાર

સુહણે સિદ્ધ દીઠો તસ માય, તિણે ચાપ્યો જેસિ ધ સુતરાય (પૃ ૪૧, કડી ૪૩) જેસિ ગ(ધ) હીર (પૃ ૫૪)

“એયો હીરનો જેસિ ધ જે (પૃ ૧૮૭, કડી ૧)

તાસ પુત્ર જેસિ ધ જે હોય, (પૃ ૧૮૮, કડી ૧૭)

જન્મ હુઓ જેસિ ધનો અસિ, (પૃ ૧૮૮, કડી ૧૯)

હમાઉન દન હરખીઓ, દીધુ જેસિ ગ માન, (પૃ ૧૯૧, કુહો)

જેસિ ગજ સાયો કહીએ તો, (પૃ ૧૯૩, કડી ૨૧)

જેસિ ગજ વળીઓ વાજતે તો, વાદી ન મડે કાન (પૃ ૧૯૩, કડી ૨૨)

એણે સમે જેસિ ગ આવીઓ રે, જૂજવી અકમરશાહ (પૃ ૨૪૭, કડી ૯)

નિજ ગુઝ મોહે જેસિ ગજ, ન કરે આહારવખાણુ રે, (પૃ ૨૪૯, કડી ૧૫)

જેસિ ગજ રવિ ઉગિયો, (પૃ ૨૫૦, કડી ૧૦)

સાધ વચન શ્રવણે સુણી, ચિ તે નર જેસિ ગ, (પૃ ૨૫૦, કડી ૧૩)

સકલ સાધ શ્રાવક જના, જપે જેસિ ગનો જપ

હીર તણે પાટે હવો, જેસિ ગજ ગુણવત, (પૃ ૨૫૧, કડી ૨૧-૨૨)

હીરવચન દીપાવતો રે, જેસિ ગ પુત્ર ગ ભીર, (પૃ ૨૫૨, કડી ૮)

આ “જેશ ગ” (જેસિ ધ, જેસિ ગ, જેસ ગ) એ ભરતમાહુનતીરાસ મા ઉલ્લેખાયેના “જયસિદ્ધ” નામનુ અપત્ર શ હોઈ વિજયસેનસૂરિ પોતાના અપરનામ ‘જેશ ગ’થી પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા એમ ૨૫૭ જણાય છે ૨૪ નવતત્વરાસ ભરતમાહુનતીરાસ અને હીરવિજયસૂરિરાસ આદિમા જણાવ્યા પ્રમાણે આ જયસિદ્ધ ઉર્ફે જેશ ગ ઉર્ફે વિજયસેનસૂરિએ અમદાવાદ ખલાત, ગાધાર, ભડચ, કાવી—આદિ ધણા શહેરોના અનેક જિનમ દિરો અને અનેક જિનનિ બોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, અને તે અંગેના શિનાયેઓ ઉપયુક્ત શહેરોમા હાવ પણુ મોજુદ છે જયસિદ્ધ ઉર્ફે વિજયસેનસૂરિનો જન્મ સ ૧૬૦૪મા, દીલા સ. ૧૬૧૩મા (નવ વર્ષની વયે) અને સ્વર્ગ-વાસ સ ૧૬૭૧ (ઈ સ ૧૬૧૫)મા ૬૭ વર્ષની વયે થયો હતો જે સમયે વિજયદેવસૂરિ ૨૫ની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી વળી “નવતત્વરાસ”-માથી (જુઓ પાદીપ) એક જણના જેવી હકીકત એ મળે છે કે કવિ તપલદાસના દાદા મહિરાજ સ ધની વિજયાન દસૂરિના શ્રાવક હતા કવિનો

જન્મ સને ૧૫૭૫ આગ્રામાં છે અને વિજયના દસરિનો જન્મ સ ૧૬
 (અને ૧૫૮૬)માં નિશ્ચિત જ છે આ જોતા કવિ સુપ્રભાસ અને વિજ
 નદસુરિની ઉમરમાં અગિયારેક વરસનો ફરક છે વિજયના દસુરિ નવ
 દાસ કરતા અગિયારેક વરસ નાના હોવા છતાં તે બાનદીક્ષિત હોવાં
 ઝડપભાસ તેમ જ તેમના જદ્દ દાદા તે બાનગુરુ પાસે ધર્મક્રિયા આ
 કરતા હશે એ સંભવિત છે વળી અત્રે એ પણ નોંધવા જેવું છે
 વિજયમેનસુરિ, વિજયદેવસુરિ, વિજયતિલકસુરિ અને વિજયના દસુરિ એ
 ચારે બાનદીક્ષિત આચાર્યો છે અને તે ચારે એ નવ નવ વર્ષની ઉમ
 દીક્ષા લીધી છે એના વિજયના દસુરિ વિજયમેનસુરિના શિષ્ય હતા અં
 તે પોતાના વડીન ગુરુમધુ વિજયદેવસુરિ કરતા આ વર્ષે નાના હોવ
 છતાં સદે વિજયમેનસુરિના અધિકૃત પદ્ધતિ તરીકે વિજયતિલકસુરિ
 પછી વિજયદેવસુરિને નહિ પણ વિજયના દસુરિને સ્વીકાર્યો હતા [અ
 પદ્ધતિ અંગેની વધુ ચર્ચા હજુ આગળ કરવાની છે એમ્મે અત્રે તે એમ્મે
 ઉલ્લેખ કરવો ખસ છે કે] કવિના ‘નવતત્ત્વરાસ’ ની રચના વખતે
 એમ્મે કે સને ૧૬૨૦માં વિજયના દસુરિ તપગચ્છના અધિકૃત પદ્ધતિ અને
 કવિના સ્વીકૃત ગચ્છપતિ હતા અને કવિની તે કૃતિ તેમ જ સને
 ૧૬૨૦માં રચાયેલી કવિની બીજી કૃતિ ‘જીવવિચારરાસ’ અને તે પછી
 રચાયેલી કવિની સવળી કૃતિઓ વિજયના દસુરિની હાજરીમાં અને તેમની
 નિશ્રામાં જ રચાઈ હતી (વળી આગળ જોઈશું તેમ,) સને ૧૬૨૦ પછી
 રચાયેલી કવિની સવળી કૃતિઓમાં વિજયદેવસુરિનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી
 જે બતાવે છે કે તે સવળીએ સમય દરમિયાન વિજયદેવસુરિ હયાત હોવા
 છતાં સવળીએ પ્રમાણભૂત – અધિકૃત પદ્ધતિ તરીકે તે વિજયના દસુરિ
 જ હતા અને કવિએ પણ તેમને જ માન્ય રાખ્યા હતા હવે સને ૧૬૨૦
 માં રચાયેલા કવિના ‘જીવવિચારરાસ’ અને ત્યાર પછી રચાયેલી કવિની
 અન્ય કૃતિઓના ઉલ્લેખ જોઈએ ‘જીવવિચારરાસ’ માં કવિ વિજયના દ
 સુરિની પદ્ધતિ તરીકે નીચે પ્રમાણે સ્તવના કરે છે

“શ્રી વિજયના દસુરિશ્વર સમર્થો, તપગચ્છ ઠાકુર વારજી,
 હીરપદ્મધર^{૨૬} દાસે દીક્ષા, બાલિક સોકોને તાગજી
 જનમ તણે જે છે જૂમિયારી પરબે સમમ નારીજી,
 કોષ માન માયા નહિ મનમાં, આગમ અર્થ વિચારીજી
 તુમ ચરણે ચિરિ નામે કવિતા, તત્ત્વભેદ લહે સારજી,
 ગુરુ આધારે ગાન લહીને, કીધો જીવવિચારજી ”

આ પછી આગળ જોઈ ગયા તેમ સતે ૧૬૨૨ મા રચાયેલા ભરત
ખાતુમલીરાસમા પણ વિજય્યાન દસરિનો જ પદ્ધતર તરીકે ઉલ્લેખ છે વળી
તે જ સાલમા રચાયેલા ‘સમક્રીતસારસ’મા પણ વિજય્યાન દસરિનો જ
તપગચ્છના નામક તરીકે ઉલ્લેખ છે,

‘ તેણી કારણિ નર ગુરુ નિ મેવો, નમિ વિજય્યાન દોહ,
ખાલપણાઈ જે સયમધારી, જનમ તણા પ્રહત્યારીહ
હીરપટોધર હાથિ દીખ્યા, દોપ રહીત લઈ બીક્ષાહ,
તપગચ્છ ધારી કારતિગોરી, રૂપવ ત આચારી હ,
તે સહી ગુરુના ચણું પખાલી, સેવી સરસતિ પાઈહ.
ચોવિસઈ જિન ગણુધર નામિ ’ સમક્રીતસાર રચાઈહ ”

તે જ સાલમા રચાયેલ ત્રીજી કૃતિ “બાર આરા સ્તવન” (અથવા
“ગૌતમ પ્રશ્નોત્તર”)મા પણ ઉલ્લેખ છે કે —

“તપગચ્છ તિલક સમાન સદગુરુ શ્રી વિજય્યાન દસરિ,
સાગણુનો સુત ઋષભ બોલિ, કહિ ગઈ મગળ કરો ”

તે જ સાવની ચોથી કૃતિ “ક્ષેત્રસમાસારસ”મા નીચે પ્રમાણે
ઉલ્લેખ છે

‘ વિજય્યાન દસરિધર સાચો તપગચ્છ શિરિ દીલોહ,
સકન ગુણિ સ પૂણું દીસે, જિમ સુરતરજ્જર નીલોહ
ખાલપણે જે સયમધારી, હીરતણો સિરિ હાથહ,
તે ગજનાયક જગિ જયવ તો, સકન મુનિનો નાથહ ’,

તે પછી સને ૧૬૨૪મા રચાયેલ ‘જિપદેશમાવાસ’, સને ૧૬૨૬
મા રચાયેલી ચાર કૃતિઓ પૂજવિધિરાસ, શ્રેણિકરાસ, જીવ તરસ્વામીનોરાસ
અને હિતશિક્ષારાસમા પણ તપગચ્છનાયક તરીકે વિજય્યાન દસરિનો જ
ઉલ્લેખ છે આમા જીવ તરસ્વામીરાસનો ઉલ્લેખ ખાસ નોંધપાત્ર છે, કારણ
કે તેમા સને ૧૬૧૫ પછીની પોતાની બધી કૃતિઓમાથી રૂકત આ એક
જ કૃતિમા ઋષભદાસે વિજયદેવસરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલું જ નહિ
પણ તેમણે પોતાના પિતા સાગણુને વિજયદેવસરિના શ્રાવક તરીકે જણાવ્યા
છે છતાં આમા પણ વિજયદેવસરિનો ઉલ્લેખ તપગચ્છના એક “સુવિદિત
મુનિરાજ” તરીકે કર્યો છે — પદ્ધતર તરીકે નહિ, જ્યારે વિજય્યાન દસરિનો
“વિજય્યાન દસરિ રાજ” એટલે એક પદ્ધતર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે આ

ખતાવે છે કે તપગચ્છના અધિકૃત પદ્ધતિ તો વિજ્ઞાનદસુરિ દ્વારા છતાં પણ સધને તેમ જ કવિને વિજ્ઞમદેવસુરિ માટે પણ એક પદ્ધતિ જેટલું જ માન હતું 'જીવતરવામીરાસ' નો એ આખો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે

“ગજતપા મુનિદિત મુનિરાઈ, વિજ્ઞમદેવસુરિ પ્રથમ પાઈ,
રીતવત સંમનો ધારી, જનમ લગઈ છે તે શ્રદ્ધાચારી
આવક તેહનો સખત વિચારી, સધવી સાગણુ ખારતધારી,
ઝાલજાસ મુત તેહનો જેહો, રચિ રાસ મુગપતિ એહો
વહો વિજ્ઞાનદસુરિ રાગ, રચિઓ રાસ અનોપમ આગ”

આ પછી સને ૧૬૨૮માં રચેન “હીરવિજ્ઞમસુરિના ખાર ખોનનો રાસ”માં પણ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે

“હીરપાટિ વિજ્ઞમસેનસુરિશર, શ્રી વિજ્ઞયતિનકસુરિ તાસ પાટિ
સુરિ વિજ્ઞાનદ તાસ પાટિ સહી નામ જપતા મુખિ વિનમ વાટિ
નામ જપીઈ ગચ્છ નાયક માટિ.

સુરિ વિજ્ઞાનદ મુનિતણે આવક, સાહો સાગણુમુત રીભદામો”

અહીંયા કવિ પોતે પોતાને વિજ્ઞાનદસુરિના આવક તરીકે ઓળખાવે છે

ઈ સ ૧૬૨૯માં રચાયેન હીરસુરિરાસમાં પણ પદ્ધતિ તરીકે વિજ્ઞાનદસુરિનો જ ઉલ્લેખ છે

“વદીયે વિજ્ઞાયાનદસુરિરાય, નામ જપતા મુખ સમણુ થાય,
તપગચ્છનાયક ગુણુ નહિ પારો, આગવ શે દુઓ પુરય તે રારો”

(હીરવિજ્ઞમસુરિરાસ, પૃ ૩૧૮-૧૯).

વળી તે જ રાસ (પૃ ૧૫૮)માં શીરોહિના શાહ શ્રીવતના આગ પુત્રોએ હીરવિજ્ઞમસુરિ પાસે દીક્ષા લીધી તેમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિજ્ઞાનદસુરિનો ઉલ્લેખ કરતા કવિ ઝાલજાસે ૨૫૪ જણાવ્યું છે કે—

આરે પુત્ર નરરત્ન સમાન, વિજ્ઞાનદસુરિ મુદર વાન,
પુણ્યે તેહ પદ્ધતિ ચયો, હીર તણે વચને તે રહો”

આરે પછી સંવત ૧૬૮૪ (સને ૧૬૨૯)માં રચાયેલ એ કૃતિઓ ‘મહિનાયરાસ’ અને ‘હીરવિજ્ઞમસુરિરાસ’ તેમ જ સંવત ૧૬૮૭ (સને ૧૬૩૧)માં રચાયેલ ‘અભયકુમારરાસ’ તથા સંવત ૧૬૮૮ (સને ૧૬૩૨)-માં રચાયેલ કવિની છેલ્લી કૃતિ ‘રાઢણિયારાસ’ પણ એ જ વાતનું સમર્થન

કરે છે. આમ સને ૧૬૧૫ પછી સને ૧૬૨૬ની માત્ર એક જ કૃતિ છવંત-
સ્વામીરાસમાં જ કવિએ વિજયદેવસૂરિનું નામ આપ્યું છે. તે સિવાય
૧૬૧૫ થી ૧૬૩૧ સુધીની બીજી કોઈ કૃતિમાં તેમનો ઉલ્લેખ નથી. આ
અતાવે છે કે વિજયમેનસૂરિ પછી તપગચ્છના અધિકૃત પદ્ધર (એક સુવિદિત
આચાર્ય હોવા છતાં) વિજયદેવસૂરિ નહિ પણ વિજયતિલકસૂરિ અને
તેમની પછી વિજયનંદસૂરિ હતા. જે કે સને ૧૬૧૫ સુધી સંઘે વિજય-
દેવસૂરિ પ્રત્યે એક પદ્ધર પ્રત્યેની માનવૃત્તિ રાખી હતી અને ત્યારબાદ
પણ તેમના પ્રત્યે એક પદ્ધર જેવી જ માનવૃત્તિ હતી અને ઋપભદ્રાસે
પણ તેમ કહ્યું હતું કારણ કે વિજયમેનસૂરિ પછી પદ્ધર થવા માટે
લાયક અને મમર્થ વ્યાકૃત તે જ હતા. પરંતુ ૧૬૧૪ ના અરસામાં
આગળ જોયું તેમ વિજયદેવસૂરિ વિજયસેનસૂરિની કૃપા ગુમાવી બેસતાં
અને ૧૬૧૫ પછી સંઘે વિજયતિલકસૂરિને અધિકૃત પદ્ધર તરીકે સ્થાપ્યા
અને ત્રણ વરસ બાદ તેમના સ્વર્ગવાસ પછી અને ૧૬૧૮ માં વિજયનંદ
સૂરિ તપગચ્છના પદ્ધર સ્થપાયા અને તે, વિજયદેવસૂરિ હયાત હોવા છતાં
પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી એટલે સને ૧૬૫૫ સુધી એટલે લગભગ ૩૭ વરસ
સુધી તપગચ્છના અધિકૃત પદ્ધર તરીકે રહ્યા હતા. સને ૧૬૫૫ પછીની
કવિની સંખ્યા કૃતિઓ ઉપરથી પણ આ વાતને વધુ સામર્થ્ય મળે છે.
પરંતુ તપગચ્છની પદ્ધવતીમાં વિજયસેનસૂરિ પછી વિજયદેવસૂરિ તપગચ્છની
પાટે આવ્યા તેમ જણાવ્યું છે વગર એક રીતે આ જ ને વસ્તુ સાચી છે
કારણ કે આગળ જોઈ ગયા તેમ જી વિજયમેનસૂરિની પાટે જે આચાર્યો થયા
(૧) વિજયદેવસૂરિ અને (૨) વિજયતિલકસૂરિ. પરંતુ વિજયમેનસૂરિએ
સને ૧૬૧૫ માં ખલાતમાં પોતાનો સ્વર્ગવાસ થતા પહેલાં આદ્ય વાચક
(ઉપાધ્યાયો) અને ચારમો મુનિઓના પરિવારને બોલાવી જણાવ્યું કે એક
વખત તમે વિજયદેવસૂરિ પામે માત્ર વચન માન્ય રાખવા કહેજો. જે તે
માન્ય કરે તો પદ્ધર તેમને જ સ્થાપજો નહિ તો બીજા કોઈ યોગ્ય
મુનિને સ્થાપજો આમ જણાવી તેમણે સઘ સમક્ષ તે આઠે ઉપાધ્યાયોને
સૂરિમંત્ર આપ્યો. એ આઠે વાચકોએ અમદાવાદ વિજયદેવસૂરિ પાસે આવી
સ્વર્ગસ્થ આચાર્યનો અંતિમ સંદેશો તેમને કહી સંભળાવ્યો. પણ તેમણે
તેનો અસ્વીકાર કર્યો એટલે સઘે વિજયસેનસૂરિની પાટ ઉપર વિજય-
તિલકસૂરિને સ્થાપિત કર્યા. પછી જ્યારે ૧૬૧૮ માં વિજયનંદસૂરિ
પોતાની ૩૨ વગસની ઉંમરે પદ્ધર સ્થપાયા ત્યારે વિજયદેવસૂરિ તેમને
મળવા માટે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે જ નેની અરસપરસ પ્રીતિ અને

સમતિથી ગચ્છાધિપત્ય ત્રણ વરસ ચાલ્યુ જાગ્યોએ ચોથા વર્ષે વિજયેવ મુરિએ પોતાના નામનો પદો મુનિએ માટે લખ્યો આમ આ દષ્ટિએ વિજયાન દસુરિ અને વિજયદેવસુરિ બંને વિજયસેનસુરિનો પાટે આઠ્યા એમ ગણી શકાય અને એ રીતે સમાધાન રૂપે પદાવલીનો વિજયસેનસુરિ પછી વિજયદેવસુરિ તપગચ્છની પાટે આઠ્યા એવો ઉદ્દેશ પણ સત્ય ગણી શકાય ગમે તેમ પણ કમનશીએ વિજયસેનસુરિના સ્વર્ગવાસ પછી ઉપયુક્ત કારણે એ એક જ જુગમા એ આચાર્યોના નામે એ વિભાગ યાને ગચ્છ થયા તે પાછગથી લોકોમા દેવસુરગચ્છ અને 'આન દસુરગચ્છ' એ બે નામે પ્રસિદ્ધ થયા આ બે ગચ્છોને અનુમરી તપગચ્છની પા' પર પર નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય —

પદ મા વિજયસેનસુરિ

દેવસુરિગચ્છ (૧લો વિભાગ)	આન દસુરિગચ્છ (ખીજો વિભાગ)
પાટ	પાટ
૬૦ વિજયદેવસુરિ	૬૦ વિજયતિલકસુરિ
૬૧ વિજયસિદ્ધસુરિ	૬૧ વિજયાન દસુરિ

ખીજો વિભાગ, વિજયસેનસુરિ માન્ય હોઈ વધુ પ્રમાણભૂત વિભાગ કહી શકાય પહેલો વિભાગ મહાતપસ્વી અને મહા વિદ્વાન વિજયદેવસુરિ થી થયો છે પણ તેમણે વિજયસેનસુરિની અતિમ આરાધના અવસા કરી હતી આ ઉપરાંત ત્રીજો વિભાગ નામે 'સાગરગચ્છની ઉત્પત્તિ ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરના નામથી આ અગ્સામા જ થઈ હતી અને તેમના પત્ની તે મનજના આચાર્ય તરીકે તેમના શિષ્ય રાજસાગરસુરિ થયા આ ત્રીજા વિભાગના ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયને શ્રી વિજયસેનસુરિએ કુમતિકુદ્ધનમ થ લખવા માટે ગચ્છ બહાર જાહેર કર્યો હતો પરંતુ એ વિદ્વાન ઉપાધ્યાય પ્રત્યે મહાતપા વિજયદેવસુરિની સદ્ગુણભૂતિ હતી અમ્મુ હવે પહેલા વિભાગમા ૬૦મા વિજયદેવસુરિ અને ૬૧મા વિજયસિદ્ધસુરિ છે જ્યારે ખીજા વિભાગમા ૬૦મા વિજયતિલકસુરિ અને ૬૧મા વિજયાન દસુરિ છે ત્રીજા વિભાગના ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય તો પદ્ધત તરીકે ગણાયા પણ નથી આમ છતાં આ ત્રણે વિભાગના — ગચ્છના નામને — સ્થાપકો મહાન સદગી, તપસ્વી અને વિદ્વાન આચાર્યો હતા તપગચ્છના આ ત્રણે ગચ્છોનો અદ્વિ ઉદ્દેશ કરવાનું કારણ તપગચ્છનો ઇતિહાસ કે તેમા ગચ્છો શાથી પડ્યા વિગેરે જણાવવાનું નથી — તે વિષય અત્રે પ્રસ્તુત પણ

નથી - પરંતુ તેનું મુખ્ય કારણ એ વાત સાબિત કરવા માટેનું છે કે કવિના મુખ્ય ધર્મગુરુ શ્રી વિજયમેનસુરિનું અપરનામ 'જયસિંહ' છે તે એ જયસિંહ અને હિપસુકત પહેલા વિભાગના વિજયદેવસુરિના શિષ્ય 'વિજયસિંહસુરિ' એ બંને, કેટલાક થકા ધરાવે છે તેમ, એક જ નહીં પણ તદ્દન ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે. વિજયમેનસુરિના સસારીપણાનું બાળ પણનું નામ 'જેશિંગ' હોઈ જયસિંહ' હતું અને સાધુપણામાં તેમના ગુરુ હીરવિજયસુરિ તેમને 'જેશિંગ' નામથી પણ સંબોધતા હતા એટલે 'જયસિંહ' એ વિજયસેનસુરિનું અપરનામ હતું અને આથી એ સ્પષ્ટ રીતે સાબિત થાય છે કે વિજયદેવસુરિના શિષ્ય વિજયસિંહસુરિ વિજયસેનસુરિ હોઈ જયસિંહથી તદ્દન ભિન્ન વ્યક્તિ છે એટલું જ નહીં પણ જયસિંહ હોઈ વિજયમેનસુરિ વિજયસિંહસુરિની પૂર્વે થયેના છે અને વિજયસિંહ સુરિના દાતગુક પણ થાય આગળ વિજયસેનસુરિની ચર્ચા વખતે તેમ જ 'ભરતમાહુનતીરાસ'ના હિતલેખ વખતે પણ આ વસ્તુ ખરેખર સ્પષ્ટ કરેલી જ છે આમ કવિ નપભદ્રાસના મુખ્ય ધર્મગુરુ વિજયસેનસુરિનું અપર નામ 'જયસિંહ' હતું અને વિજયસિંહસુરિ એ તેમનાથી તદ્દન ભિન્ન વ્યક્તિ છે એ હવે નિશ્ચિત થાય છે અને તે અંગે કાઈપણ થકા રહેતી નથી નપભદ્રાસ એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ કવિ તથા તેમની સરસ્વતીભક્તિ

આપણા જૂના વાડમય પ્રવાહમાના પૌરાણિક ફાટામાં જેમ ધણા ખરા કર્તા બ્રાહ્મણો છે— કાયસ્થ, સોની, વાણિયા, કણ્ઠી, 'ભગત' અને ખીખા વિરત છે— તેમ તેના જૈન ફાટામાં ધણાખરા કર્તાઓ સાધુ થઈ ગયેના માણસો છે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ કવિ તરીકે કીર્તિ જીતનારા વિરલ છે '૨૭ (બ ક હાકોર) ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ કવિ બનનાર બારમાં શતકના જૈન ગુજરાતી કવિ નેમિચંદ્ર ભાકારી, તેમના આસગુ અને વાહો, ચૌદમાના વસ્તુપાવ વિધ્ધણુ અને વસ્તો (વસ્તિગ), પદ્મ માના ભોજક દેપાન અને વચ્છ હોઈ વાહો, સોળમી સદીના આવક કવિઓ ખીખો અને લીખો તથા સત્તરમી સદીનો જવાન દેવલીરાસ'નો કર્તા કવિ વાનો આદિ વિરલ વ્યક્તિઓમાના કવિ નપભદ્રાસ પણ એક છે તે એક આવા પ્રતિષ્ઠિત કવિ બની શક્યા તેના મુખ્ય કારણો બે છે એક તે અકબર - હીરવિજયસુરિના સમાગમથી હિતવન્ન થયેલા ગુજરાતી સંસ્કૃતિના જૈન ફાટાના બળવાન યુગનો તેમને લાભ મળ્યો ખીજું કારણ તેઓ ગર્ભશ્રીમત સુખી સરકારી કુટુંબના હતા એ છે

અગિયારમી સદીમાં હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ આદિ તેમના સહાયકોએ સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાનો જે એક બળવાન સર્જક યુગ સ્થાપ્યો હતો તે કાળક્રમે અસ્ત પામ્યા બાદ લાંબા સમયે અકબર-હીરવિજયસૂરિના પ્રમાગમથી ગુજરાતી સંસ્કૃતિના જૈન ફાંટામાં તેવો જ બીજો બળવાન યુગ સોળમી - સત્તરમી સદીમાં ઉત્પન્ન થયો. આ યુગ જોરમાં હતો તે સમયમાં કવિ ઋષભદાસ યથા એટલું જ નહીં પણ, અગાઉ તેમના ધર્મગુરુઓની ચર્ચામાં જોઈ ગયા તેમ, તે યુગ સાથેનો તેમનો અંગત સંબંધ પણ નિકટનો અને એક કુટુંબી, જેવો હતો. આમ આ નવા યુગનો તેમને લાભ મળ્યો એ તેમના ગૃહસ્થ છતાં કવિ બનવાનું વધારે મોટું અને સખળ કારણ છે. ઋષભદાસનો જન્મ સને ૧૫૭૫ આસપાસ છે અને હીરવિજયસૂરિ સને ૧૫૯૬ની આખરમાં સદ્ગત થયેલા છે એટલે તેમની સાથે ઋષભદાસનો પોતાની ૨૧ વરસ સુધીની વયમાં પ્રત્યક્ષ પરિચ સંભવે છે. ઋષભદાસ ખંભાતમાં જન્મેલા અને હીરવિજયસૂરિ પણ વિશેષ ખંભાતમાં રહી સારી ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા પામેલા એટલે આ સંભવને વધુ સમર્થન મળે છે. વળી હીરવિજયસૂરિના મુખ્ય શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ જેમને અકબરે 'ગુરસવાઈ' એ નામે પ્રખ્યાત કર્યા હતા તથા વિજયદેવસૂરિ, વિજયતિલકસૂરિ અને વિજયાનંદસૂરિનો તો કવિને આખા જીવન દરમિયાન ગાઢ પરિચય થયો હતો. આમાંના વિજયદેવસૂરિ અને વિજયાનંદસૂરિ તો કવિના લગભગ સમવયસ્ક જેવા હોવા છતાં સંવત ૧૬૭૬ (સને ૧૬૨૦) માં રચેલા 'નવતત્ત્વરાસ' માં કવિ પોતાના દાદા મહીરાજ સંઘવીને તેમના (વિજયાનંદસૂરિના) શ્રાવક તરીકે જણાવે છે. આ ઉપરથી વિજયાનંદસૂરિ ધણી જ નાની વયમાં કવિના દાદાના ધર્મશિક્ષાદિ અંગે ગુરુ તરીકે હોય એમ જણાય છે. કવિના તો તે ધર્મગુરુ હતા જ અને સને ૧૬૨૦ પછી કવિએ રચેલી સઘળા કૃતિઓ પણ તેમની નિશામાં જ રચાઈ છે. એટલે વિજયાનંદસૂરિની ૩૪ વર્ષની વય પછી અને ઋષભદાસની ૪૫ વર્ષની વય પછી તે બંનેનો જીવનપર્યાંત ગાઢ પરિચય હતો. વળી સત્તરમી સદી પૂર્વેના જાણીતા જૈન કવિઓ તેમ જ સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધના તેમના પૂર્વજ-મા અને સમકાલીન કવિઓનો પણ તેમને સારો પરિચય હતો. સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધના જાણીતા જૈન કવિઓ નયમુંદર, (રૂપચંદ્રકુંવરરાસ, વરોધરનૃપચરિત્ર' નક્ષત્રમંતીરાસ, મુરમુંદરીરાસ, પ્રભાવતીરાસ, શીલસિદ્ધારાસ, આત્મપ્રતિબોધ આદિના કવો), સંઘવિજય (સિદ્ધાસનજગીસીના કવો), ગુણવિનય

(કર્મચ દવ શાવલિપ્રમથ આદિના કર્તા), હેમવિજયગણિ (કમનવિજય રાસના કર્તા), કનકસુદર (સગાવથારાસના કર્તા), તથા પદરમી સદીથી સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીના લાવણ્યમય ખીમો, લીખો, સકળચદ્ર ઉપાધ્યાય, હસરાજ, વાછો, બોજક કવિ દેવાવ માનદેવ, સાધુ હસમુનિ, સમરચદ્રસૂરિ, સમયમુદર અને સુરચદ્ર વગેરે ખીજા બાર કવિઓ જેમનો કવિએ જાતે જ ઉલ્લેખ કરેલો છે (અને જેમના વિષે વધુ માહિતી આગળ આવશે) તે ચાળા કવિઓનો કવિને સારો પરિચય હતો અને તેમના કૅવાક તેમના સમકાલીન જેવા કે નયમુદર માનદેવ, સકળચદ્ર ઉપાધ્યાય, સમચદ્રસૂરિ સમયમુદર, અને સુરચદ્ર આદિ તો સ્પષ્ટભાસની સાથે સારી પેઠે સખધમા આપ્યા હોવા સભ્ય છે આમ અકમર — હીરસૂરિ યુગના ખ્યાતનામ જૈન ગુજરાતી કવિઓનો સમાગમ હીરસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, વિજયતિલકસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ, અને વિજયાનંદસૂરિ આદિ ચારિત્ર્ય વાન અને વિદ્વાન ધર્મગુરુઓનો ગાઠ પરિચય તથા સત્સંગ અને અકમર — હીરસૂરિ યુગનું સામાન્ય ઉત્સાહજનક વાતાવરણ તેમને કવિ થવામાં ધણુ પ્રેરણાત્મક બન્યું જણાય છે

ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહેવા છતાં કવિ થવામાં તેમણે પ્રેરણા આપનાર ખીજું સખજ કારણ તેમની ગર્ભશ્રીમતાઈ અને સરકારી કુટુંબ લાગે છે તેમનું કુટુંબ બહોળું હોવા છતાં ધર્મરત, સરકારી, સાહિત્યપ્રિય અને તે સમયના ઉત્તમ સાધુ પુરોહી સત્સંગતિમાં રહેનારું હતું આથી ગર્ભ શ્રીમત સ્પષ્ટભાસે વહેપાર અને કુટુંબ સ્વસ્થાનો બાર સુપાત્ર માણસો અને લાયક કુટુંબીઓ ઉપર રાખીને પોતાનું જીવન મોટે ભાગે ધર્મચાર, પદ્મપાન અને લેખનકાર્યમાં વીતાવેતું જણાય છે એમની કેળવણી કૃતિઓ એમના પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખેલી પણ મળી આવી છે (દા તા જુઓ આ કા મ મૌ નતવિચારરાસ' માથી મૂન પત્ર ૧૧૧૪૨ નો સ્પષ્ટ દાસના પોતાના હસ્તાક્ષરમાં કહેકદનો નમૂનો)

આમ અકમર — હીરસૂરિ યુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગુજરાતી સંસ્કૃતિના જૈન ક્રાંતાના ખીજા જળવાન યુગે અને એક સરકારી ધર્મરત ગર્ભશ્રીમત કુટુંબે આપ્યા સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધના એક સમર્થ જૈન ગુજરાતી કવિ સ્પષ્ટભાસ વિરત પ્રાપ્ત થતા જૈન ગુજરાતી ગૃહસ્થ કવિઓમાં પદ્મમી સદીના પ્રસિદ્ધ જૈન ગુજરાતી કવિ બોજક દેવાનતી માફક કવિ સ્પષ્ટભાસનું ધ્યાન પણ મેળવે છે, એટલું જ નહિ પણ તેમના જીવનની ચર્ચામાં આગળ જોઈ ગયા તેમ તેમનું ચારિત્ર્ય અને કૃતિઓ બંને એટલા ઉત્તમ

હતા કે પૂર્વાચાર્યોએ તેમના સ્તવનો, સન્ન્યાસો, સ્તુતિઓ વગેરે ઉત્તમ કૃતિઓ મંદિરો અને ઉપાશ્રયો આદિમાં કરાતી જેનું ધર્મની આવશ્યક દિશાઓમાં ખોલવા-વાપરવાની પરવાનગી આપી હતી જે સામાન્ય રીતે કોઈ ગૃહસ્થ કવિની બાબતમાં આપવામાં આવતી નથી આવા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થકવિનું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવામાં તેમના ઉપર સરસ્વતીદેવીની પણ કૃપા હતી એવી એક નીચે પ્રમાણેની દત્તકથા પણ પ્રચલિત છે.

‘શ્રી મહાવીરની પદ્મ માં પાડે જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયમુરિ થયા. તેમની પાડે સવાઈ જગદ્ગુરુ એવું બિરૂદ ધરાવવાવાળા શ્રી વિજયમેનમુરિ પદ્મ માં થયા. આ મુરિની પાસે આવક ઋષભદાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો એક દિવસે પોતાના કોઈ એક શિષ્ય સારુ સરસ્વતી દેવીને પ્રસન્ન કરીને શ્રી વિજયમેનમુરિએ પ્રસાદ —(પાડવો) મેળવ્યો હતો કે જે પ્રસાદ —(લાડવો) રાત્રે ઉપાશ્રયમાં જ મૂકી રહેવા ઋષભદાસના જાણુવામાં આવ્યો. આથી તે પ્રસાદ પોતે જ આશીર્વાદ સીધો અને તે મહા વિદ્વાન થયો સવારમાં ઉઠતા જ પોતે —

‘મહા ઉડી વન્દુ, રિખવદેવ ગુણવન્ત,
‘પ્રભુ બેળા સોહે, સમગ્રસર્ણુ ભગવન્ત,
‘ત્રણુ છત્ર વિરાજે, ચામર ઢોલે ઈન્દ્ર,
‘જનના ગુણ ગાવે, સુરનરનારી વન્દ’.

—એ અને બીજી કેટલીક થોથો બનાવી આમ ‘કવિ’ ઋષભદાસનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ આ પ્રમાણે થયો. ‘રામનુ સ્વપ્ન ભરતને કથ્યુ’ એ કથન મુજબ અન્ય માટેનો સરસ્વતીપ્રસાદ ઋષભને મળ્યો તેથી તે ઉત્તમ કાવ્યો કરવા લાગ્યો અને વિદ્વાન કવિ ગણાયો. ૨૮

આ દત્તકથા બાજુએ રાખીએ તો પણ એટલી વાત તો સત્ય છે કે કવિ પોતાની દરેક કૃતિમાં સરસ્વતીની લક્ષિતપૂર્વક શ્રુતિ કરી તેનો પાક અને પ્રભાવ પણ સ્વીકારે છે પોતાની પ્રથમ કૃતિ ‘ઋષભદેવનો રાસ’ માં કવિ કહે છે —

‘સરસતિ ભગવતિ ભારતી, બ્રહ્માણી કરિ સાર,
‘વાલ્મેકીરી વદનિ રમિ, જિમ હુઈ જયજયકાર’
બ્રહ્મસુતા તું સારદા, બ્રહ્મવાદિની નામ
વાણી વચન દીધે અસ્થા, જ્યમ હોય વછયુ કામ’

પોતાના ‘વ્રતવિચારરાસ’ અને ‘કુમારપાનરાસ’માં સરસ્વતીની

સહાયતા માટે કવિ પોતાની અતિશય દીનતા દર્શાવે છે.

“ઉપેશિ જન રંજવઈ, મહિમા સરસાત દેવ,
તેણઈ કાળર્થ તુઝમિં નમુ, સાદાં સાડ મેવ,
સમરું સરસતિ ભગવતિ, સમર્થા કરજે સાર,
હું મુરખ મતી કેળવુ તે તાહરો આધાર.
પી ગલ બેઠ ન ઉવયુ, વિગતિ નહીં વ્યાકર્ણ,
મુરખપમંકણ માનવી, હું સેવું તુઝ ચર્ણ.
કવીત છંદ ગુણ ગીતનો, જે નવી જાણઈ બેદ,
તુ તુઝી મુખ્ય તેહનિ, વચન વદઈ તે વેદ.
મુરખ મોટો ટાપીઉ, કવી કીધો કાવિદાસ,
છ વીખાતા^{૨૯} તે દવો, જો મુખ્ય કીધો વાસ.
કીર્તિ કંઠે તુઝ કેટલી, મુખ્ય રસના ઝોક,
કોકચ જિહવઈ ગુણ સ્તવુ, પાર ન પામું રેય,
તોહઈ તુઝ ગુણ વર્ણવુ, મુઝ મતી સાર માંય,
નપ મુપ વેણી શીર ભગઈ, કવી તદ્દારા ગુણ ગાય.”

વળી હીરવિજયમૂરિરાસમા લખાણથી સરસ્વતીની સ્તુતિ કરી
છેવટે કવિ કહે છે

‘મુઝ મુખ આવી તું ગમે, ગુણ સગાની ખાણિ,
તું મુખ આવી જેહને, તે પકિત તે જાણ.’

અને અ તે જણાવે કે,

‘એહવી સુદર શારદા, સમર્થે સીધા કામ’

ઉપરાંત અન્ય કૃતિઓમા સરસ્વતીને પ્રાર્થે છે કે -

‘વાગેશ્વરી વેગે નમુ, સકલ કવિની જેહ માય,
તુ મુખ મારે આવજે, સમક^{૩૦}કામ જિમ સિદ્ધ થાય’

(‘અન્નકુમારરાસ’)

ચંદ્રકન ચંદન જશી, મહી^{૩૧} મોતી ધૂત ખીર,
વાણી ચો વાગેશ્વરી, ઉજ્જલ ગ ગાનીર.
હંસગામિની અલ્પસુતા, અલ્પવાદિની નામ,
અલ્પાણી અલ્પચારિણી, ત્રિપુરા કરજે કામ,
દેવકુમારી શારદા, વદને પૂરે વાસ,

નિજ સુખ કારણ જોડસ્ય, અભયકુમારનો રાસ'

(‘અભયકુમારરાસ’)

‘અન્નમૃતાની પૂનઃ ૪૩, આરદ નામ રૂપેભાલી ધર’

ગુણ માછિ માતા તુમ તણા, બોલ આપે મૂઝ મોહામણા. (૧)

જ્ઞાન ગોષ્ઠિ તૂ ગુણની ખાણ, તૂં છુટી મુખ આપે વાણ, (૨)

તુમ વિણ અક્ષર એક નવિ લઈ, તૂઝ વિણ મુરખ નામ જ કહી (૨)

મુરવર કિન્નર સનવ નિધાન, તુઝ વિના કોય ન પામે માન,

તૂ છુટિ રજિ નરનાથ, તાહરી કિર્તિ જગ વિખ્યાત (૩)

તેણિ કારણિ મેં મમરી તૂઝ, સારવચન તું આપે મૂઝ,

મુસિલ્દ્રનો ગાસ્ય રાસ, તેણિ માતા મુખ પૂરે વાસ (૪)

(‘રૂપનિભદ્રરાસ’)

‘સરસની ભગવતી ભારતી ભાયા, તુઝ નામિ સુખ શાતા રે,

તું પડિત ઠવિજનની માતા, તહારા ગુણ વિખ્યાતા રે,

પદ દરિસનમા તુઝને માને, તુઝ વિણ કસાદિ ન ચાલે રે,

અક્ષર એક કવે તું કવિતા, જો તું વાણી ચાલે રે,

તુઝ વિણ પય કુપય ન લહીઈ, ન લહે સાર અસાર રે’

(‘ક્ષેત્રસમાસરાસ’)

સારસ કોમન છુદ્ધિ ભાની, આલે વચન પવિત્ર,

સરસિતિ ભગવતી ભારતી, કરજે મુખ પવિત્ર,

અન્નાણિ અન્નવાદિની, હું છુ તાહરો દાસ,

તુઝ આધારઈ કવી કવઈ, રોહિણીઆનો રાસ’

(‘રોહિણીઆરાસ’)

સરસ વચન ઘો સારદા, તુ કવીઅણની માય,

તુ આવી મુઝ મુખ્ય રમેય, મમ ચિત્તુ થાય’

(‘જીવવિચારાસ’)

‘કરજો માતા વાણ્યુ કામ, પ્રયમ જપુ હું તાહર નામ,

તું મુઝ માતા રાખે મામ, બોતુ ભરતતણા ગુણગામ

(‘ભરતગાહુપલિરાસ’)

આદિ અનાદિઈ અસની, સદા જગિ તુઝ માન,

સહુકો મેવિ સારદા, બાલ કરિ તુઝ ધ્યાન

પરદરસભામાં તું સહી, તાહરો સધલિ વાસ,
કરો કૃપા તો ગાઈએ, નર શ્રેણિકતું રાસ.’

(‘ શ્રેણિકરાસ ’).

તું રમજો મુખ માદરે, ચિંત્યું કાજ કઢેલ.’

(‘ દ્વિતશિખારાસ ’).

‘ પૂર્ણવિધિગાસ ’ માં સરસ્વતીનો પ્રભાવ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે
‘ સરસ વચન દિલિ સરસ્વતી, સમરયાં કરજો સાર,
તુ તુલિ મુગિ આપજો, વાણિનો વિસ્તાર.

પદ પૂર્ણ અખ્યર સમા, શબ્દ સાર ગુણ પરમ,
આપે મુગણિ સાર દાન, લહું પુરો ભરમ,
ભેદભાવ ભક્ત ઉપજઈ, તુલઈ જો તુ પરાય,
બલસુતા કમલિ વસઈ, તો મનિ ચંત્યુ થાય
વાધેશ્વરિ વાણિ વિના, વચન હોઈ કિમ તંત,
સૌમ્ય દષ્ટિ હોઈ સારદા, વચન વાણિ દીપંત.’
‘ વેણા વંશ વગ્ગવતી, ધરતી પુસ્તગ હાથિ,
બલસુતા હંસિ ચઢી, બહુ દેવી તુમ સાથિ.’

(‘ ઉપદેશમાધારાસ ’)

વળી ‘ કૃપારખાજરાસ ’ ની પ્રારંભની ચોપાઈમાં કવિએ સરસ્વતીની
અતિ લંબાણપૂર્વક પ્રાર્થના — પ્રશંસા કરી છે. આ સર્વ ઉપરથી
ઋપભદ્રાસની સરસ્વતી પ્રત્યે કેવી અટલ ભક્તિ અને પ્રીતિ હતી તે
સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

નમ્રતા, પૂર્વઠવિઓતું સ્મરણ અને કાવ્યહેતુ.

કવિ નયસુંદર અને કવિ સમસુંદરની માફક કવિ ઋપભદ્રાસ પણ પોતાની
નમ્રતા — લઘુતા બતાવવાનું ચૂક્યા નથી. આર્ય મહાકવિઓની રતુત્પ
પ્રણાલિકા તેમણે પણ યથાયોગ્ય રીતે જાળવી છે. ઋપભદ્રાસ ધણે સ્થળે
પોતાને કવિ શબ્દથી ઓળખાવે છે. દા. ત. ‘ સાંગણ સુત કવિ ઋપભદ્રાસ,’
‘ સાંગણ કવિ ઋપભદ્રાસો, કરત શ્રેણિક નરરાયનો રાસો,’ ‘ પુણ્ય વિભાગ
હૃઈ તવ માહરઈ, અસ્યો ઋપભ કવિ આપ વિચારઈ,’ (હીરવિનયમૂરિ
રાસ), ‘ કવિ રિપભ ગાયો મુનિત્ર ધ્યાયો,’ ‘ રિપભ કવિ ગુણ તાહરાં ગાય,
હયકે હરખ ધણેરો થાય,’ ‘ ઋપભ કવિ ગુણ ગાય.’ (અભયકુમાર રાસ)

વગેરે. છતાં પણ પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન કવિઓ અને પોતાનામાં આસ્માન જમીનનો ફેર છે એમ તે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. જેમ નયસુંદર માણિક્યદેવને ‘વરશલિ’ (હિતમ કાંગર સાથે) અને પોતાને ‘કંઘુ’ (હવડી જતની કાંગર) સાથે સરખાવી પોતાની લઘુતા દર્શાવે છે તે પ્રમાણે ઋષભદાસ મહા કવિઓને ‘ધૃતસાકર ખીર (ધી સાકરની ખીર) અને પોતાને ‘બંટીની રાખડી’, મહા કવિઓને ‘સાગર’ અને પોતાને ‘બિંદુ’ સાથે સરખાવી પોતાની લઘુતા પ્રદર્શિત કરે છે.

આગઈના કવી આગલિં, હું નર સહી અગ્યનાન,
સાધર આગલિ બ્યંદૂઈ, ર્યું કરસઇ અબીમાન.
માતપિતા ગિમ આગલિં, બોલઈ બાલિક કાપ
તેહમાં સાચું ર્યું હસઈ, રૂં પશ્ચિ સાપવું સોપ
ભણતાં ગુણતાં વાંચતાં, કવી જોય વસી દોપ
નીરમક અતિ ચરચજ્યો, દોપ મ દેખ્યુ ફાક.

(મતવિચારસાસ').

સકલ કવિનિ લાગી પાચ, મિં ગાયો મુનીવર રિધીરાય,
ગાતાં ગુણતાં કવતાં કાંઈ, દુપણ જે ફીસિ મતિ માહધ,
તે પંડિત ટાલેજ્યો તુમો, એણિં વાત સુખ લહર્યું અમો,
આગિં મોટા જે કવિરાય, તાસ ચરણરજ કવિ રિયબાય,
સુરખ મુગટ શિરોમણિ સહી, ગુર સેવાઈ એ જુદિ લહી.'

(‘સુમિતરાજપિંરાસ’ તથા ‘અબ્બકુમારસાસ’).

‘શી ગુર કવિના ચરણપસાધ, રચિઉ ખિતપ્રકાશજી.’
‘હું તો મૂરિખ કાંઈ ન જાણું, પણ લહું અખ્યર એ વ્યારજી,
મોટી વાત જે ચઢી શરાડે, તે તો ગુર આધારજી.’

(‘ક્ષેત્રસખાસરાસ’)

‘રાસ રચ્યો મિ રંગિ રીઝી, સકલ કવિ સિરિ નામી રે.’

(‘રચ્ચલિભદ્રસાસ’).

‘આગિ જે કવી હઆ વડેરા, હું તસ પગલે દાસજી.’

(‘સમકિતસારસાસ’)

‘આગઈ જે કવિતા હું પશ્ચિ કવિતા નામ,
ઈહા અંતર જોજો જિરયો નેસડો ગામ.
વસિ સરીઓ જો જે પીત હાટિકનો રંગ,

પણિ અંતર બહુ છઈ, જિમ સેડી નછ ગંગ.
વસિ એણુઈ દષ્ટયંતષં હું મુરિખ તુમ આગઈ,
કાંઈક બુદ્ધિ પામ્યો ચરણ તુમારઈ લાગિં.’

(‘નવતત્ત્વરાસ’).

વળી જુઓ ‘નવતત્ત્વરાસ’ ના આ લઘુતાભાવને આગળ વધારતી કવિની નીચેની નમ્રતાભરી બાવવાહી કાવ્ય-પંક્તિઓ.

‘આનંદ ભયો કવી નામથી એ, તુમ કવી મોટા હોય,
કવિપદ પૂજિએ એ.

હું મુરખ તુમ આગળે એ, તુમ બુદ્ધિસાગર ભેય-કવિપદ. (૧)

ક્યાં હરિત ક્યાં વાછડો એ, ક્યાં ખાસર^{૩૩}ને ચીર^{૩૪}
ક્યાં બંટીની રાખડી, ક્યાં ધૂત સાકર ખીર-કવિપદ. (૨)

ન મળે સીપ^{૩૫} ને ચંદ્રમા એ, ન મળે ખજુઓ^{૩૬} મુર^{૩૭}
ક્યાં કદપદુમ ખીજડો^{૩૮} એ, વાહુ^{૩૯} ગંગાપુર-કવિપદ. (૩)

નામે સરીખા બેહુ જણા એ, બેહુના કવિઓ નામ,
નામે અર્થ ન નીપજે એ, જગમાં જાગા રામ-કવિપદ. (૪)

ગજકંઠે ધંટા ભલી એ, વૃષભ મળે ધંટાય,
તિથુ કારણે વૃષભો વળી એ, ગજની તોલ ન થાય-કવિપદ. (૫)

ચંદન ભાછ વૃક્ષ સહી એ, અંતર બહુ તેમાંહિ,
ગરક ચીડી^{૪૦} બેહુ પંખીઆ એ, પ્રાક્રમ સરખું ક્યાંહિ-કવિપદ(૬)

મહાનગર ને ગામડું એ, બેહુને કહિયે ગામ,
હેમ પીતળ પીળા સહી એ, ^{૪૧} જુજુઆ વે ગુણુઆમ-કવિપદ. (૭)

તીર્થંકર નર અવર ને એ, માનવ સહી કહેવાય,
તત્ત્વજ્ઞાન વિચારીએ એ, તવ બહુ અંતર થાય-કવિપદ. (૮)

લાંકા ગઢ અન્ય નગરના એ, બેહુને કહિયે કોટ,
એહમાં અંતર અતિ ઘણો એ, જિમ ઘણું બાજરી હોટ-કવિપદ.(૯)

(‘ભરતબાહુબલિરાસ’ પૃ. ૯૭-૯૮) તથા ‘હીરવિજયસુરિરાસ’
પૃ. ૩૧૧-૧૨)

કવિએ અત્રે વાપરેલી કિપમાઓ અને રૂપકો કવિની પ્રતિભાના ઉત્તમ દર્શાવો પણ છે.

આમ ઋષભદાસને કવિના હિચ્ચ પદનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો અને તેથી જ સિદ્ધસેન દિવાકર, હેમચંદ્રાચાર્ય, હર્ષ, માધ, મહાકવિ ઠાલિદાસ

વગેરે છતાં પણ પૂર્વે થઈ ગયેના મહાન કવિઓ અને પોતાનામાં આરમાન જમીનનો ફેર છે એમ તે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે જેમ નયસુંદર માણિક્યદેવને 'વરશાવિ' (હિતમ ડાગર સાથે) અને પોતાને 'કગુ' (હવડી જતની ડાગર) સાથે સરખાવી પોતાની લઘુતા દર્શાવે છે તે પ્રમાણે અપભ્રંશ મહા કવિઓને 'ધૃતસાકર ખીર' (ધી સાકરની ખીર) અને પોતાને 'બગીની રાખડી', મહા કવિઓને 'સાગર' અને પોતાને 'મિંદુ' સાથે સરખાવી પોતાની લઘુતા પ્રદર્શિત કરે છે.

આગઈના કવી આગવિં, હુ નર સહી અગ્યનાન,
સાધર આગલિ બ્યદૂહિ, સ્યુ કરસઇ અબીમાન.
માતપિતા જિમ આગલિં, બોલઈ બાલિક કોય
તેહમાં સાચુ સ્યુ હસઈ, ઝર પણિ સાધવુ સોય
લણુતા ગુણુતા વાચતા, કવી જોયુ વગી દોપ
નીરમવ ચ્ચલિ ચરચ્ચયો, દોપ મ દેચ્ચ દોક

(વતવિચારસ)

સકન કવિનિ લાગી પાચ, મિ ગાયો મુનીવર રિધીરાય,
ગાતાં ગુણુતા કવતા કાઈ, દુપણુ જે દીસિ મતિ માહપ,
તે પકિત ટાસેજયો તુમે એણિ વાત મુખ લહરચુ અમો,
આગિ મોટા જે કવિરાય, તાસ ચરણુરજ કવિ રિપભાય,
મુરખ મુગટ શિરોમણિ સહી, ગુરુ સેવાઈ એ ભુદિ લહી.

(‘સુમિત્રરાજપિંદાસ’ તથા ‘અન્નકુમારદાસ’)

‘શ્રી ગુરુ કવિના ચગ્ધુપસાધ, રચિહિ ખિતપ્રકાશજી.’
‘હુ તો મૂરખ કાંઈ ન જાણુ, પણુ લહુ અખ્યર જે ચ્ચારજી,
મોની વાત જે ચ્ચડી સરાડે, તે તો ગુરુ આધારજી’

(‘ક્ષેત્રસમાસદાસ’)

‘દાસ રચ્યો મિં રગિ રીઝી, સકત કવિ સિરિ નામી રે’

(‘રઘુવિભદ્રદાસ’)

‘આગિ જે કવી હઆ વડેરા, હુ તસ પગલે લસજી’

(‘સમકિતસારદાસ’)

‘આગઈ જે કવિતા હુ પણિ કવિતા નામ,
ઈહા અતર જોજો જિસ્થો નેસડો ગામ
વસિ સરીજો જો જે પીત દાગિકો નગ,

૬ અગત્યુભાગસ	"	૫૬૯ (વિકલ્પે ૫૫૯)
૭ નવતત્વગસ	૧૬૨૦	૮૧૧
૮ શ્રવવિચારગસ	"	૫૦૦
૯ ભગતમાદુખીરાસ	૧૬૨૨	૧૧૬
૧૦ સમપ્રીતસારસ	"	૮૭૯
૧૧ ક્ષેત્રસમાચારસ	"	૫૮૪
૧૨ ઉપદેશમાધારામ	૧૬૨૪	૭૧૨
૧૩ દ્વિતશિક્ષાગસ	૧૬૨૬	૧૯૭૪
૧૪ પૂર્ણવિધિરાસ	"	૫૭૧ (વિકલ્પે ૫૬૬)
૧૫ શ્રવ તત્ત્વગીરાસ	"	૨૨૩
૧૬ શ્રેણિકગસ	"	૧૮૨૯
૧૭ કથવન્નારાસ	૧૬૨૭	૨૨૩
૧૮ હીરવિજયસુરિના ખાર બોનનો રાસ	૧૬૨૮	૨૯૪
૧૯ મદિનનાથગસ	૧૬૨૯	૩૯૫ (વિકલ્પે ૨૯૫)
૨૦ હીરવિજયસુરિરાસ	"	લગભગ ૬૫૦૦ (પાના કાલિન ૧૬ પેજ- ૩૦૪)
૨૧ વીશસ્થાનકતપરાસ	"	-
૨૨ અભયકુમારસ	૧૬૩૧	-
૨૩ શાહલિઆરાસ	૧૬૩૦	૩૪૫ (વિકલ્પે ૨૫૦૦)

આ ચિન્હ પ્રગટ થયેલી કૃતિઓ દર્શાવે છે.

રચનાસાલ પ્રાપ્ત નથી તેવી કૃતિઓ

૨૪ સમર્થસરૂપ (સમયસ્વરૂપ) રાસ	૭૬૧
૨૫ દેવગુરૂસ્વરૂપરાસ	૭૮૫
૨૬ કુમારપાલનો નાનો રાસ	૧૬૨૪
૨૭ શ્રાદ્ધવિધિરાસ	૧૬૧૪
૨૮ આર્દ્રકુમારસ	૧૯૭

નં. ૮ ની પ્રત કહેલાનો ઉપાશ્રય. અમદાવાદમાં છે.

નં. ૧૦ ની પ્રત ડેક્કન કોલેજની લાયબ્રેરીમાં છે.

નં. ૧૧ ની પ્રત ગોડીશ ઉપાશ્રય લંકાર-મુંબઈમાં છે.

નં. ૧૨ ની પ્રત અમરલંકાર, ખંભાતમાં છે.

નં. ૧૪ ની પ્રત વિજયધર્મશ્રુતિ લંકાર-આગ્રામાં છે.

નં. ૧૫ ની પ્રત કાયરા અપાસરા લંકાર-પાલણપુરમાં છે (પ્રથમ પ્રત નથી.)

નં. ૧૬ ની પ્રત પ્રવર્તક કાન્તિવિજયશ્રુતિ લંકાર-વડોદરામાં છે.

નં. ૧૭ ની પ્રત દેવચંદ લાલચંદ લાયબ્રેરીમાં છે.

નં. ૧૮ ની મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસની મો. દ. દેસાઈને મળેલી પ્રત છે.

નં. ૧૯ ની પ્રત વિજયધર્મશ્રુતિ લંકાર-આગ્રામાં છે.

નં. ૨૨ ની પ્રત ડેક્કન કોલેજ લાયબ્રેરીમાં છે. બીજી પ્રત કહેલાનો ઉપાશ્રય, રતનાવિજયશ્રુતિ લંકાર-અમદાવાદમાં છે. એક પ્રત જેડા લંકારમાં છે.

નં. ૨૧ ની પ્રત હજુ મળી નથી.

નં. ૨૩ ની કવિની રવસિખિત પ્રત વિજયધર્મશ્રુતિ લંકાર, આગ્રામાં છે.

નં. ૩૦ ની પ્રત દેવચંદ લાલચંદ લાયબ્રેરી, મુરતમાં છે. (ઉક્ત પત્ર નથી.)

આ સર્વની આદિ-અંતની પ્રશસ્તિઓ થી મો. દ. દેસાઈએ જેન ગુજર કવિઓ ભાગ પહેલા અને ત્રીજામાં આપી છે જે જેન ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી માટે હણી ઉપયોગી છે.

નં. ૨૪ થી ૨૯, ૩૧ અને ૩૨ ની હસ્તપ્રતો હજુ જોવામાં આવી નથી.

આ ઉપરાંત કવિના બીજા ચારેક રાસ આગ્નિની પ્રતો પણ ભવિષ્યમાં મળી આવે તો કવિની કૃતિઓનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ બને.

કૃતિઓનો પરિચય

૧. ત્રયભદ્રેવરાસ

આ કૃતિ હજુ અપ્રગટ છે. પરંતુ તેની આદિ-અંતની પ્રશસ્તિ ઉપરથી કવિની ભાષાસૈધી આદિનો આછો ખ્યાલ આવે છે.

કવિએ વાપરેલી ઢાળોની મીઠાશ વાચકને તગત જ આઠો છે કવિએ વાપરેલી ભાષા સરલ, રસાળ અને ભાવવાહી છે તેની અત-પ્રચરિતમા કવિએ આપેના તે સમયના પોતાના વતન ખભાતના વર્ણન ઉપરથી કવિની નગરવર્ણન શક્તિ જોવા મળે છે કવિ પોતે જણાવે છે કે તેમણે આ રાસ હેમચંદ્રાચાર્યના 'સાગચરિત' ઉપરથી રચ્યો છે તેમાં જોતાના પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ - સ્વપ્નદેવનું ચરિત્ર છે આ રાસમા કવિએ ૧૧૮ ઢાળો નવી નવી દેલીઓમા બનાવી છે, જે સાબળી વાચકનું મન હર્ષમા આવી જાય તેમ છે એમ કવિ પોતે જણાવે છે તેમા કવિએ એકસો અડસઠ ઢુહા (ઢુહડા) પણ વાપર્યા છે આ રાસની કુલ કડી ૧૭૭૧ છે આ રાસમા વિવિધ રાગો જોવા મળશે એમ પણ કવિ જણાવે છે સિદ્ધ ઢાગકાર અને ગીતકારશિરોમણિ સમયસુદરની ખાસક નવખલામ પણ આરભથી ઢાળો, છંદ અને રાગોનો ઉપયોગ કરતા દેખાય છે

૨ મતવિચારરાસ

આ કૃતિ પણ હજુ અમગ છે આ રાસની અત-પ્રચરિતમા કવિએ સજ્જન અને દુર્જન મનુષ્ય વચ્ચેનો બે નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો છે

‘એક હ સ ખીજો જલજલુ, જિમ મશર જોડે કાળસો.’

સજ્જન પુરો હ સ જોવા હોય છે દુર્જનો જનની જગો જોવા હોય છે સજ્જનને મશર જોડે અને દુર્જનને કાળના-ધાખલા સાથે સરખાવી શકાય કવિના ઉપક અને ઉત્પેક્ષા ધ્યાન ખેંચે તેવા છે પછી કવિ ‘સજ્જન’ અને ‘દુર્જન’ વચ્ચેનો ભેદ વધુ સુદર રીતે સમજાવતા કહે છે

‘હ સ સરી નર હોય તેહના પગ પૂજો સહુ કોય
ધ્યન જનુનીઈ તે જગી જણ્યુ કવીજન લોકે લેપઈ ગણ્યુ
હ સ દૂધ જલ માહીથી પીછ, નીરખ્ય દુઝો મુખ્ય નવી દીઈ,
તિમ સુપરપ ગુણ કાઢી વહઈ, પગ અવગુણ તે મુખ્ય નવિ કહઈ
‘જલ સરીપા જે નર હોય તેહનું નામ ન લેચુ કોય,
સઠન લોકમહા તે અવગણ્યુ સ્વપલ કહઈ તે નર તે કા ગણ્યુ
જનુ તણી છઈ પરગતી અસી, ગાદુ રગત પીઈ ઉહોવસી,
સપર લોહી મુખ્ય નવી દીઈ, તિમ માઠો નર ગુણ નવી લીઈ
જલુ સરીપા જગમહા જેહ, અતી અધમાધમ કહીઈ તેહ,

ગામ સુખી થયો તેનું આમાં વર્ણન છે. આમાં કવિએ ચોપાઈ, દૂદા કલશ આદિ છંદોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૫. કુમારપાલરામ :

સદ્ભાગ્યે આ કૃતિ આ. કા. મ. મી. ૮માં પ્રગટ થયેલી છે. કુમાર-પાલના જીવનના અભ્યાસ માટે તે એક આકર્ષક ઐતિહાસિક કૃતિ છે. સોમસુદરસુરિશિષ્ય જિનમ કણ્ણગણિ ઉપાધ્યાયના સં. ૧૪૯૨માં રચાયેલા કુમારપાળપ્રબંધ ૪૬ (સંસ્કૃત) ના આધારે કવિએ આ કૃતિ રચી છે એમ કવિ પોતે જણાવે છે.

‘તે પ્રમથમાદિ છે જમ્યું, રૂપલ કહે મે અવ્યુ તસ્યુ’

(ખંડ ૨ જો, પૃ. ૧૯૮).

વળી શાસ્ત્ર પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતી કેટલીક વિગતો અને નીતિ-શાસ્ત્રના વચનો પણ કવિએ તેમાં ઉતાર્યા છે. હેતુ, યુક્તિ અને દષ્ટાંતો પણ કવિએ શાસ્ત્ર અનુસાર તેમાં મૂક્યા છે. વળી -

‘કવિતા કાવ્ય શ્લોક ને દૂદા, કવ્યા કવિ નિર્ધ આગઈ દુઆ,
સરસ સુકોમળ આપ્યા જેહ, રાસમાદિ લેઈ આપ્યા તેહ.’

આમ પૂર્વ કવિઓએ વાપરેલા કવિત, કાવ્ય, શ્લોક અને દૂદાનું અનુકરણ પણ કવિએ તેમાં કર્યું છે એમ જણાવી પૂર્વકવિઓનું ઋણ પણ કવિ સ્પષ્ટ પણે સ્વીકારે છે આ રાસનો ‘કથાભાગ કે વસ્તુ ગૌણ છે, અમારિ (અહીં સા-જીવદયા), શીય, દાન, તપ, ભાવ, આદિ જે સદાચારના સિદ્ધાંતો ઉપર જૈન ધર્મ ખાસ ભાર મૂકે છે, તેનો બોધ કરવો અને જિનમતનો મદિમા ગાવો એજ આ રાસનો પ્રધાન વિષય છે. ‘(ખંડ ૬ કાંડોર ૪૭)

આ રાસના ખંડ ૧વા માં કવિએ ખંડભાતમાં પોતાના સમયમાં પ્રચલિત સિક્કાઓની યાદી આપી છે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે આ રાસમાંથી, કવિની કાવ્યશક્તિનો પરિચય કરાવે એવા કેટલાક નમૂના જોઈએ

આખાના ફળના રસનો સ્વાદ અને આખાના વૃક્ષનું વર્ણન પ્રથમ જોઈએ.

‘કુમારપાલ નૃપ આલ્યો જસઈ, અતિ અજાવન દીકું તસઈ,
લેઈ લુખ જઈઠો તેજઈ દાય, કુમારપાલ તિહા અખા ખાય.

અદાર ભાર વનમ્પતિ માહિ, અસ્યો સવાદ ન દોસઈ કિહા,
 પચવરણુ રમ અમૃત જસ્યો, જમતા રોગ ન થાઈ કિસ્યો
 ઘોલી અ બા કાબરીઓ ભરીઓ, અમૃત ધૃત માહિ ભેત્યો કર્યો,
 મેત્યા દહઈયરા અર્થ સવઈ સયો રસ જમતા સહી કોકો દ્યો
 કરઈ સરક આટઈ આગુલી, દેખી દાઢ દેવાની ગલી,
 અ બ તબો રસ ઈચઈ યોઈ, જમતા નીપ ન આપઈ કોઈ
 પુરમઈ લહી આબા કાતની, પુરમઈ પોલી તે પાતની
 પુરમઈ ધાગ તેજ વૃતની મિની, ભવનો રોગ ગયો નીકળી
 અ બતણા ગુણુ ઠેતા કહું, ફરસ કર તા બહુ સુખ લહું
 સકમ વસ્તમા આબો સાર, દેખીતો મુદર આકાર
 પ્રેમન જેહને પુહુવિ ન માય, તેણઈ અધિઈ સુખ સાતા થાય,
 પુર તણો કોથન મનિ ધરઈ, ખાતી બઈની દુહા કરઈ
 પત્ર સકોમન સહી કહઈવાય ધરિ ધરિ તોરણિ તે બ ધાય,
 જાયા શીતન સોય નિહારિ ફરઈ અ બ તે ઉધ્યુકાસિ
 પવન લૂ અનઈ તકકો તાપ, તેણઈ દિવસ મુખ કાઠઈ આપ,
 નહી નિવાણુ સૂકઈ જેણિવાર, અમૃતરસજલ તવ અ બો પાય
 જણુ દિન થાકઈ મહીની ગાય તેણઈ દિન રમ એ અ બો પાય,
 દૂસમ કામિ મોટા દાતાર, વૃક્ષ માહિ આબો^{૫૦} સહઈકાર
 અ બ તણા ગુણુ દોસઈ જસ્ય, નર ઉત્તમ અ ગિ આણે તિરયા
 તેહની ખીરતિ જગિ વિસ્તરઈ, સોય પ્રરૂપ સવનામા સરઈ
 (ખ ક ૧ પૃ ૧૩૨-૩૩, કડી ૮૧-૮૧)

સરલ લાપામા કરેનુ આપાનુ આ દૂબલ વર્ણન આગે પણુ
 મુગ લાગે છે કવિએ નિર્દેશની આબાની ઉત્તમ નર સાથે સરખામણી
 પણુ ખાસ ધ્યનમા લેના જેવી છે

હવે એક યોગીની ફરિયાદ જોઈએ એક પુરાની સીને ગામનો ધણી
 ઉપાડી ગયો છે અને તેના દુખે યોગી થયેલો તે પ્રરૂપ કુમારપાત રાગ
 પાસે ફરિયાદ કરે

'નિત શૂર દુખીઓ ફરુ, જોઈ તે ગામે ગામિ,
 સીતાતણુઈ વિરોગડે કિમ રાયો જગિ રામ
 રામ રકત વનિ રકત્રુ, રકયા તેહ મૃગયાય
 રાયા તે વનમા પખિયા રાતા રચણિ વિયાદ

રામ રહઈ લખમણુ બુઝે, જેહવા રામ મ રાય,
 ગઈ સીતા અમે લાવસુ, લે લોટો મુખ ધોય
 રાધવ ડદન તમે મમ કરો, વનિ જેહેવા ચાસ્યો ગમ,
 એ જેહવી લખિ આણુરયુ, તેહનુ સીતા ધગરયુ નામ
 જન જન કમન ન નીપજે, વનિ વનિ અગર ન હોય,
 ધરિ ધલિ સીત ન સ પજે, વીર વિચારી જોય
 આભા મડણુ વીજવી, પરત મડણુ મોર,
 ધર મડણુ સુભારમ, મુખ મડણુ તથોય
 જસ ધરિ મોડી દાસવી, આખડીઆવી નાગી,
 તે ધરિ સદા અનૂઆવડુ, મુગખિ તેલજ નિવારિ
 એક નર મુખીઓ તે દુખી, જેહનઈ નદિ ધરિ નારિ,
 કરિ દીવો કયસજ કરી, કુણુ ઉભી રહઈ ખારી
 તેજે કારણિ દુ નિત રકુ અ ન પાન કીયા તાણ,
 આગઈ કિમ ઢોલો રહ્યો, નારી માઝ કાણ
 ઉમીયા વાધી ધયને, સીતા વાળી ગમ,
 દોલા પદ્યહી માગણી, રાધા વાની રયામ
 તિમ મુજ વાહવી પદમની, ચઢી પીઠારઈ હાથિ,
 દિવસ દુખઈ કરી નીગમુ, પણિ નવિ જાય તાતિ
 કનક તણી કચોવડી, જાગી પત્થર લગમ,
 સગુણુ નિરગુણુ સુ પરઈ, અમી વટાનુ કગ
 એજો દુખીઈ યોગી થયો, શુષુ તેજે આધાર,
 કુમગનગિદ આગવિ થસઈ, ૫૧ ને મઈ વાનઈ નારી

(૫ ૧૩૫-૩૬ કડી ૧૬ થી ૨૮)

અહીંયા કવિએ વાપરેની ઉપમાઓ, દષ્ટાંતો અને રૂપકો વગેરે
 કવિની કવિત્વ શક્તિનો સુદર પ્રતિયક્ષ કરાવે છે

હવે જોઈએ સાચા વાણિયાનુ વર્ણન કવિએ આદ્ય યોગીમા કરેનું
 ‘સાચા વાણિયા’નું વર્ણન પણ આકર્ષક છે

‘વણિગ કન્ક ચઢયા ફેરવઈ, વણિગ ધનનો મદ શરવઈ,
 વણિગ જ ધ થકી છોડવે, વણિગ દરિપણુ નિગમઈ
 વણિગ કરે સકનની સાર, વણિગ કરે હિડાવણુ હાર,
 વણિગ દયાવ ત જાણીઆ, દુર્લિંહ ઉતારઈ વાણીઆ
 અજ મહિસ ગવરી સાઢીઆ, મારતા છોડે વાણીઆ,

તાલે અકર અને અન્માય, મોય કરે જે ન કરે રાય
તેણી સહી વણિગતુ કુવ સાર, જેણે કુવે હુઆ દાતાર

(ખંડ ૨ જો, પૃ ૧૮૨)

હવે જોઈએ એટલો જ આકર્ષક લોકપ્રિય રાહના પદમાં ગાયેલો
કાવ્યખંડ, 'લકિતડી ધન' (રાગ વસત, 'નાહલો નિરગુણ રે' ખંડ
૧ લો, પૃ ૧૦૬) જેમાની થોડી પકિતઓ નીચે આપી છે -

'જિન તુઝ નામ નિધાન રે, એ ધન કોઈ ન ખાય,
દેહડી જલતા સાચિ આવઈ, વિણસી કિમઈ ન જન્ય-જિન
ચોર ન ચોરઈ અગનિ ન જનઈ, ધુરત કોઈ ન ધુતારઈ,
વાટઈ વહઈતા વિદ્વાન ન ચાઈ, ધૂતઈ કહી ન દારઈ -જિ,
એ ધન ખાતા કહીઈ ન ખુઈ, વણજ કરિ નવિ જાઇ,
કુવસન પકતમા એ નવિ વિણસઇ, ડમી ન વીઈ રાઈ -પર જિન

ખીજો એક કાવ્ય ખંડ કાયાતુ નરવરપણુ' (રાગ રામગિરિ-
'ગમ જાણઈ હરિ' હાઈ એ દેશી- પૃ ૧૪૭-૪૮, કડી ૨૯થી ૩૬)
જેમા સિદ્ધરાજ જયસિંહની ચિતા બળે છે ત્યારે કવિ કાલ્યુરસ વહેવડાવે
છે, તે નોંધપાત્ર છે જોકે 'કાયાતુ નરવરપણુ' એ માત્ર નરસિંહ મહેતા-
થીએ કયાય જૂનો લોકરચિત પરપરાપ્રાપ્ત ગમશાનવિલાપ છે સ્પષ્ટ
દાસનો એ ખાસ સ્વતંત્ર હિરસો બાગ્યે જ હશે એ તો માત્ર પર-
ગત લોકવિનાયકો પકથો પશુ હોય છતાં એ મનાતન પ્રાચીન અત્યંત
તેમણે અત્રે સુદર રીતે સરળ બાપામા સામાન્ય જનહિતાયે ઉતાપુ' જે
નીચેની પકિતઓ જુઓ -

'પહેનુ મુખ તે જાતિ નર્મી બીજુ મુખ જે ધરિ દોઝરા,
નીજુ મુખ જે રણવણુ ૫૩ વરા, ૫૪ ચહિયુ મુખ જે પોતઈ ધરા' -
(ખંડ ૨ જો પૃ ૧૩૧)

એ સ્પષ્ટદાસની પોતાની હોવા કરતા કદાચ પરપરાપ્રાપ્ત હશે
આ સિવાય કુમારપાદરાગમા નાજાતસે ચોપાઈ, દહા અને ૭૫૫
આદિમા આપેના મુખાપિતો પણ ખાસ નોંધપાત્ર છે (તેમાના કેટલાક શ્રી
મે. ૬ દેસાઈએ આ ૩ મ મો ૮ પૃ ૯૧થી ૯૩ ઉપર આપ્યા છે)
તેમાંથી નીચેના ત્રણ તો ખાસ આકર્ષક હોઈ અત્રે ઉતાર્યા છે

૧. સાત વસ્તુની વાત ન કરવા વિષે

ધર ધરજોની મ કરિસ વાત, ધન ખોયાની મ કરિસ વાત,

ધાત કયાંની મ કરેસ ગુજ, કહેતા દુખ ઉપજગે તુજ.
 માનજિરત કુણુ હામિ થયો, વાત કરતા મહિમા ગયો,
 માન મહત્ત્વ ન દીધુ કયાહિ, મુપુરૂપ જાણી રહે મનમાહિ.
 દગિરપણાની મ કરિસ કયા, સોય વાત તું કરજે ગતા,
 જેની વાતે અનરય બદુ ચાય, મ કરિસ કવિ તુજ લાગે પાય.

૨. ભાષા-કાવ્યાદિનાં રમ કયાં સુધી ટકે

સ રકૂત રમ તય લગઈ ભવિ, જવલગઈ મીઠા નિસુવયા કાવ્ય,
 કાવ્ય તણો રસ તિહારઈ ગયો, ગીતનાચરમ પ્રગટ થયો
 ગીતનાચરસ તિહારઈ લગ, જવ ન દીધું નારીનુ અગ,
 રૂપલ કહઈ રહ્યા રસ ગઈયો, જૂઝ્યા જોગન જહારઈ મિથ્યો

૩. શેરડી

છાતી છુતી છુતી કીધી કટકા કાઢી,
 તુલઈ મીઠી મેવકી, જેહની નહી જોડી

આ સિવાય આ રાસમા કેટલાક નીચેનાં ઉપાણ્યા અને કહેવતો
 પણ નોંધપાત્ર છે.

(૧) જિદ્ર લહી ચહિઉ તાવકઈ, 'વકુ' ધનિઉ તસ નામ, જરા
 તેહનો જગમા ધણો, સમરઈ આખુ મામ (૨) જહા હિ સા તિહા તિહા
 ધમ્ ન હોય (૩) લોયણુ પેહુ તણુખનુ, ખટકઈ વારોવાર (૪) મુખિ
 કરિયાતુ તે દીઈજી, જે પોતાનો તાત (૫) જેણુઈ દીધુ તેણુઈ દેવાય,
 નહિ ખણિ જલ પ્રગટ થાય, મોટા કુમર મધ્ય મજારિ, ખણુતા દીપ ન
 લહઈ વારિ (૬) જહા જ પદ તિહા આપદા (૭) દૂધે સી ગયો લી મડો,
 તોહે ન મીઠો થાય, અહિનઈ અમૃત પાઈઈ, તો સહી વિશ નવી થાય.
 (૮) મીઠડો તે નવિ થાય શિયાળ (૯) મુનિવર સોય મમતા નહિ,
 કુણુ ખાસઁ કુણુ ચીર રે (૧૦) જેહની કીરતિ જગિ રહી, પુષ્પ ગયુ
 જ્યો વાસ. (વાસ-સુગધ)

ખંડ ૨ જો, પૃ ૧૨૧-૨૨, કડી ૧ થી ૨૪ મા યશોભદ્રસરિએ
 કુમારપાવ સમક્ષ જૈન સાહિત્યના જુદા જુદા જાણીતા દષ્ટાંતોનો ઉલ્લેખ
 કરી કરેલું 'સાત પ્રકારના મનુષ્યો'નું વર્ણન પણ નોંધપાત્ર છે

સાત જણુસ્યના નર.

(૧) સાત જણુસ્યના નર વહી રહ્યા, તે કવિતાઈ વિવરી કહ્યા,
 પર્વત પ્રાગ સરીખા જેહ, બહુવકર્મ નર કહીઈ તેહ.

૧.

- (૨) પર્વત સિખર સરીખા એક, તિહાં વરસાત વરસઈજ અતંક,
પશ્ચિ અંકુર નહી લવલેસ, છમ ટાલિ માતે કુટઈ ઠેસ. ૨.
- (૩) એક નર ઉખર ભૂમિં જરયાં, મેધ ધણા વસેં નોહઈ તરયા,
ગુર ઉપદેશ તે આઝા દીઈ, મહા કબઈ એક અકગજ લીઈ. ૩.
- (૪) હવઈ ઠહું ચઢયઈ દખાંત, સુંશ્ચિ તું સોય કરી એકાંત,
એક પુરપની પરગતિ અસી, ભૂમિ ચિડોત્તર દુષ જશી. ૧૨.
- (૫) કાઠાનમ ધરતી સરીખા એક, થોડેં મેધઈ અન્ન અનેક,
તિમ થોડે ઉપદેશઈ ખહુ, અર્થ બેઠ નર સમઝઈ સહુ. ૧૭.
- (૬) એક નર સરોવર ધરતી જરયો, મુનિ મિલઈ પુણ્ય કરઈ ઉલ્લસ્યો. ૧૯.
- (૭) એક પુરુષ ધરતી માધવો, થોડઈ મેધઈ મુગાસ હવો,
તિમ નરનઈ દુઈ એક ઉપદેશ, ન કરઈ પાતિગનો લવલેશ. ૨૧.
- માધવ ધરતી સરિખા જોઈ, જંશુ મેધ મુનિશ્વર સોય,
પ્રભવસ્વામી, શ્રેષ્ઠિકમહારાય, એક વચને સમઝયા તેજુઈ હાય. ૨૨.
- અંતે આ રાસ વિષે જાણીતા સાક્ષર શ્રી બ. ક. દાહોરનો નીચેનો
અભિપ્રાય પણ જોઈએ.

“આ રાસનો આરંભથી માંડીને સિદ્ધરાજનું શ્રાપ્ત થતાં કુમારપાળ
આવીને ગાદીએ બેસે છે ત્યાં લગીનો ભાગ સુન્નિવૃત્ત છે. કુમારપાળના
પ્રવાસવર્ણન અને ઠેક ઠેકાણે એના અનુભવોના વર્ણનથી દૃતિમાં એટલે
સુધી પૂરતા વૈવિધ્ય વાળી એકતા આવે છે. એમાં પણ જૈન શ્રોતાઓને
રુચે એવો બોધ જ પ્રધાન છે. પરંતુ પછાના ભાગમાં તો એ બોધ
જૈનતર વાંચનારને જરા કંટણો આવે એવો થઈ જાય છે. વળી અસંભવિત
ચમત્કારો (miracles) ઠેકાણે ઠેકાણે આવે છે તે અવૈચીન વાંચનારે
કર્તાના સમયના અભણ સોડના જ નહીં અભણ-વિદ્વાન તમામ પ્રજાના
માનસચિત્ર લેખે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી મણવાના છે. આજે આપણા
સુશિક્ષિત વર્ગોમધે ચમત્કારો વિશે આપણું માનસ એક જ ધોરણે
વર્તેલું જ નહીં. કુખ્યચરિત્રમાંના ચમત્કારો આપણે કરારે ગળિયે
છીએ, દશમસ્કંધ કે સુદામાચરિત્ર જેવાં કાવ્યોમાં આપણને એવા ચમત્કારો-
ના વર્ણનમાં અસંભવલેખ અને તેથી કાવ્યત્વહાનિ નથી લાગતાં, ત્યારે
જૈન પ્રત્યેક કે રાસમાં એમનાયતું લિંગ ફોટે, તેમાંથી નીકળી ચંદર
પોતે કહે છે કે ‘સાચો ધર્મ શ્રી દેમાચાર્ય જે કહે તે’ અને કુમારપાલ
રાગનો સંસય આ પ્રમાણે ટળે છે, એવું વર્ણન અપણે સહી શકતા
નથી. આ વિષે જો એવો પક્ષવાદ કરવામાં આવે કે જૈનતર કાવ્યોમાં

આવાં વર્ણન અસંભવિત પણ એકવાર તો સંભવિત લાગી જાય એવી ખૂબીથી થયાં હોય છે તો એ બચાવ પણ લેલો હોય છે કેમકે દશમસ્કંધ જેવા ઉત્તમ કાવ્યોમાં પણ એકથી વધુ સ્થળે જરાયે ખૂબી હોતી નથી, અસંભવ નથી અને નાગા અસંભવ રૂપે જ કથાયેલાં હોય છે, એ નિર્વિવાદ છે. કલાશાસ્ત્રમાં આજ ખરું જો કે, કૃત્તિ પણ પરિચયથી સભ્ય બને છે, અને ગમે તેવા પદ્ધતિને પણ સુપરિચિત થઈ ગયેલું કૃત્તિ - ગંદા બાલકની જેમ ખૂંચતું નથી. અને આને આ વાત જૂદે રૂપે કહેવામાં આવે કે શ્રી કૃષ્ણ ઉપરની ભક્તિના પૂરમાં એ બધું તથાઈ જાય છે તે જણાતું પણ નથી, તો એજ બચાવનો લાભ જૈન સાહિત્યને પણ મળવો થઈ છે.

ગરુડનીના સુલતાનને ચડી આવી ઘેરો ધાત્યો અને કુમારપાલને લાગ્યું કે 'મુવા તો' - ત્યારે જૈન ધર્મરક્ષક લોકોત્તર શક્તિ સુલતાન ઉંઘતો હોય છે તે એનો ઢાલિયો એને ઉપાડીને આવે છે કુમારપાલના શયન-ભવનમાં, અને મળરકે જગતાં જ સુલતાનને ઉલટું એમ થાય છે કે 'માયો તો' તથા તે બીચારો જેમ તેમ ધડ ઉપર ડોકું રાખીને આવા ચમત્કારિક વિપમમાંથી છૂટવા માટે નમી પડે છે, પોતાના સુલક અને પોતાની પ્રજામાં અમારી પ્રવાર્તાવવાનું વચન આપે છે, અને કુમારપાલનો માંડલિક બનીને વિદાય થાય છે. આવાં વર્ણન અસંભવરોપના જૂદા પ્રકારના દાખલા છે. અગરત્ય મહર્ષિના વચન માત્રથી પાનેતરમાં ધૂમટો કહાડીને બેઠેલો છોકરો, મહર્ષિ 'આ કન્યાદાન હુ મ્પીકારુ છું' એમ બોલતાં જ છોકરો મરી કન્યા બની જાય છે, એવી પ્રજાની કાવ્યસૃષ્ટિમાં જનૂની સુરિલમ પણ દયાવાન જૈન બને, એમાં મહારા જેવા અપક્ષ તોળા-ટને તો જરાયે વિચિત્ર નથી લાગતું. બ્રાહ્મણ અને જૈન એક લોહીની પ્રજા છે, એક વાતાવરણના બાલક છે, શક્તિઓ તેમ અશક્તિઓમાં, મિત્રો તેમ અમિત્રોમાં, સમાન છે, અને બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અગરત્યાદિને દેવો, દેવાધિદેવ, કુદરતના નિયત ધર્મ, અને કર્મચક્ર પણ પ્રસંગ પ્રમાણે નમે, તો જૈન વિચારમિનારમાં જેઓ ઋષિ-મહર્ષિના સમાનશીલ છે, તેઓને કુદરતની અને તેથી પણ મહત્તર હોય એવી બધી જ શક્તિઓ જૈન સાહિત્યમાં શા માટે ન નમે!

જૈન સાહિત્યમાં દોષો નથી એમ મહારો દાવો નથી. બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં નથી એવા દોષો જૈન સાહિત્યમાં છે એવા પક્ષવાદ સામે જ મારી દલીલ છે. વળી દોષદષ્ટિની પ્રવૃત્તિનો સાચો આશય એક જ ધરે, સાહિ-

ત્યના નવા સર્જનને એવા દોષોથી બનતા સુધી મુક્ત રાખવાનો ”

(આ કા મ મૌ ૮, પ્રવેશક, ૫ ૨૪ થી ૨૬)

કુમારપાવરાસના ઉપર્યુક્ત દોષો બાદ કરતા તે આખાએ રાસમા એવા ઘણા રસપ્રદ, ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક પ્રસંગો આવે છે જે કવિના કવિત્વ અને પ્રતિભાને શોભાવે તેવા છે દાખલા તરીકે કુમાર પાનના જીવન વિષે અમત્યની માહિતી આ રાસમા મળે છે તેમા આવતું તે સમયના અણુહિવવાક પાટણનું વર્ણન કવિની નગરવર્ણનશક્તિ દર્શાવે છે વનરાજ આવડો, સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ તથા સાળન મત્રી આદિના જીવનપ્રસંગો પણ કવિએ ઘણી રસભરી રીતે આલેખ્યા છે

આ ઉપરાંત (ખ ૬ ૧ લો, ૫ ૪૮, ૪૯, ૬૩ી ૭૭ થી ૮૬ મા) પદ્મની, હરિતની, ચિત્રણી અને ચંપણી એ ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓના રસપ્રદ સાહિત્યિક પ્રસંગો પણ મળી આવે છે

હેમચ દ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજને પ્રતિબોધેણુ ‘ચંપ ઓધી અને જશોમતી શોભણી તથા તેની શોકનું સર્વધર્મસમભાવ ઉપરનું દબાત બાનજીવે માટે રસપ્રદ અને બોધદાયક છે સિદ્ધહેમચાકરજીને કાશીના સરસ્વતી મંદિરના જલકુડમા બોળી પરિક્ષા કર્યાનો અને તે નહિ બીજાવાનો પ્રસંગ કવિનો સ્વકલ્પિત જણાય છે આ રાસમા ચમત્કારનું તત્ત્વ દાખન કરવામા કવિને તે મદદરૂપ બને છે સત્ત્વહીન નર, રામેરવગૃધી યત્ર માટે સોનું લઈ આવતો અર્જુન પરસ્ત્રીયાગ અને શીનમદિમા, અપુત્રિયાનું કુખ, હેમચદ્રાચાર્યે અબાદેવીની આરાધના કરી તેની પાસેથી સિદ્ધરાજને પુત્ર નહીં થાય અને કુમારપાન રાજા મશે તે જાણુ અને કુમારપાનને તે પ્રમાણે કહેણુ, સોમનાથ મહાદેવે પણ તે જ પ્રમાણે કહેણુ, કર્મ કોઈને નહિ મૂકવા વિશે ઉદ્દગાર સિદ્ધરાજે કુમારપાવને મારી નાખવાનો વિચાર કરવો પણ તેમા નિષ્ફળ જણુ, પોતાનો જન બચાવવા કુમારપાન નું દેશોદેશ અને ગામેગામ ભ્રમણુ, તે તે સુખદુઃખના અવનવા અનુભવો, (‘સરિખા દિન કોઈના ન જાય) સ્વાર્થમય જગત, પરાપકાર કાગડાના પરાપકારનું વર્ણન (ખ ૬ ૧લો, ૫ ૯૬), દોકડા વિનાના માનવીની દશા, સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, લક્ષણુશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રમા જણાવેના પુરુષના બત્રીસ લક્ષણો (ખ ૬ ૧લો ૫ ૧૧૭થી ૧૨૪ અને સારી તેમ જ છુરી સ્ત્રીઓના લક્ષણો ખ ૬ ૧લો, ૫ ૧૨૪થી ૧૨૬)નું સૂરેખ વર્ણન, જલ અને દાંત વચ્ચેનો સવાદ (ખ ૬ ૧લો, ૫ ૧૨૭-૧૨૮), ચિતોડગઢ કેવી રીતે બંધાયો તેનું ચમત્કારિક વર્ણન, અપુત્રિયાનું ધન રાત્રએ લઈ

લેવાના નિવાજનો ઉદ્દેશ, ગમે તેવા મુરકેય સંજોગોમાં પણ કોઈની
 પાસે હાથ ન ધરવો એ વિશે ઉદ્દગાર, શુકનશાસ્ત્ર અને સ્વપ્નશાસ્ત્રનો
 કવિનો અભ્યાસ, 'પુણ્ય પ્રતાપ' અંગેનો કાવ્યખંડ (ખંડ ૧લો પૃ. ૧૫૬
 કડી ૯થી૧૪), ખંડ ૨લો, પૃ ૧૬૫-૧૬૬ ઉપર વાપરેલો રૂઢ પદ્ય ધ્યાન
 ખેંચે તેવો પરિસંખ્યા અવકાર, પાટણના બાવન 'હહા', બાવન 'વવા'
 અને બાવન 'લના' (ખંડ ૧લો પૃ ૧૬૬થી૧૬૭), પદ્ય રાગ, પદ્ય સ્વર,
 અને સપ્તમ સ્વર 'રાજવદનભ (વાને પચમવેદ), શ્રાવકના બાર વ્રત(જેના
 ઉપર કવિએ પોતાની એક આખીએ કૃતિ 'વ્રતવિચારરાસ' રચેલી છે,)
 જીવદયા ઉપર 'અમરસિદ્ધ અને ભોકડો' ની રસદાયક કથા, એક વણિક-
 ની સ્ત્રીએ જૂઠા મારી નાખી તેથી રાજપુત્રો પામે તેને પકડાવી મગાવી
 તેને મારી નાખવાની અપાતી ધમકી અને તેના પ્રાધિક્ષિતરૂપે વણિકે
 'જૂવિહાર' નામનું મંદિર બંધાવવું, તેમ જ પગે વળગેના મઠકાનો જીવ
 બચાવવા કુમારપાસે પોતાનો અંગુઠો કાપી નાખવો- એ બે જીવદયા
 ધર્મના કાવ્યઅત્યુક્તિ (Poet's Exaggeration) દર્શાવતા પ્રસંગો,
 કાલીના રાજ જયજ્ઞને જીવદયાપ્રેમી બનાવતો કુમારપાલ, જીવદયા ઉપર
 'કુમેરદત્ત વણિક' ની ચમત્કારિક કથા, અતિલોભ ઉપર 'ચાર પુરુષ અને
 ચાર શિખર' નું દષ્ટાંત, પ્રથમ ખંડને અંતે આવતું પ્રેમનંદેવીએ કુમાર-
 પાલ પામે મોકલેલ ગરીબ બ્રાહ્મણ દૂતનું હૃદય વર્ણન' કુમારપાલની
 પરાણી 'ભૂપનંદેવીનું રૂપ વર્ણન' (ખંડ ૨જો, પૃ ૫૪-૫૫), કાળી અને
 ગોરી નારી વચ્ચેનો વાદવિવાદ, ગિરનાર તીર્થની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ,
 (ખંડ ૨જો, પૃ ૬૦, કડી ૧થી ૮) તેમજ (પૃ ૧૨૮, કડી ૭૩થી૭૮
 ઉપર અનુક્રમે) કુમારપાલ શેત્રુંજીને સહ કાઢીને જાય તે વખતે
 અને આઠર વણિક નરવીર (કુમારપાલનો પૂર્વ જવનો જીવ) ને જમાડે
 તે વખતે આપેલું 'મધ્યકાલની ભોજનસામગ્રી' નું કૌતુકપ્રેરક વર્ણન,
 કુમારપાલ સમક્ષ 'ધનપાલ પચાશિકા' આદિના કતી કવિ ધનપાલના
 અનેક સુદર ઉપમાઓથી ગુણગાન ગાઈ અંતે 'કવિ મોટો જગમાં ધન-
 પાલ' એમ જણાવતા હેમચંદ્રાચાર્ય' (ખંડ ૨જો, પૃ ૬૪-૬૫), જેનો
 ઉપર શૈવોને-બ્રાહ્મણોને કેમ ધણો દેવ છે તેનું કુમારપાલને કારણ સમ-
 જાવતા હેમચંદ્રાચાર્ય, ૫૫ પ્રતિપક્ષી કરતા અધિક શક્તિ હોવા છતાં ક્ષમા
 ધારણ કરનાર મહાપુરુષોના ઉત્તમ દષ્ટાંતો (દા ત 'નમુ રઘુવંસી
 રામનંદ, માની કેકઈ માત, દેશવટો મનિ નવિ ધરી એ, ગુણ એહ વિખ્યાત'
 વાળો મુર કાવ્યખંડ-ખંડ ૨જો, પૃ ૮૫ ૮૬, કડી ૨૩થી૩૧),

‘પાપબીરુ સરથ પુરુષ’ ઉપર એક મુંદર ટૂંકું ગીતકાવ્ય (ખંડ રત્ને, પૃ. ૮૮-૮૯ કડી ૫૬થી૫૯, સાચા મુનિ-અણુગારે મંત્ર, તંત્ર, શુકન, વૈદક-શાસ્ત્ર, ગુપ્ત વિદ્યા, ઋષોતિપ અને નિમિત્ત આદિ ન કહેવા વિશે એક મુંદર કાવ્યખંડ (ખંડ રત્ને, પૃ. ૯૮-૯૯, કડી ૫૫થી૬૪) અને તે ઉપર ‘ભીમનારી (ભીમ નામના શુભટની સ્ત્રી) અને ‘માસખમણુ(એક માસના ઉપવાસ) વાળા મુનિ’ નું હૃદયદ્રાવક મુંદર દૃષ્ટાંત (ખંડ રત્ને, પૃ ૯૯-૧૦૦), મોટા ઠાલામાં પેસી અમત્કારિક રીતે કુમારપાલને ઠાક રોગનો ઉપદ્રવ કરનાર રોગની અદૃષ્ટા લુતાદેવીને તેમાં પૂરી કોણ સહિત તેને ગામ બહાર કૂવામાં ફેંકાવી દૂર કરાવતા હેમચંદ્રાચાર્ય, હેમચંદ્રાચાર્યના યોગ-શાસ્ત્રમાં ‘સ્ત્રી ચરિત્ર’ ઉપર આવતી ‘ધરણુ અને તેની (દ્વિતીય) પત્ની ઉમયા’ ની કથા, પાટણના એક વણિકનું મૃત્યુ થતાં સતી થયા તૈયાર થયેલી તેની સ્ત્રીએ સાંજના મંદિરમાં નાઈ પંચ પુરુષનું મુંદર ગાન સાંભળી તેના ઉપર મોહિત થઈ તેની સાથે રાતના વિલાસાનંદ કરવો અને મધ્ય રાત્રિએ તેની પરીક્ષા કરવા ત્યાં આવેલ રાજા કુમારપાલે પોતે સ્વયં તે જોવું તે પછી સવારનાં સતી થયા તૈયાર થયેલી તે સ્ત્રીને સતી નહિ થવા કુમારપાલે સમજાવ્યા છતાં સતી થવાનો આગ્રહ રાખતી તે સ્ત્રીને કુમારપાલે બાજુએ લઈ જઈને રાત્રે પંચ સાથે તેણે વિલાસ કર્યાની વાત પોતે જાણે છે તેમ જણાવવું અને તે સાંભળતાં જ તે કુટિલ સ્ત્રીએ કુમારપાલ ઉપર પોતાને પોતાની પત્ની થવાનું ક્ષમાતું ખોટું આળ મૂકવું, આથી કુમારપાલનું ઝંખવાણું પકવું, અને આ વાત હેમચંદ્રાચાર્યના જાણવામાં આવતાં હેમચંદ્રાચાર્યે કુમારપાલ પાસેથી સાચી વાત જાણી લઈ પંચને બોલાવી ભોડો સમક્ષ પંચ પાસે સાચી વાત બહાર કરાવવી અને કુમારપાલને કલંકરહિત કરવો અને ‘કોટી કુંજર કેલી પરિ ગદ્યઈ’ એ સ્ત્રીચરિત્રની કુમારપાલને ખાતરી કરાવવી, નીચ પ્રુચ કરતાં તો બળદ, કૂતરો, પાકો અને વાંદરો પણ સારા કારણ કે તે પ્રાણીઓ તો જગત ઉપર કાંઈ ને કાંઈ ઉપકાર કરે છે જ્યારે નીચ માણસ તો જગતને બાર-રૂપ છે, યશોભદ્રસૂરિએ કુમારપાલ સમક્ષ વર્ણવેલ અનુક્રમે (૧) પર્વત(૨) પર્વતના શિખર તથા પથ્થર અને (૩) ઉખરશૂમિ અને મરુશૂમિ (૪) ચરોતરનીશૂમિ, (૫) કદાનમની ધરતી, (૬) સરોવરની શૂમિ અને (૭) માલવદેશની ધરતી જેવા સાત પ્રકારના મનુષ્યો, એકવીસ પ્રકારનાં (૩ ગુપ્ત સાત) દુષ્ટ, તથા મુખના સાત ‘છછા’ અને સાત ‘ગગા’ (ખંડ રત્ને, પૃ. ૧૨૯-૩૦) તેમજ સાત સાત પ્રકારનાં બીજા ચૈદ એમ મળી

કુલ અદાવીસ પ્રકારનાં મુખ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, હેમચંદ્રાચાર્ય અને ઉદયનમત્રી આદિના પૂર્વજોનું વર્ણન, કુમારપાલ મરણ પામી 'સતમત્રી' નામે રાજ્ય થયે અને પદ્મનાથ તીર્થંકર પાસે દીક્ષા મેળવે કરી ગણધર પદવી પ્રાપ્ત કરી મોક્ષમુખ મેળવશે એ વર્ણન, 'મોક્ષમુખનું વર્ણન'— (ખ ૩ ૨ જો, પૃ. ૧૩૭, કડી ૧૫થી૨૩), મોક્ષમુખનું પૂરેપૂરું વર્ણન કરવું અશક્ય છે તે દર્શાવવા 'બીજા અંતે નૃપ'નું દષ્ટાંત, હેમચંદ્રાચાર્યનો પોતાનો શિષ્ય બાલચંદ્ર તેમનો વિરોધી થવો, હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ બન્નેને તેણે અજયપાલ દ્વારા છલકપટથી ઝેર ખવડાવી મારી નાખાવવા, બાલચંદ્રને પદ્ધર બનાવવાની ના પાડનાર હેમચંદ્રાચાર્યના વફાદાર શિષ્ય રામચંદ્રને અજયપાલે ધમધતી શિક્ષા ઉપર સુવાડી મારી નાખવા, બાલચંદ્રને પાછળથી પોતાના અપકૃત્યનો પસ્તાવો થવો, પરિણામે દેવીની આરાધના કરી તેણે અજયપાલને મારી નાખાવવો, મૃત્યુ પહેલાં 'અજયપાલે કુમારપાલે બંધાયેલું તારંગાનું પ્રખ્યાત જૈન મંદિર પણ તોડી નાખવાનો વિચાર કરવો અને તે અટકાવવા પાટણના જૈનોએ એક નાટકિયાની મદદ લેવી, મો માગ્યા પૈસા લઈ નાટકિયાએ ગાળતો અને તેના પુત્રે ગજકુમારનો વેશ વઈ અજયપાલ પાસે નાટક કરવું, નાટકિયા (રાજા)એ મહેલો બનાવવા અને તેના પુત્રે (રાજકુમાર) તે તોડી નાખવા આ નેઈ નાટકિયા (રાજા)એ ગુએ થવું, પુત્રે (રાજકુમાર) કહેવું 'જેવા ગાળ તેવી પ્રજા'—કુમારપાલે મંદિરે બંધાવ્યા અને અજયપાલે તોડી નાખ્યા તો તમે મહેલો બાંધો અને હું તોડી નાખું' તેમા ગુરૂસે શાના થાઓ છો, આ સાબળી અજયપાલે મંદિરે નહિ તોડવાની પ્રતિજ્ઞા લેતી અને તારંગાનું પ્રખ્યાત જૈન મંદિર આમ બગી જવું, —આમા ખાસ કરીને નાટકિયાનો રમૂજ પ્રસંગ — આ સર્વ કુમારપાલ રાસના મુદર અને રમ્યપ્રદ પ્રસંગો છે.

કુમારપાલ રાસની શેષી પ્રાસાદિક, મધુર અને મુખ્યત્વે દક્ષપતરામની માફક ઉપદેશાત્મક અને બોધપ્રધાન છે ભાષા મીઠી અને રસાળ છે. કથારસની દૃષ્ટિએ પ્રથમ ખ ૩ વાચકને રસમા તરબોળ કરી નાખે તેવો છે, જ્યારે બીજા ખ ૩મા કથારસ જરા મદ પડે છે અને જૈનેતર વાચકને તો જરા-કંટાળો પણ આવે તેવો છે. જૈન વાચકોને તે કદાચ રુચે છતાં જૈન વાચકોનો કથારસ પણ તેમા મદ તો પડે જ છે, અને તેને તે કદાચ ઉપદેશ અને બોધની દૃષ્ટિએ રસ્યક લાગે. આમ છતાં વનરાજ ચાવડા, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ આદિના જીવન વિષે

અગત્યની માહિતી આપતો હોઈ આખોએ કુમારપાસગસ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એક અગત્યની કૃતિ છે. તેમાં આવતા ઉપયુક્ત રસપ્રદ સાહિત્ય-પ્રસંગો તેમ જ અનેક મુંદર સુભાષિતો અને કહેવતો, કવિની વર્ણન-શક્તિ, હાસ્યરસનિરૂપણ, માનવહૃદયપરીક્ષા અને લક્ષિતરસનો પરિચય યાપ છે. વિપુલતાની દૃષ્ટિએ ૪૫૦૬ ગાથાનો આ રાસ વાચકોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવો છે. અલગત પુનરુક્તિ, જીવદયાતિરેક અને સાંપ્રદાયિકતા આદિ જેવા કેટલાક દોષો તેમાં છે છતાં મધ્યકાલીન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તે ક્ષાન્તવ્ય પણ લેખી શકાય. અત્રે એ પણ નોંધપાત્ર બીના છે કે ઋષભદાસના આ રાસ ઉપરથી સને ૧૬૮૬ માં સત્તરમીસદીના બીજા એક સમર્થ જૈન કવિ ખરતરગચ્છીય જિનહર્ષગણિએ કુમારપાસ ઉપર સંલિખ્ત રાસ રચ્યો છે. તેમાં જિનહર્ષગણિ જણાવે છે—‘રિપજ કીયો મે રાસ નિહાળી, વિખર માહિતી ટાળી હો.’ આમ આ કૃતિ તેમની નજીકના જ બીજા સમર્થ જૈન કવિને પ્રેરણારૂપ નીવડી છે.

કુમારપાસરાસમાં કવિએ વાપરેલી ખ્યાન જેએ તેવી વિવિધ દેશીઓ, ઢાલો અને રાગો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. સંસો કીધો સામઠીઆ — એદેશી અથવા હમચીની (રાગ ગોડી).
૨. ઢાલ આખ્યાની — રાગ આશાઉરી સિંધુઓ.
૩. ઢાલ ત્રિપદીનો — રાગ કેદારો.
૪. લંકામાં આઝ્યા શ્રી રામ રે — એ દેશી. રાગ ખાણ્ણી.
૫. ઢાલ કામણની — રાગ ધન્યાસી.
૬. એક યજ્ઞ ઉજાવતો રે — એ દેશી.
૭. ભાદ્રવે બીસમ ધાણી — એ દેશી. રાગ સામેરી.
૮. તો ચઢી ઉઘણમાન માળે — એ દેશી.
૯. રાજ મુજ લેખું માગરયે એ.
૧૦. ઢાલ અઢીઆતો — રાગ મહાર.
૧૧. ઢાલ — કામનો.
૧૨. ધન્ય ધન્ય સેત્રુંજ ગિરિવર એ — એ દેશી — રાગ ધન્યાસી.
૧૩. જાનો ને છુપીને કંતાં કહાં રહ્યો રે — એ દેશી. રાગ રામગિરિ.
૧૪. એણી પરિં રાજ કરંત — એ દેશી. રાગ ગોડી.
૧૫. ઈસ નગરીકા વધુળરા રે — એ દેશી. રાગ કેદારો.
૧૬. પર્વતમાંહિ વડો મેડું હોઈ — એ દેશી. રાગ દેશખ, રાગ કેદારો.
૧૭. એક યજ્ઞ ઉજાવતોરે — એ દેશી.

૧૮. નદનકું ત્રિસથા હુલરાવઈ - એ દેશી રાગ આશાહરી.
 ૧૯ પ્રણમુ તુલ્લ સીમધરણ - એ દેશી.
 ૨૦. રામ ભણુઈ દ્વિતિ હીઈએ - એ દેશી. રાગ રામગિરી.
 ૨૧. રાગ વર્મત - નાદલો નીરગુણો.
 ૨૨ ઠાવ કુંગરીઆની - રાગ રામગિરી.
 ૨૩. મુનિવર મારગિ ચાવતા - એ દેશી
 ૨૪. ઠાવ ભમરાની - ગગ ગોડી.
 ૨૫ ઠાવ આહ્યડીની - રાગ રામગિરી.
 ૨૬. ગિરિના ફરીનઈ વીનવુ - એ દેશી. રાગ ગોડી.
 ૨૭. ઠાવ લાવની - રાગ મધ્યહાર - ઉપાસાનો.
 ૨૮. પાકવ પાચ પ્રગટ થયા - એ દેશી. રાગ વિરાટ.
 ૨૯. ભાની પદોધગ વીગનો - એ દેશી. રાગ ગોડી.
 ૩૦. આવે આવે રિપભનો પુત્ર - એ દેશી. રાગ ધન્યાશ્રી.
 ૩૧. ઠાલ ખટાઉની રાગ ગોડી
 ૩૨ આજ હવુ મુવિહાણ - એ દેશી.
 ૩૩. તુ ચદિઓ ધણુ માન ગમે - એ દેશી
 ૩૪ મુકાવો રે મુજ ધર નારિ - એ દેશી
 ૩૫ વીર મધુરી વાણી બોલઈ - એ દેશી
 ૩૬. રાગ સાગ મ' મગધ દેસકો રાજ રાજેશ્વર - એ દેશી
 ૩૭. - સિદ્ધતણુઈ પરિ એકલો - એ દેશી. રાગ ગોડી.
 ૩૮ સ્વર્ગે સાથજ મોખો નવિ લાભઈ રે - એ દેશી

દૂહા, ચોપઈ, છંપઈ, વગ્નુ, કુનિહા, અઠઅલ્પ ૭૬, કવિત્વ, કવિત, નૂટક આદિનો તેા કવિએ ઉપયોગ કરેલો જ છે તદુપરાત ખ ૬ ૧ ભો, પૃ. ૨૯ અને ૮૪ એ દરેક ઉપર કવિએ અકેક એમ એ પ્રાકૃત ગાથાઓ પણ વાપરી છે નયસુદરે અને સમયસુદર પણ પોતાની કૃતિઓમા આમ પ્રાકૃત ગાથાઓ વાપરી છે પોતાની કૃતિએ.મા આમ કોક કોક રચને સરકૃત તેમ જ પ્રાકૃત ગાથાઓ મૂકવી એ મધ્યકાલીન જૈન (તેમ જ જૈનેતર) ગુજરાતી કવિઓનુ એક ખાસ લક્ષણ જણાય છે

૬ અભકુમારરાસ

જૈનોના આહમા તીર્થંકર ચદ્રપ્રભુના ગણધર અભકુમાર (યાને અભ પુત્ર) ઉપર આ એક ધર્મકથા છે તે અંગે વિશેષ તે પ્રગટ થયે જાણી શકાય

૭. નવતરવરાસ.

આ કૃતિમાં કવિએ જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, (કર્મ લાગવા), સંવર (કર્મ લાગતા બંધ થવા), નિર્જરા (કર્મનો અંશનઃ ક્ષય થવો), બંધ (જીવ-આત્માનું કર્મ સાથે બંધાવું), અને મોક્ષ (આત્મા ના કર્મથી સંપૂર્ણ મુક્તિ), — એ જૈન ધર્મના મુખ્ય નવતરવોનું સ્વરૂપ સમગ્ર્યું છે. જૈનોનો પ્રસિદ્ધ 'નવતરવ' પ્રકરણગ્રંથનો આધાર કવિએ અત્રે લીધેલો છે.

૮. જીવનવિચારરાસ.

આ શાંતિસૂરિના 'જીવવિચાર' પ્રકરણગ્રંથના આધારે રચાયેલી કૃતિ છે. તેમાં જીવ અને અજીવ એ બે મુખ્ય તત્ત્વોનું અને દ્વાધર્મનું ખાસ નિરૂપણ છે.

૯. ભરતખાદુબલિરાસ

૧૦૫ પાનાનો આ રાસ આ. કા. મ. મૌ. ૩ જામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે હેમચંદ્રાચાર્યકૃત 'ત્રિપટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' માંના ઋષભદેવ ચરિત્રના આધારે રચાયેલો છે એમ કવિ પોતે જ તેમા જણાવે છે.

હેમ ચરિત્ર કરે ઋષભનું એ, આણી મન ઉત્સાસ,
સોય સુણી વળી મેં રચ્યો એ, ભરતેશ્વર નૃપ રાસ.'

જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવના પુત્રો ભરત અને ખાદુબલિનાં જીવનચરિત્રો તેમાં ધર્મકથારૂપે આલેખેલાં છે. આ કથા જૈનોના ખીળ આગમ ગ્રંથ 'સુતકૃતાંગસૂત્ર'માં અદ્વાલું ગાથાના એક અધ્યયનમાં આપેલી છે. ભરતખાદુબલિની આ કથા પ્રાચીન જૈન કવિઓનો અતિ પ્રિય વિષય છે. સને ૧૧૮૫માં જૈન ગુજરાતી કવિ શાલિભદ્રસૂરિએ આ જ વિષય ઉપર 'ભરતેશ્વરખાદુબલિ રાસ' નામની સુંદર સાહિત્યકૃતિ રચી છે જે તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે 'વસુદેવદિંદી' હાપરથી રચી છે.

જેમ કવિ મેધરાજના નવદમયંતીરાસમાં પ્રથમ નવદમયંતીના પૂર્વભવોનું વર્ણન આવે છે, તેમ આ રાસમાં પણ પ્રથમ ભરતરાગ અને ખાદુબલિ આદિના પૂર્વભવોનું વર્ણન આવે છે. પ્રથમ ભવમાં ભગત રાગ ઈશાનચંદ નામના રાગને મહીષર નામે રાજપુત હતો અને ખાદુબલિ રાજમંત્રીનો પુત્ર સુવર્ણ નામે તેનો મિત્ર હતો. 'જીવાનંદ' (ઋષભદેવનો જીવ) નામે તેના એક વૈદ્યમિત્ર અને અન્ય મિત્રો સહિત એક રાગમસ્ત સુનિની વૈચાલય (સેવાચાકરી) કરી તેમના અસાધ્ય રોગને

મગડવાના પુણ્યના પ્રભાવે તે અને તેના સધળા મિત્રો ખીજા ભવમાં
 સ્વર્ગમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા ત્રીજા ભવમાં 'શુવાનદ' વૈદ્યનો શુવ
 વજ્રમેન ગમ્મતો પુ. વજ્રનાભ નામે ચક્રવર્તી રાજા થયો મહીધર અને
 સુવર્ધિના શુવો અનુક્રમે બાહુ અને સુમાહુ નામે વજ્રસેન રાજાના ખીજા
 બે રાજપુત્રો થયા ત્યાં અન્ય મિત્રો સાથે દીકરા મહાશુ કરી સમય પાળી
 સવળાએ મિત્રો ચોથા ભવના પાછા સ્વર્ગમાં દેવ થયા ત્યારપછી પાચમા
 ભવમાં શુવાનદ વૈદ્ય (વજ્રનાભ ચક્રવર્તીનો શુવ) મરુદેવા માતાની કુદ્દીથી
 નાભિ રાગ્મતો પુનરુપભવ નામે થયો મહીધર અને સુવર્ધિ (બાહુ અને સુમાહુ)
 અનુક્રમે ઋષભદેવની ગણી સુમગનાની કુદ્દીથી ભરત, અને સુનદારાણીની
 કુદ્દીથી બાહુબલિ નામે રાજપુત્રો થયા ત્રીજા આરાના અ તે જ કુદ્દીપમાં આ
 ભરતરાજા પ્રથમ ચક્રવર્તી થયો અને બાહુમવી પ્રથમ બલદેવ થયો અહીં
 સુધીના શરૂઆતના આ ત્રીએક પાનામાં જૈનેતર વાચક ખાસ રસ અનુભવશે
 નહીં પરંતુ ત્યારબાદ ભરતબાહુબલિની મુખ્ય કથા શરૂ થતા કથારસ ખીનવા
 માટે છે અને લગભગ દેઃ સુત્રી જળવાય છે, અને સાથે સાથે અભિભાસનુ
 કવિત્વ પણ ખાલી ઉઠે છે ૫ ૩૨ ઉપર 'કોણ ક્યારે કુખી હોય' એ કાવ્ય
 ખંડ નોધપાત્ર છે આ પછી ૫ ૩૩ ઉપર સ્વભાવોક્તિથી કરેલું ભગતના
 સેનાપતિ સુગેશના અધરત 'કમગાપીક'નું હૃદય વર્ણન અને ૫ ૩૬-૪૦
 ઉપર કરેલું ભરતની સીરતનું વર્ણન કવિની વર્ણનશક્તિનો સુદર ખ્યાલ
 આપે છે આ પછી ભરત અને બાહુમલિ વચ્ચે થતું પાંચ પ્રકારનું યુદ્ધ
 દષ્ટિયુદ્ધ, વચનયુદ્ધ, મલયુદ્ધ, મુખિયુદ્ધ અને દંડયુદ્ધ પ્રાચીન કાળના
 હાથોહાથ થતા દંડ યુદ્ધનો સુદર ખ્યાલ આપે છે ત્યારપછી ૫ ૬૩
 ઉપર આવે છે એક સુદર કાવ્યખંડ જેની આગ બની પકિતઓ છે

‘ન નમે મોય નિગુણી, નમે મોય ગુણવત,
 ન નમે જ્ઞાન સુકો, લીલો તરુ નમત’

‘નમ્યો તે સૌને ગમ્યો’ એ ગુજરાતી કહેવતનો આ કાવ્ય વર્ણો
 સુદર પડ્યો પાડે છે પાંચ પ્રકારના યુદ્ધમાં ભારત ચક્રવર્તી જેવાને હરાવનાર
 ભડકીર બાહુબલી અભિમાન ત્યજ દઈ ઉત્તમ કુળનો વિવેક સાચરી મોગ
 ભાઈને નમી પડે છે અને વૈરાગ્યવાસિત થઈ સમય અગીકાર કરે છે ત્યાર
 બાદ એ બાહુબલિ મુનિ જ ગનમાં માયારહિતપણે ઘોર તપશ્રયો આદરે છે
 પરંતુ પોતાનાથી પ્રથમ દીક્ષિત લઘુ બધુઓ નમિ વિનમિને દુઃકેમ વાહુ
 એવો માનનો સહેજ અકુર તેમના મનમાં રહી જાય છે ત્યારબાદ, ઋષભ

દેવના કહેવાથી, તેમની જે બહેનો - જે સાધીઓ બ્રાહ્મી અને સુદરી
 તેમને 'ગંગ યદિયા કેવળ ન યાય' - એટલે અભિમાનરૂપી હાથી ઉપર
 ચઢવાથી સાચુ જ્ઞાન - કેવળજ્ઞાન ન થાય એવો પ્રતિબોધ પમાડે છે,
 અને તેનાથી જ જાગૃત થઈ ઋષભદેવની સાથે રહેના નમિ વિનમિ મુનિ
 એને વદન કરવા જવા માટે તે પોતાના પગ ઉપાડે છે અને તે સાથે
 જ સર્વ કર્મોના લય થતા બાહુબળિ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે બાહુબળિનો
 જીવનપ્રસંગ અત્રે સમાપ્ત થયા બાદ કવિ ભરતના પુત્ર મરીચિ, જે એથા
 આરાને અ તે જોનોના પ્રથમ તીર્થકર મહાવીરશ્વામી થયા તેમના 'ત્રિદડી'
 તરીકેના જીવનનું એક મુદ્દર ચબ્દચિત્ર આપે છે અહીંયા કવિ કર્મની
 વિચિત્ર ગતિ ઉપર ચોરીમા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર 'ગુણસાગર કેવળા'ની
 એક દુકી ઉપકથા રજૂ કરે છે તેમા લક્ષ્મિવિધિ ઉપરથી પ્રેરિત થતો
 ૫ ૭૦-૭૧ ઉપરનો કાવ્યખંડ 'આત્મભાવના ગીત' ખાસ નોંધપાત્ર છે
 લક્ષ્મિવિધિમા વપરાતી શૃંગારની સામગ્રી વૈરાગ્યવાસિત આત્માને શુ સુચવે
 છે તેનું કવિએ તેમા મુદ્દર નિરૂપણ કર્યું છે એક જ પ્રસંગ જે રાગીને
 આનંદ ઉપગમે છે, તે વિરાગીને વૈરાગ્યવસિત કરે છે ૫ ૭૮ ઉપર ભરત
 ગંગની અયોધ્યાનગરીનું વર્ણન પણ પ્યાન જેને તેવું છે જોનોના
 પ્રસિદ્ધ તીર્થ શત્રુજ્યનો પ્રથમ હિદાર તેમ જ જૈનધર્મમા વર્ણુવેલા
 અષ્ટાષ્ઠ તીર્થની સ્થાપના ઋષભદેવના સમયમા ભરત રામના હરતે થઈ
 હતી એ ખીના પણ કવિએ આ રાસમા વર્ણવી છે ભરત ચક્રવર્તીને
 પોતાના 'આરિસાબુવન'મા મુદ્રિકાવિહોણી પોતાની આગળી નિહાળતા
 રહત અને હાકાસના બનેલા આ મનુષ્યદેહની નશ્વરતાનો ખ્યાન આવતા
 'જો નહીં દેહ એ જીવની, સાથે મોય નવિ જાય રે' એ અનિત્યભાવના
 ભાવતા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારપછી સાધુવેશ ધારણ કરી રાજ
 ત્યાગ અને શૃદ્ધત્યાગ કરતા 'ગેહો રહેો ભરત નરેશ્વર' ના કાવ્યખંડમા
 વ્યક્ત થતો તેમની શણીઓનો કડુણ વિરહવિવાપ પ્રેમાનંદની યાદ
 આપે છે નમૂના રૂપે તેમાથી થોડી પંક્તિઓ જોઈએ -

નારી વનની રે વેનડી, જળ વિણુ તેહ સુકાય રે,

તુમે જળ સરીખા રે નાયજી જતા વેલડી કરમાય રે રહો ૦ ૬

જળ વિના ન રહે આછવી, સુકે પોયણુ પ્રાપ્ત રે

તુમ વિણુ વિહસે રે મૌવનુ, કહ વિના જિમ માન રે રહો ૦ ૭

ઈમ વળવળતી રે પ્રેમતા આમુકા હુલે તે દાય રે,

તુમ વિણુ વાસરખાં કિમ જશે, તુમ વિણુ દોહિવી રાત રે ૮

રાગન ભરતે ગૃહત્યાગ કરતાં દ્વાપીઓ રહે છે, ઘોડાઓ પાણીનો ત્યાગ કરે છે, પાંજરામાં પોપટ અને વનમાં મોર મૂરે છે, બળદો ખાણ ખાતા નથી અને ગાયો બહુ જ આકંદ કરે છે (પૃ. ૮૬-૮૭). આ સમયે 'વિરહવિલાપ' ઋષભદાસે નિરૂપેલા કરુણ ગસનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. ભગત ચક્રવર્તીનું વર્ણન 'આ ભરતેશ્વર આવિયો' - એ સાથે પ્રેમાનંદનું 'ઓ નળ આબો રે' સરખાવવા જેવું છે. 'રહો રહો ભરત નરેશ્વર' એ પણ 'ભેખ રે હિતારો ગમ ભયગિ'ની યાદ દેવગવે છે.

અંતે પૃ. ૯૫-૯૬ ઉપર કવિ આવી કથાઓમાંથી બોધ લેવા માટે બીપ, શ્રીફળ, નદી, સરોવર, ગુર્જગુમ્ફા, મરુમ્ફા અને પર્વતનું શિખર એ સાત વસ્તુઓ જેવા સાત પ્રકારના મનુષ્યોનો - શ્રાવકોનો નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ કરે છે :

- (૧) મેઘતણુ જળ વરસે યદા, સીપમાદિ મોતી હોય તદા,
શ્રી ગુરવચન સુણે એક વાર, ધર્મ કરે મૂંઝી સંસાર.
- (૨) બીજો શ્રીફળવત્ તે માન, વીરવચન મુણિયાં જવ કાન,
નાકેરી ફળે બારી માસ, તિમ તેના ધુવડનો અભ્યાસ.
- (૩) ત્રીજો નર તેણે દર્ષાત, મેઘ વિના જળ ઓછાં થાત,
પિણુ ભૂમાં જળ ઝાઝુ મળે, તિમ રખે વૃહેપજ નર ધર્મ ન ચળે.
- (૪) ચોથો શ્રાવક સરવર સૌમ્ય, નીર બહુ તવ લીધી ભોમ્ય,
જવ જળનો જહ ઝાખો થાય, ત્યારે ભૂમિ તરડીને જાય.
વપ દીવસમા વરાપ જે ચાર, મુણતા શાસ તણો જે વિચાર,
સરોવર પરે ધર્મ રહે બધો, બહુ જહ મન તો પાછો ફર્યો.
- (૫) ગુર્જર દેશ પૃથિવી પરે મેહ, માસ પાક તેહનો રહે ત્રેહ, પદ
પિણુ બહુ કાળ ન લીસો રહ્યો, શ્રાવક પચમ એહવો કહ્યો.
માસ પાક અતર મુનિ મળે, તો તસ મનહ મનોરથ ફળે,
ધણા દીવસનો જે વૃહ થાય, તો તે ધર્મ ચક્રી નર જાય.
- (૬) મારદેશ ભૂમિ નહિ ત્રેહ, કાણુભર ઉપર જોઈએ મેહ,
દોય દિવસ ધન આધો થાય, તવ કરસણુ સૂકાને જાય,
છટ્ટો શ્રાવક એહવો કહ્યો, મુનિ સયોગે ધર્મ થયો,
- (૭) સાતમો પર્વત કેરી દૂક, ધન વૃદ્ધે નવ ઉગે રૂપ,
મુગુર મળ્યે જે ધર્મ ન લહે, રૂપલહેવ તસ બહુભાવ કહે

આ સાથે સરખાવો આગળ કવિએ કુમારપાલ રાસ, ખંડર જે
૫ ૧૨૧-૨૨ ઉપર વિસ્તારથી વર્ણવેલ (૧) પર્વત (૨) પર્વતનું શિખર

તથા પથ્થર, (૩) હિમરજૂમિ તથા મરૂજૂમિ, (૪) ચરોતરની જૂમિ, (૫) કહાનમની ધરતી, (૬) સરોવરની ધરતી, અને (૭) માળવાની ધરતી જેવા સાત પ્રકારના મનુષ્યો. આ પછી પૃ. ૯૬-૯૭ ઉપર કવિ (૧) તેલ (૨) લોહું (૩) જળ-પાણી (૪) દૂધ અને (૫) સિદ્ધરસ લોહ જેવા પાંચ પ્રકારના મનુષ્યો વર્ણવે છે.

મુક્તિ પંથ નવ પામે નિરઝ્યે, તેલ સરીખા યાયછ,
જળમાં મુક્યું પ્રસરે ગ્રેમે, ભેદી ભળી ન જાયછ. ચેં ૧.
ચેતો નર જિન વચન સુણીને, કરો પુણ્યની વાતછ,
જે પરભવ સંગાથે આવે, જેહથી બહુ સુખ યાયછ. ચેં ૨.
જળ સરીખી ગુડની જે વાણી, નવ ભેદે મનમાંહિછ,
હાહા છછ સુખ બહુ કરતો, ગાપ ન મુકે પ્રાયેછ. ચેં ૩.
એક નર જગમાં લોહા સરીખા, અગ્નિ મળે તવ રાત્રુંછ,
અગ્નિ મળે કાળાનું કાળું, રક્તપણુ જાતુંછ. ચેં ૪.
ગુરુ સંયોગ મળયો નર જ્યારે, ધર્મેમતિ હુઈ ત્યારેછ,
જવ ગુડથી તે આગો હિયો, તવ તે પાપ સભારેછ. ચેં ૫.
એક જન જગમાં નીર સરીખા, ભળી દુધમાં જાયછ,
અગ્નિ મળે તો ન રહે ઉભા, મૂકી દૂધ પળાયાછ. ચેં ૬.
દૂધ સરિયો ગુરુ જવ મળિયો, નિરખી નીર પડે ભજતોછ,
પિણુ કાંઈ એક નર પરિસહ થાએ, તવ ધર્મથી ટળતોછ. ચેં ૭.
ધર્મધરી જે ન પડે પાછા, તે સિદ્ધરસ લોહ સરીખાછ,
કંચન ફીટી લોહ નવ થાએ, તે હિતમ જગ પુરપાછ. ચેં ૮.
સિદ્ધરસ સરખી વાણી ગુડની, આતમ લોહ સરીખોછ,
ગુડવચને બેઠાણો પુરો, તે ધર્મી નિત પરખોછ. ચેં ૯.

આમ છ પ્રકારના કે ચાર પ્રકારના મનુષ્યો વર્તે એાછે અ શે પશુ આવી કથાઓમાંથી બોધ મેળવી પોતાનું જીવન સફળ કરે છે. પરંતુ પર્વત ઉપર ગમે તેટલો વરસાદ પડે છતાં તેના શિખર ઉપર બિલકુલ ઘાસ પશુ ઉગતું નથી તેમ અનુક્રમે પર્વતના શિખર જેવા (સાતમા પ્રકારના) અને તેલ જેવા (પ્રથમ પ્રકારના) મનુષ્યો આવી કથાઓમાંથી કાંઈ-પશુ બોધ લેતા નથી. માટે 'પર્વતના શિખર' કે 'તેલ' જેવા ન બનતાં, ભરતબાહુબસિના આ રાસમાંથી વાગકે પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે યત્નક્રિયાત્ બોધ મેળવવો જોઈએ એમ કવિ જણાવે છે. વળી 'હમીને હમીઆ',

‘આયમી આયમ્યા’, ‘હંગીને આયમ્યા’, અને ‘આયમીને હંગ્યા’ એવા ચાન્દ્ર પ્રકારના મનુષ્યોનો પણ કવિ નિર્દેશ કરે છે અને તેમના પ્રથમ અને છેલ્લાના ચરિત્ર અનુકરણીય હોય છે એમ કવિ જણાવે છે. ‘હંગીને હંગીઆ’ એ ભરત ગાન જેવા પ્રથમ કલાના મહાપુરુષો હોય છે. ‘આયમીને હંગીઆ’ એ ખીછ કલામા આવે છે. ‘આયમી આયમ્યા’ અને ‘હંગીને આયમ્યા’ એ તદ્દન હવકી કલાના મનુષ્યો હોય છે જેને કોઈ પાછળથી માદ પણ કરતું નથી. ભગત ચક્રવર્તી ‘હંગીને હંગ્યા’ કોટિના પ્રથમ કલાના માનવી હતા, અને તેમનું તથા ભરતગાદુખલિનું આ જન્મે ચરિત્રો માનવીને ઉપકારક છે, આમ ભગતગાદુખલિના ચરિત્રો અને સમાપ્ત કરી, પછી પોતાના ગુરુની પર પરા જણાવી અને અતે અથપ્રશસ્તિ લખી કવિ આ અંતે સમાપ્ત કરે છે. કવિએ પોતાની પ્રથમ કૃતિ નયભદેવરાસની પ્રશસ્તિમાં ખજાતનું ટૂંકું વર્ણન આપ્યું છે, જ્યારે આ રાસની અથપ્રશસ્તિમાં કવિએ ખજાતનું વિસ્તૃત ચિત્રનું કથું છે (વધુ વિગત માટે જુઓ મારો મહાનિમંધ, પ્રકરણ ૬, ‘સમાજદર્શન’).

આ રાસની આટલી વિશિષ્ટતાઓ ઉપરાંત તેમાં મળી આવતા નીચેના થોડાક મુદ્દર સુભાષિતો અને કહેવતો પણ નોંધપાત્ર છે.

(૧) શુ પોવાએ મારી સાનકુ (શકોડ), પાસે આવ્યું કનકનું પાત્ર

(૨) અમાવસ્મા રાની જેદવી, તિસી લક્ષ્મી રાજ.

(૩) પડી પટોવડે ભાતડી, નીસરીઆ ગજદત રે,

નિમ કે આકર લાગી દૂધમાં, અળગી કિમહિ ન થત રે

(૪) સિદ્ધની મેના પરિહરિ, આવનની કરે કુણ,

(૫) જે સમારે દાકુરા, ધર્મે તેહજ હોય

(૬) હાથ રૂઢિધર મુખ કુણ ધાલે રે

આ રાસમાંથી એ પણ જાણી શકાય છે કે નયભદ્રાસને ઉપદેશમાળા, દશવૈકાન્તિક વગેરે ગ્રંથોનો સારો પરિચય હતો. સમગ્ર દષ્ટિએ વિચારતા ધણાખરા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જન્મ્યું છે તેમ આ આખોએ રાસ સાપ્રદાયિક છાંટવાળો જણાય છે. રસની દષ્ટિએ પ્રથમ ત્રીસેક પાના સુધી કથાની ભૂમિકા ઘડાય છે પરંતુ ભરતગાદુખલિના ચરિત્રોની રાજ્યાત થયા પછી ખરો કથારસ જામે છે અને અત સુધી ઠીક જળવાય પણ છે ખાસ કરીને ભરત રાજને આરિસાબુવનમાં થતું કેવળજ્ઞાન, અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા ગાદુખલિ, — આ એ મુખ્ય પ્રસંગો હૃદયમાં લાગ્યા સમય માટે કોતરાર્થ રહે તેવા છે જૈનેતર વાચકને પણ તે

રુચિકર લાગે તેવા છે પરંતુ સૌથી અગત્યની વસ્તુ તો, આગળ જોઈ ગયા તે, આ રાસના કેવલાક ઉત્તમ સાહિત્યિક અંગો છે ‘કાણુ ક્યારે દુખી હોય’, ‘તમે સોય ગુણવત’, ગુણસાગર કેવળીની આતમભાવના દુધ્ધર તૃષ્ણા ત્યાગ’, ‘સાત જાતના શ્રાવકો’, ‘પાત્ર પ્રકાગ્ના મનુષ્યો’ વગેરે મુદર કાવ્યખંડો તથા ‘કમળાપીઠ અથ’, ભરતની સીનુ દુષ્પદ ઉપવર્ણન, ભરતની રાણીઓનો ઠરણુ વિરહવિનાય’, પાત્ર પ્રકાગ્નુ દ્વંદ્વ યુદ્ધ, સુખી અયોધ્યા નગરી અને સમૃદ્ધ ખલાત નગરી આદિના મુદરખ અને મુદર વર્ણનો કવિના કવિત્વ, વર્ણન શક્તિ અને પ્રતિભાનો સચ્ચેદ્ર ખ્યાલ આપે છે

કુમારપાનરાસ કરતા સરખામણીની દૃષ્ટિએ આ ગાય પ્રમાણમાં ઘણો નાનો (માત્ર ચોથા ભાગનો) હોવા છતાં આ રાસના કેટલાક સાહિત્ય અંગો કુમારપાનરાસના સાહિત્ય અંગો કરતા ચઢી જાય તેવા છે

છેલ્લે આ રાસમાં કવિએ વાપરેલી નીચેની ૪૪ જેટલી દેશીઓ પચુ નોંધપાત્ર છે, જે કવિની ગ્રેય શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે -

- ૧ એમ વિપરિત પ્રપ્તતા - એ દેશી રાગ આશાવરી - સિંધુએ
- ૨ ઈનાગાની દેશી ચોપાઈની દેશી પારધીઓની દેશી
- ૩ જાનો રે જીપીને કતા કયા રવો રે - એ દેશી રાગ રામગિરિ
- ૪ તે ગિરિઆ બાઈ તે ગિરિઆ - એ દેશી
- ૫ હુજ એકલી ની દેશી, મન ભમરા ની દેશી (રાગ ગોડી)
- ૬ કાન વળવે વાસવી હરિ જોવા સરીખો - એ દેશી
- ૭ બાવી પટોધર વીરનો - એ દેશી રાગ ગોડી
- ૮ ચાલ્ય અતુર અપ્રાનને - એ દેશી રાગ મહાર
- ૯ તુ ગિયા ગિરિ શિખરે મોહે - એ દેશી રાગ પરજ
- ૧૦ સાહેવડીની દેશી, ત્રોપદીની દેશી, ઉનાળાની દેશી
- ૧૧ સુવિધિ ધર્મ જે કરે - એ દેશી રાગ મેવાડો
- ૧૨ રજની ન જાવે રે - એ દેશી રાગ કૈલાસ
- ૧૩ પ્રણયી તુમ શ્રીમધડજી - એ દેશી રાગ પરજ
- ૧૪ લકામા આવ્યા રામ રે - એ દેશી રાગ મારણી
- ૧૫ પાટ કુસુમ જીન પૂજ્ય રૂપે - રાગ આશાવરિ સિંધુએ
- ૧૬ સોવનમય પ્રભુ આવીએ એ - એ દેશી રાગ ધનાશી
- ૧૭ કનકપ્રજ વહેલો થયો - એ દેશી રાગ મા,
- ૧૮ સરસતી ભગવતિ મો માત અગ - એ દેશી રાગ વેરાડી
- ૧૯ પદ્મચરાય પીતમોકાપુર રાજિયો - એ દેશી રાગ મા

૨૩. બટાહિની દેશી. રાગ ગોડી, ખાસલાની દેશી. રાગ મારૂ.
 ૨૧. વાસુપુત્ર્ય જિન પુત્ર્ય પ્રકારો - એ દેશી. રાગ આશાવરિ સિંધુઓ...
 ૨૨. મયંગળ માતો રે વનમાંહે વસે - એ દેશી. રાગ મેવાડો.
 ૨૩. ગિરમાં ગોરો - એ દેશી. રાગ મારૂ.
 ૨૪. એક સમય વૈરાટી ભાઈ - એ દેશી. રાગ મદહાર.
 ૨૫. જોલે કાંઠે ગંગા ને પેલે ધમુના - એ દેશી રાગ વસંત.
 ૨૬. વીંઝણો વિજ્ઞાની કરે - એ દેશી. રાગ રામગિરિ.
 ૨૭. ગુરૂ વિષ્ણુ ગચ્છ જિને નહિ કલો - એ દેશી.
 ૨૮. દેશી ગોડીની - રાગ ધનાશ્રી, રત્નસાગરના પ્રથમ પાવકાની દેશી.
 ૨૯. સાંસો કીધો શામળિયા - એ દેશી. રાગ ગોડી.
 ૩૦. ઈસ નગરીકા વણુઝારા - એ દેશી.
 ૩૧. મગધ દેશનો રાજ રાગેસર - એ દેશી.
 ૩૨. સુરસુંદરી કહે શિરનામી - એ દેશી, રાગ માતવ ગોડી.
 ૩૩. શાલિબદ્ર મોલો રે - એ દેશી. રાગ મારૂ.
 ૩૪. કહેણી કહેણી ની દેશી. કુંગરિયાની દેશી.
 ૩૫. જઈ લાવો ખાંધવ પાણી - એ દેશી. રાગ સામેરી.
 ૩૬. રજની ન જાવે રે - એ દેશી. રાગ કેદારો.
 ૩૭. વીરમાતા પ્રીતિકારિણી - એ દેશી. રાગ મસાર.
 ૩૮. રામ ભણે હરી હીએ - એ દેશી. રાગ મસાર.
 ૩૯. ચંદ્રાયણની દેશી - રાગ કેદારો.
 ૪૦. છોક તું મંદિર સ્વામીઆ - એ દેશી.
 ૪૧. નળરાજ મુજને મુકી ક્યાં ગયો - એ દેશી. રાગ મેવાડો.
 ૪૨. ચક્રો રે સિંધાસણુ સાર - એ દેશી. રાગ ધનાશ્રી.
 ૪૩. ચરધર કંપતી રે - એ દેશી. રાગ મેવાડો.
 ૪૪. દોઢો દોઢો રે વાંમાડો - એ દેશી. રાગ ધનાશ્રી.

ખારમી સદીમાં શ્રી શાલિબદ્રમુરિએ અને પંદરમી સદીમાં શ્રી ગુણ-
 રત્નમુરિ, શ્રી જિનસાધુમુરિ અને શ્રી તેજવર્ધનુનિએ પણ 'ભરત બાહુ-
 બલિ' ઉપર રાસો રચ્યા છે. આમ કાવ્યરચના માટે તે એકથી વધુ જોન
 કવિઓનો પ્રિય વિષય બનેલો છે.

૧૦. સમક્તિસારરાસ.

આ રાસ કવિએ સમ્યક્ત્વ-બોધિ-પ્રણ-સાગી દષ્ટિ શું છે તે સમ-

ગતવવા રચ્યો છે શ્રાવકના બાર વ્રતનાં મૂળ રૂપ આ સમ્યક્ત્વ છે. સદ્દેવ, સદ્ગુર અને સદ્ધર્મ ઉપર પ્રીતિ થવી - આત્માને સત્ય સ્વરૂપે જાણવો - તત્ત્વ તરફ દષ્ટિ થવી, સત્યને જીવનમાં ઉતારવું, તેનું નામ સમ્યક્ત્વ આ કૃતિ હજુ અપ્રગટ છે સમયમુદર આદિ અન્ય જૈન ગુજરાતી કવિઓ એ પણ આ જ વિષય ઉપર કૃતિઓ રચી છે

૧૧ ક્ષેત્રમમારાસ

જૈન ભૂગોળ જેવા ગહન વિષય ઉપરની આ કૃતિ અપ્રગટ છે

૧૨ ઉપદેશમાલારાસ

આ રાસ મહાવીરસ્વામી હરેનદીક્ષિત શિષ્ય ધર્મદાસગણિએ રચેન પ્રાકૃત ઋથ 'ઉપદેશમાલા' ઉપરથી રચાયેલો છે એમ કવિ પોતે તેમાં જણાવે છે

‘એણિ પરિ બોયિયા ગણિ ધરમદાસ જે, ઋથ ઉપદેશમાના જ છીયો
તેહ રાસ રચિછે બહુ ભાતિસ્યુ, તેહ ભણિ વિબુધ જનમાદિ પ્રસિદ્ધો’

તેના વિષે તેની અત - પ્રશસ્તિમાં કવિ કહે છે ‘સરળ વળી વીરના નામથી નીપનો’. આમ કવિના અભિપ્રાયે એ રામ સરસ બન્યો છે. તેમાં ગૃહસ્થ તેમ જ સાધુના આચાર ઉપર ચર્ચા વિચારણા આવે છે એ ઋથ પણ અપ્રગટ છે

૧૩ હિતશિક્ષારાસ

સદ્ભાગ્યે આ રાસ બીમથી માણેક, મુબઈ, તરફથી ઈ સ ૧૮૬૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે પદરમી સદીના રત્નશેખરસુરિકૃત ‘આદ્યવિદિ’ અને અપરિશ કૃતિ ‘ઉપદેશરસાયનરાસ’ની પ્રજ્ઞાલિકા અનુસાર જૂની ગુજરાતીના બારમી સદીના ગુજરાતી કવિ શામિભદ્રસુરિએ ‘જુહિરાસ’ નામનો મુદર ઉપ દેશાત્મક લોકપ્રિય ઋથ રચ્યો છે એ જ પ્રજ્ઞાનિકાને અનુસરીને પાછલાથી રત્નમ દિગણિની ‘ઉપદેશતર ગિણી’ (૫૪૬૨), સવેગમુદરનો ‘સારશિખામણ રાસ’ (૧૪૬૨), હેમરાજકૃત ‘જુહિરાસ’ (૧૫૭૪) અને નયલદાસનો આ ‘હિતચિક્ષારાસ’ અને હીરા (હીરાનંદ)નો ‘ઉપદેશરાસ’ આદિ ઋથો રચાયા છે, એગણીગમાં ચતકમાં પણ ઉપાધ્યાય વીરવિજયે ‘હિતશિક્ષા છત્રીસી’ રચી આ પ્રજ્ઞાલિકા ચાનુ રાખી છે

નયલદાસનો હિતશિક્ષારાસ સરકૃત ઋથ ‘હિતોપદેશ’ની યાદ આપે તેવો છે તેમાં પ્રથમ સરસ્વતીની સ્તુતિ કરી પછી જ્ઞાનનો મહિમા ગાવા ગુજરાતીમાં ઉતારી કવિએ વિદ્યા વિષેના જાણીતા સરકૃત સુભાષિતોને

પોતાના વેપાર અને શરાફી અનુભવને પણ વણી લઈ ધમાઈ ગયેલા પણ મુવાચ્ય જાપવાળા સિકકાઓનું આપેતું નીચેનું દૃષ્ટાંત ખરેખર મૌલિક અને આકર્ષક છે

‘વદ્દમી પણ જુગ તો મોભતી, ને ઉપર મેં સરરવતી,
નાણા ઉપર અક્ષર નહિ, તે નાણ નવિ ચાવે કહિ
જિહ્વા અક્ષર તિહા મદત્વ જહુ, ઉત્તમ અગને પૂજે સદુ’

સાથે સાથે અત્રે કવિએ સરસ્વતીનો મહિમા પણ ગૂઢ અને ઉત્તમ રીતે ગાયો છે ત્યાર પછી આ રાસમા અર્થવાના વિષયો કવિ પ્રારભ્યા જ જણાવી દે છે - નીતિશાસ્ત્ર, ચરિત્ર (તેના પ્રકારો), વૈદક શાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, માધુષર્મ, સ્વપ્નવિચાર, ભોજનવિધિ, સ્નાનવિધિ, (અ ઘોલ), લજ્જા અને મૌન, કેમ ભોનવું, ભોગ ભોગવવાની રીત, શુભ કળ્પી, ગર્ભના ભેદ, ગૃહસ્થના (શ્રાવકના) ધાર્મિક કાર્યો અને ગુણો - આટલા વિષયોનું કવિએ આ રાસમા વિવરણ કયું છે.

કવિએ પ્રથમ વર્ણવેલા નીચેના ગૃહસ્થના-(શ્રાવકના) પાત્રીસ ગુણ પ્રત્યેક માનવીને લાભદાયક અને તેવા છે (૧) શુદ્ધ વ્યવહાર (૨) શિષ્ટાચાર (૩) કુનાચાર (૪) અન્ય ગોત્રમા લગ્ન (૫) દેશાચાર (૬) રાગદિની શુભતા યા પ્રગટ નિંદા ન કરવી (૭) સારો પકોશ અને રહેઠાણ (૮) સારી મોનત (૯) માતાપિતા અને ગુરુ પ્રત્યે આદરમાન (૧૦) ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ (૧૧) નિંદાપાત્ર કાર્યનો ત્યાગ (૧૨) આવક પ્રમાણે જવક (૧૩) યોગ્ય પહેરવેશ (૧૪) આઠ પ્રકારની શુદ્ધિની ખીનવણી (૧૫) ધર્મ કથાશ્રવણ (૧૬) અશુભ ચિંતા ભોજનનો ત્યાગ (૧૭) સમયસર અને મિત ભોજન (૧૮) ધર્મ અર્થ અને કામની સાધના (૧૯) અતિથિ, સાધુ અને દીન મનુષ્યો પ્રત્યે ઉચિત વર્તન (૨૦) કોઈના ખોટા પ્રભાવથી અજાણ નહિ તે (૨૧) ગુણીજનનો આદર (૨૨) અકાચે બહાર ન જવું (૨૩) મર્યાદા ધ્યાનથી બહાર ન જવું (૨૪) પાપના કાર્યોથી અજાણ ગટેવું (૨૫) જ્ઞાનવૃદ્ધનો આદર (૨૬) સ્ત્રી આદિને બાધનમા ન નાખવા (૨૭) દીર્ઘદિનિ (૨૮) વગર વિચાર્યું કામ ન કરવું (૨૯) કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક કરવો (૩૦) પાત્રકાનો ઉપકાર ન જૂલવો (૩૧) વિનય (૩૨) કુલન જગ સાચવવી (૩૩) દીન ઉપર દયા, સૌમ્યતા અને કૌમળ વચનો (૩૪) પરાપકાર અને (૩૫) આતરિક પેરીઓ (કામ, ક્રોધ, માન અને લોભ)નો ત્યાગ કરી પાપો ઈન્દ્રિયોને કાબૂમા રાખવી

આ પછી ચૌદમી સદીના રત્નશેખરમુરિકૃત સરકૃત ગ્રંથ ‘શ્રાદ્ધ

વિધિ' ના આધારે કવિ શ્રાવકની-ગૃસ્થની 'દિનકરણી' (Daily Duties) નું વર્ણન કરે છે. પૃ. ૧૮ સુધીનું એ વર્ણન સાંપ્રદાયિક ઇતિવાજનું હોઈ ભેતેતર વાંચકને ઓછું આકર્ષક લાગશે છતાં તેમાં કવિએ કેટલાંક નીચેનાં મુદ્દર સુઆપિતો આપ્યા છે જે વાચકમાત્રને આકર્ષે તેવાં છે.

(૧) રાત્રિ ગમઈ સેવતે, દિવસ ગમઈ ખાય,
દીરા જેવો મનુષ્યભવ, કવડી બદલે જાય.

(૨) જાવ શ્રવ ધન મેલિયું કોઈ ન આવે સાથ,
ધન મુકીને ચાલિઓ, ભૂમિ પડયા બેઠું હાથ.
પુહવી નિત્ય નવેરડી, પુરુષ પુરાણા યાય,
વારે લહે આપણે, નાટક નાચી જાય.
પુહવી રંગ ધિરંગણી' કદિ નવી પુગી આય,
કેતા રાય રમાડિયા, કેતા ગયા નિરાસ.

(૩) ચાલ્યો જાય સાથ, કો કોને પડખે નહિં,
વાવરી સેજો હાથ, વારે વહે તે આપણે,
ગઈ સવાર વહેય, વાર સખલી આવે નહિં,
દિવડા હાથ ધરીસ, ખેડો વડ કલિયો થઈ,
જવ લગે રાગ જરા નહિં, જવ લગે ઈંદિ પરમ
દશવૈકાલિક ખાંદિ કશું, તવ લગે કીજે ધર્મ.
જે દીજે કર અપણે, વાહે જડ રૂકરો હાથ,
ખસિ હરિચંદ્ર રાવણો, જોવન દુવે અવત્ય.
હું તે મૂરખ ચેત ધન, ન ધરિશ છાનું રેક,
સોવન કોડી સતોરણી, રાવણ મૂકી લોક.
ધોવન કવન ન હેતયું, સુખે કવણુ ન અધ્ય,
સોજી કવણુ ન વાહિયો, કાલે કવણુ ન દહ.

(૪) શાસ્ત્રભાવ પંડિત લહે, ન લહે મૂઠ અજણ,
ચંદ્રકાંત અમૃત ઝરે, ન જરે બીજા પાપાણુ,
ભમરો જાણે રસ વિરસ, જે સેવે વનરાય,
ગુણ શું જાણે આપડો, શકાં લક્ષ્મ ખાય.

(૫) પથ્થર સરિખા નરા, તે નવિ જૂએ કાંઠી,
માતી મુરખ આંગણે, ધર્મ ન કહેવો પ્રાહિ,
અંધેકું કયા આરસી, બહિરેકું કયા જાત,
જે સમજાવે અજાણકું, સામે હોય સંતાપ.

ટપલો સરોણે ચઢાવતાં, આરિસો નવિ થાય,
રક્ત દુષ્ટ મુરખ નરા, પૂર્વબુદ્ધિહિયા જાસ,
ધર્મયોગિ આરે નહિ, કથા ન કહેવી તાસ.

આ પછી ગુણ વગરના દુષ્ટને, રોગીને, મુરખને અને પુર્વગ્રહવાળા મનુષ્યને ઉપદેશ નહિ આપવા વિષે અનુક્રમે રાચી સુભટ (જે પોતાના ઉપર નિસ્વાર્થ પ્રેમ રાખનાર ગુણવાન સુરંગી સાથે વાત પણ ન કરતો અને તેને ધરતી બહાર કાઢી મૂકી, શીલ અને પ્રીતિનો ડોળ કરતી કુરંગીના અવગુણને પણ ગુણ માની તેના ઉપર જ રાચતો), 'દુષ્ટ જીવણ પટેલ', 'મુરખ વિષ્ણુ', (ધરડો મૂખ વિષ્ણુ અને તેની શીલહીન યુવાન પત્ની તથા નિશાળિયો ગોવીંદ) અને 'પૂર્વબુદ્ધિહિત રાજનો અધ પુત્ર અને કુષુદ્ધિ મંત્રી'ની ઋષભદાસે આપેલી મુદર નીતિકથાઓ સંસ્કૃત દ્વિતોપદેશની યાદ આપે તેવી છે. તે આરે કથાઓ ઋષભદાસની ચાતુરી અને કલ્પનાશક્તિનો સુદર ખ્યાલ આપે છે.

ઉપર્યુક્ત આરે કથાઓમાં કેટલાક મુદર સુભાષિતો છે, જેવાં કે -

- (૧) જશ ધગ મહિલા મંત્રણુ, દુર્જન કેરી શીખ,
સજ્જન સાથે રપણુ, એ ત્રણુ મગિ ભીખ.
- (૨) મન મેલા મુખ ઉજલા, તે નર મુહ મ દીહ,
પોત વિહુણે લુગડે, આલે ગમે મજાહ.
- (૩) કુષુદ્ધિ કડુઓ લીબડો, મતિયો આઝા સાથ,
અબ ધરે રગ સિબનો, કોય ન ઝાલે હાથ.
- (૪) રે પર્વત આપડા, વાસવ વાસ મહેસ,
આથ ધસવે પગ દહે, નિગુણા કાહુ કરેસ.

ત્યારપછી 'જે પુરુષ ઉત્તમ હોય, થોડે વયને જુએ સોય', એટલે જે ઉત્તમ પુરુષો હોય છે તે થોડા શબ્દોથી બોધ પામે છે તે જણાવવા માટે ભરત ચક્રવર્તી આદિ મહાપુરુષોના દષ્ટાંત આપતાં રાજપ્રતીયમુત્ર (ગાયપમેણીયસુત્ર)^{૬૧}માંથી લીધેલુ કેશી ગણધર અને પરદેશી રાજાનું દષ્ટાંત^{૬૨} કવિએ વિસ્તારથી આપ્યું છે. જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ ભગવાનના ગણધર કેશી મુનિ પરદેશી રાજાના મનનો 'આત્મા નથી' એ સદેહ દૂર કરી નિશ્ચયપૂર્વક 'આત્મા - (જીવ) છે' એ મુંદર દષ્ટાંતોથી સમજાવે છે અને તેનાથી પ્રતિબોધ પામી પરદેશી રાજા પોતાના આત્માનું કલ્યાણ સાધે છે. પ્રસંગોપાત કવિ કહે છે કે જે ઉપદેશક 'કહે

તેવુ આદરે' તે જ તરે છે -

‘સમાપાદિ નર બોલે નિર્યુ, એકાત હામે લાખે તિર્યુ,
લોક દેખતા જેહવુ કરે, એકાતિક તેહવુ આદરે
મોવત જગત સરિયુ ધ્યાન, કરે વખાણ તસ આયુ જ્ઞાન,
હિતશિક્ષા એ ઝપને કહી, ધર્મકયા સાલજવી સહી,
વક્રિત હોય તેવુ આદરે, કરયા વિના જગ કો નવિ તરે’

કારણ કે ક્રિયા (આચરણ) વિના જ્ઞાન નકામુ છે

જ્ઞાન લઈ અતિ નિર્મલુ, ન કરે જે કિરિયા,
તે સસારે પડયા રહ્યા, નવિ દીમે સરિયા જ્ઞાન
ભોગતણી વાતે વધી, કાઈ સ્વાદ ન આવે,
જાણે તરી પણ નાવિ તરે, તે તો હોડા જાણે જ્ઞાન
જ્ઞાન કિર્યુ આરિત્ર વિના, કિરિયા કરે તે પારુ,
શુકનપક્ષી તેહને કહુ, જાણિ આતમ તારુ જ્ઞાન

આ પછી કવિ ગુરુવદનવિધિ, જાગરમાથી આવી ધરમા પ્રવેશવાની
વિધિ અને દાતણ કરવાની વિધિનું વર્ણન કરે છે કવિ એ પણ જણાવે
છે કે -

મોજો સ્વર બેગેને સાસ, તૃપાવ ત અછરણ ખાસ,
શિર હિયકુ લોચન મુખપાક, કુખે કાન નહિ દાતણ લાખ

મોખા મોજો આંખો હોય, સ્વર બેમી મયો હોય, શાસ ચઢતો હોય, બહુ તૃપા
નાગી હોય, અછરણ થયુ હોય, માથુ, હાથ, અને આખ કુખતા હોય,
મોઢામા પર આવવુ હોય અને કાન કુખતા હોય તો દાતણ કરવુ નહી
વળી

‘શકે મુખને તરડે હોય દાત કુખતા કુખ જરા મોટ
સ્વરનો લગ થતો હોય નિર્યે, તેન કોગલા લાખ્યા તિર્યે’

મુખ સૂકાવુ હોય, હોઆ તરડો પડતી હોય, દાત પુષ્કળ કુખતા હોય
અને બોવતા જીભ અગતી હોય તો તેનના કોગલા કરવા વળી

‘રાગ તાવ ને ત્રીજી જરા, તેહને દાતણ નહિ શુભ કગ’

જેને કાઈ રાગ હોય, તાવ આંખો હોય અથવા ધડપણ હોય તેણે દાતણ
કરવુ ફાયદાકારક નથી. ‘વિષ્ણુભક્તિયદોષસાર’ નામના ગ્રંથમા દાતણનો
વિધિ જણાવ્યો છે, તેમાથી કવિએ આ વિચાર લીધો છે એમ કવિ
જણાવે છે (‘વિષ્ણુભક્તિયદોષસાર, તિહાં દાતણનો લલો વિચાર’)

વળી આગળ આવતો 'શ્રમનો મહિમા' નોધપાત્ર છે -

'થઈ દુશિયાર શ્રમ જ કરે, તન હવ્વુ થાય,
સમરથ કાર્ય તેણે વિશે, દુખ સમી ચકામ
અગ્નિ વૃદ્ધિ હોયે ધણી, વધી જરા ન આવે,
ભોજન તાસ પ્યે સહી, જે સયલુ ખાવે
ધૂલપણ તેહલુ ટલે, ધિર હોયે મસો,
ઘેરી તમ ચ પે નહિ, હુસીયારી હ સો

આ પછી કવિ 'તેજમર્દનના ફાયદા' જણાવે છે.

'તેલે મર્દન નિત્ય કહ્યુ, જેણે જરા ન આવે,
વાયુ વિચિરે તે સમે, થાક ઉતરી જાવે
દષ્ટિ તેજ વાધે ધણુ, પુષ્ટે પણુ થાય,
મત્તક કાને ચોત્તો, વિશેષથી વલિ પાય

તેજમર્દનના ફાયદા જણાવતા કવિ આગળ કહે છે કે ખોરાક કરતા ઝૂઘ પીવાથી આહારજી બલ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી આહારજી પાક ખાવાથી મગે છે, તેનાથી આહારજી ઘીથી અને તેનાથી પણ આહારજી બળ તેન ચોગવાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેજમર્દનનો બીજો ફાયદો એ છે કે તેનાથી નાના બાલકથી માઠી વૃદ્ધ પુરુષ સુધી સર્વના રૂપ અને રગમા પણ વધારો થાય છે કવિએ આગળ જણાવ્યું છે તેમ ફક્ત રોગી પુરુષને તેજમર્દન ફાયદાકારક નથી આ પછી અધોત્તર રનાનની વિધિ જણાવી છે ત્યારમાદ જિનપૂજાવિધિ જણાવી છે જે સાપ્રદાયિક પ્રકારની હોઈ જૈનેત્વ વાચકને ઓછી રસપ્રત્ન લાગશે આ પછી જૈનધર્મના દબાતો સહિત દાનધર્મના અભય, સુખાન, કીર્તિ, ઉચિત અને અનુક પા એમ પાંચ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે ત્યારપછી ભોજનવિધિ વર્ણવી છે તેમા ઠાઈને આખ્યા વિના જમવુ નહી એ સનાતન આર્યસંસ્કૃતિની ભાવના બતાવી છે વળી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ -

'તરમ્મે જિમે તર ચોલો વાય, ટાહુ જિમે તો હોયે વાય,
નધુશ કાએ પાણી પીએ, લગપર રોગ તે અએ લિયે
અજીર્ણમાહે ભોજન જેહ, વિપ સમાન નર કહિયે તેહ,
વળી પરોઢિયો સખ્યાકાળ, રાતે જમે તે મૂખ ખાલ'
અતિ હિતુ તે જનને હરે, અતિ ટાહુ તે વાયુ કરે
ખાહુ ખારુ તેજ અમગલે, અતિ કામી જીવિતને હણે

આ પછી પાન ખાવાની, દળભા-દૌરકાર્યની (જે આગના જમાનાની દૃષ્ટિએ અતિ રૂઢિચુસ્ત માણસ પડશે), પત્રાદિ પહેરવાની, પગરખાં પહેરવા અગેની, હાથમા છત્રી કે દડ (લાકડી) રાખવાનો (તે જમાનામાં હાથમા દડ-લાકડી રાખવી એ ગૃહસ્થનું એક જૂના પંચાંગનું), વગેરે વિધિ આવે છે ત્યારબાદ, આદર્શ ગામના ગુણો કેવા હોવા જોઈએ એ જણાવે છે આદર્શ રાજા ઉપર કવિ 'યશોબ્રહ્મ ગજ' અને વત્સલદિત ગાય જની તેની પરીક્ષા કરતી રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રક દેવી'નું (મિતોપેશની કથાઓની યાદ આપતું) સુદર દૃષ્ટાંત આપે છે એ જ પ્રમાણે આદર્શ પ્રધાન અને આદર્શ વણિક કેવા હોવા જોઈએ તે પણ કવિ જણાવે છે પ્રસંગોપાત વ્યાપાર, વિદ્યા, ખેતી, પશુપાલન, વિજ્ઞાન નોકરી અને ભિક્ષા એ સાત આશ્રવિકાના સાધનો ■ એમ કવિ જણાવે છે વૈદકનો ધધો લાજદાયક પણ સારો નથી કારણ કે વૈદ હમેશા ધણા રાગ ઉત્પન્ન થાય એમ ઈચ્છે છે અને દરિદ્રીનું ધન પણ લૂટે છે એમ કવિ જણાવે છે તે જ પ્રમાણે સુજ્ઞ સુદ ઈચ્છે છે અને યજમાન મરણ ધણા ધામ તેમ ઈચ્છે છે માટે તે ધધા પણ સારા નથી એમ કવિ જણાવે છે વળી કવિ આશ્રવિકા રણવાના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે ધાડે

ભુદ્ધિ કરે તે ઉત્તમ હોય હાથે કરે તે મધ્યમ જોય
અધમ જીવ પામે આદરે, અધમાધમ તે માથે કરે'

ભિક્ષા ઉપર વિચાર દર્શાવતા કવિ કહે છે કે સાધુમુનિને ભિક્ષા એ જૂવણરૂપ છે પણ ગૃહસ્થને તો તે લાજનકપ છે

સર્વથી હનકુ તૃણખનુ તેહથી આકતૂન કે,
યાચક હનવો તેહથી સદા અનુકૂલ કે

કવિએ વણિકને પ્રમાણિકપણે વેપાર કરવાની તથા મન નિર્મળ રાખવાની દિતશિક્ષા આપી છે (૫ ૭૭-૭૮ તથા ૫ ૮૯) નરાભાસ પોતે શુદ્ધ વહેવારી વણિક હતા એટલે તેમણે વણિક-વેપારીને આપેની એ શિખામણ પણ યથાર્થ છે 'પાકો વાણિયો' એ કાવ્ય ખંડ (૫. ૧૬૨-૧૭૩)માં કવિએ વણિકની બીજી બાજુ પણ દર્શાવી છે (આ વિષે વધુ વિસ્તરવાર જાહેરી જ્ઞાન મહાનિષ્ઠ ધન્ય 'સમજાવજો' ના છંદ પ્રકરણમાં આપી છે)

કવિએ આપેલી અને આદરેલી એ શિખામણ વેપારી માત્રને ઉપ

યોગી નીવડે તેવી છે 'સર્વથી હલકુ તૃણખનુ, તેહથી આકતૂન રે,'
 'પાવડી સાથે ગાભો' 'દૂધ બિવાડી' અને 'વૈરી વીછી વાણિયો' ના કવિ-
 એ આપેના દષ્ટાંતો પણ નોંધપાત્ર છે વળી લક્ષ્મી ધણા દૃઢકપન કયાં
 પછી પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જણાવતા કવિ કહે છે

‘વ્યાપારે પાપ અનેકો રે, કાષ્ટ આણો પુરુષ વિવેકો,
 ભમતો પરત્વે જાય રે, વ્યહાર શદ્ધિ કીસી નવિ થાય
 ગણે જીવતી માખી મૂઢો રે, લખ મોય કરતા ફૂડો રે,
 દાણ્યોરી કરતા જાયે, હાથ ગાય તણે ગલે વાહે,
 લીયે સોનુ દીયે માગી રે જણુ વણુજે સદ્ગતિ નાકી રે’

અને તેથી સમજુ પુરે વેપારમાં પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યમાથી થોડું વણુ
 પણ દાન કરવામાં ખર્ચવું જોઈએ એમ કવિ જણાવે છે આ પછી
 સુદ્ધિપૂર્વક વેપાર કરવા માટે કવિએ જીર્ણુદાન અને તેનો પુત્ર ભોળો’
 નું સુદર દષ્ટાંત આપ્યું છે તેમાં લક્ષ્મી મહિમા’ ‘સાચો મિત્ર’ અને
 સુખદુખ’ આદિ કાવ્યક ડિકાઓ ખાસ આકર્ષક છે ત્યાર પછી ઉત્તમ
 લહેણુદાર ઉપર ‘ભાવક-જવક’ નું ખીજુ સુદર દષ્ટાંત આવે છે ભારત
 જોતી પત્નીને પોતાને મરણયોગવાળા પુત્રો થશે તેનું સ્વપ્ન આવે છે
 પ્રથમ તેને એક પુત્ર થાય છે મૃતપ્રાય જાણી ભાવકશેષ તેને માનણુ નદી-
 ને કિનારે લઈ જઈ એક સૂકા ઝાડ નીચે મૂકે છે પણ ત્યાં તો ભાવક
 તરત જ રડે છે અને પછી ખૂબ દુઃખે છે (ભાલક રોયો તે એમ બતાવે
 છે કે તે ભાવકશેષનો એક લાખ મોનામહોરનો લહેણુદાર હતો અને હરયો
 તે એમ બતાવે છે કે ભાવકશેષ મૂરખ બનીને તેની પાછળ એક લાખ
 મોનામહોર નહિ ખરચે તો તેમજ વણુ ખૂર થશે) આથી ભાવકશેષ
 તેને પોતાના ઘેર પાઠો લઈ જાય છે અને તેનો જન્મોત્સવ કરી એક નાખ
 મોનામહોર ખર્ચ છે પછી છઠ્ઠે જ દિવસે તેનું મૃત્યુ થાય છે તે જ
 પ્રમાણે ત્રણ લાખ મોનામહોરના પૂર્વ-ઋણાનુમ ધવાળો ખીજો પુત્ર તેમને
 ત્યાં જન્મે છે તેને પણ પૂર્વવત્ જ જનમાં મૂકવા જતા તે પણ રડે છે
 એટલે શો તેને પણ પોતાને ઘેર પાઠો લાવી તેના જન્મમહોત્સવ નિમિત્તે
 ત્રણ લાખ મોનામહોર ખર્ચ છે તેનું પણ છઠ્ઠે દિવસે મૃત્યુ થાય છે
 હવે ત્રીજી વખત ઓગણીસ લાખ મોનામહોરના પૂર્વ-ઋણાનુમ ધવાળો (દિણુ
 દાર-નહેણુદાર નહિ) કચનવણી કાયાવાળો ત્રીજો પુત્ર તેમને ત્યાં જન્મે
 ને તેને પણ પૂર્વવત્ મૃતપ્રાય જાણી શેષ જ જનમાં મૂકવા જાય છે તે
 પણ ત્યાં જોયે છે, એકે શો તેને ઘેર પાઠો લાવે છે અને તેનું ‘જવક’

એવું નામ પાડે છે. તે સૌવનવધને પામે છે અને ધણે મુજબાન નીકળે છે. પોતાના માતપિતા મરણ પામતાં તે તેમની પાછળ ઓગણીસ લાખ મોનામહોર ખરચવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. નવ લાખ મોનામહોર ખરચી તે ઋષભદેવ, પુંડરીકસ્વામી (ઋષભદેવના પ્રથમ ગણધર-પદશિષ્ય) અને ચંદ્રશેખરીચીની ત્રણ મશિમ્ય પ્રતિમાઓ બનાવરાવે છે. પછી ઇત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરી તે બિંબોની ત્યાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી બીજી દસ લાખ મોનામહોર ખરચે છે. આમ તે પોતાનું બાવડશોનું પૂર્વાનુમંધનું ઓગણીસ લાખ મોનામહોરનું દેવું ચૂકવે છે અને ઋણમુક્ત બને છે. કારણ કે આવા ઉત્તમ માણસને 'ઋણ કહે દેવ નવિ ગમે રે, જેહને પોતે વિવેક રે.'

ઉપયુક્ત બંને બોધકથાઓ તેમ જ હવે પછી આવતી આવી અનેક કથાઓ પણ હિતોપદેશની યાદ આપે તેવી છે. 'હિતમ લહેણુદાર' વિષે પણ કવિના નીચેના વિચારો જણવા જેવા છે.

‘લહેણુદાર વિમાસે ઈસ્યું, જે કઈ દેવા નહિ ધન કિસ્યું,
ઉત્તમ તે કાંઈ મારે નહિ, પાપ બાંધતું જાણે તહિં.
કહે મુક્ત હોખે પુરુષને કામ, વૈર ન બાંધે તેણે કામ’

મતકજ્ય કે ઉત્તમ લહેણુદાર ધનહીન માણસ પામે તગાદો કરતો નથી કે તેની સાથે તે કારણે વેગ બાંધતો નથી. વળી કવિએ ‘હિતાર નહિ લેવા વિષે’ પણ ચિંખામણુ આપી છે.

કલેશ વચરે^{૧૩} વાધે રણ^{૧૪} ધત્રી, આ ભવ પરભવ થાયે દુખી,
તે માટે આ ભવ દીછયે, હિતારે રચાને લીજિયે ?

આ પછી ‘સુખદુઃખ મનમાં નહિ આણુવા વિષે’ ના નોંધપાત્ર કાવ્યપંકજમાં આવતો અંબરૂક્ષ અને પંકિત વચ્ચેનો ટૂંક સંવાદ ખરેખર આદલાદક છે.

અમ્બરૂક્ષ તરુવરમાંહિ સાર, ચિંતાતર દીઠો એકવાર,
પૂછે પંકિત કાં અણુમણા^{૧૫}, ફાટ્યુન માસ સિયા મુણુ ધણુ
કહે પંકિત ચૈતર વૈશાખ, ત્યારે ફલ હોશે તુજ લાખ
પણુ પંચવર્ષ હોયે તદ્દ, તું પામીશ સગલી સંપત્તિ.’

સુખ દુઃખ મનમાં નહિ આણુવા ઉપર ‘નાગરાજ કોટિધ્વજ વણિક’નું દર્શાવેલું પણ આપ્યું છે. નાગરાજ પાટણનો કોટિધ્વજ વણિક હતો. તેની પત્ની મેઘાણેવી જ્યારે ગર્ભવતી ચઈ ત્યારે તે મૃત્યુ પામ્યો અને રાગએ તેનું સંધણું ધન લઈ લીધું. પછી તે ધોળકે પોતાને પિયર

ગઈ ત્યા તેણે અમારિપડહ વગડાવવાનો દોહદ ઉત્પન્ન થયો અને તેના પિતાએ તે પૂણું ક્યો ત્યારપછી તેણે આનદપૂર્વક એક પુત્રરાતને જન્મ આપ્યો જેનું નામ 'અભય'ના દોહના ઉપરથી આભડ પાડવામા આવ્યું. તે પાત્ર વગસતો થયો એટલે નિશાળે લણુવા ગયો. ત્યા લોકો એને જ્યારે નખાપો કહેવા લાગ્યા ત્યારે પોતાની માતાને પૂછીને તે પાટણુ ગયો ત્યા (પિતાની) ધરતીમાથી તેને ધન જડ્યુ અને પછી તે લાછવદે નામની સ્ત્રીને પરણ્યો અને તે પણુ એક કોટિધ્વજ બન્યો. તેની પત્નીએ પણ ત્રણ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. કર્મસન્નેગે પાછો તે નિર્ધન બન્યો એટલે પુત્રોને લઈ પત્ની પિયર ચાલી ગઈ. પોતે ચામડાની એક કાથળા ધસી શ્વપનનિર્વાહ કરવા લાગ્યો જવ લાવી, જાતે દળી, જાતે રાધીને તે દરિદ્રપણુમા પોતાના દિવસો વિતાવવા લાગ્યો. અત્રે કવિએ 'દેવની અવળી ગતિ,' 'સુખમા અભિમાન ન કરવા વિષે' અને 'લક્ષ્મી કોઈની થઈ નથી' એ ત્રણ સુદર બોધદાયક કાવ્યખંડો આપ્યા છે.

‘ક્ષણ ખાડો ક્ષણ પાટલો’^{૬૬} લણુ લાખો લણુ લીહ,^{૬૭}
 દેવે ન દીધા અદને,^{૬૮} સવે સરીખા દીહ

આમ લક્ષ્મી આભડને છોડી જતા મૂખ લોકો વિરમય પામે છે પણ આભડ હેમયદ્રાચાર્ય પામે નવ લાખથી અધિક ધન નહિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે (દ્રવ્યપરિભાષુનત લેછે) અને લોકો તેની હાસી કરે છે પછી તેની પાસે થોડા પૈસા હતા તે આપીને પોતાની પત્ની લાછવદે પાસેથી તેણે તેના કદમા ઈંદ્રનીલ હતા તે લીધા તેના ધણુ મણુકા બનાવ્યા અને અઠેક મણુકો લાખ લાખમા વેચ્યો એમ કરતા તેનું ધન પાણુ વધવા લાગ્યુ અને તે પાછો કોટિધ્વજ બન્યો અને તેના પુત્રો પત્ની આદિ આવીને તેને પગે પડ્યા. અત્રે કવિ કહે છે કે ધન તો સાહસિકને મળે છે અને લક્ષ્મી સત્યની દાસી છે.

‘સાહસિયા લછી મિલે, નહુ કાયર પુરુપાહ,
 કાને કુ ડલ રથણુમય, કાજલ લહે નયણુહ
 સતિયા સત્ય ન છોડિયે, સત્ય છોડે પત જાય,
 સતકી બાધી લછગી, બહોત મિલેગી આય
 ભમરા લાખર દાડવા, લાખી ચટીને ઠેલ,
 કાલે કેતકી ફૂલગે, વલી ચાશે રગરેલ.’ (૫ ૯૬)

કોટિધ્વજ ચયા પછી આ આભડશેઠે અઢાણુ લાખ રૂપીયા શત્રુકાર

મંડાવવા, પુસ્તકો લખાવવા, મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા વગેરે પુણ્ય-કાર્યોમાં ખર્ચમાં અને પોતાનું ચોરાસી વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં અંતકાળે પોતે એક કરોડ નહિ પણ અઠાણું લાખ રૂપિયા જે ખર્ચ્યા છે તે જાણી તેને મનમાં દુઃખ થયું. તે વખતે તેના પુત્રે બીજા દશલાખ ખર્ચ્યા અને વધુ આઠ લાખ ખર્ચવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ સાંભળી સમાધિપૂર્વક મરણ પામી આભડશે! સ્વર્ગે ગયા. કવિ કહે છે કે આભડશેની કથાનો બોધ છે :

સંતોષી નર સદા સુખી,

‘તે માટે ધન જાયે જદા, દૈય ન મૂકે માનવ તદા,
નવિ પામે તોહી ન ધરે રાપ, ઝપલ વડે જગમાંદિ સંતોષ.

કુહા

‘પવન લખાંત પુષ્ટા અહિ, તૃણચર પુષ્ટ ગયંદ,

સંતોષે’ તાપસ સુખી, ખાતા વનફલ કંદ.

મીઠો કડવો લીંબડો, જે આપણડે દેશ,

દ્રાખે’ મંકપ મોરિયા, શું કીજે પરદેશ.

દેખી રિદ્ધિ પિયારડી, મત્સર તું મ કરેશ,

વાળું જે ભવ આગલે’, આણે તેહ લુણેશ.

કવિએ ધનવાનના નિર્દયપણું, અહંકાર, પાત્ર પ્રત્યે અપ્રીતિ, કદુવાણી, લોભશક્તિ આદિ દોષો પણ બતાવ્યા છે. આ પછી સાચો ધનવાન, નાના મોટા માણસો પ્રત્યે કેમ વર્તવું, જુગારીના ધરની ભૂરી દશા, ન્યાયોપાજીતદ્રવ્ય-વાળાના ધરની શુષ્ક દશા, મત્સર ન કરવો, મેક્ષા અને ચોખ્ખા મનવાળા મનુષ્યો (તે ઉપર આમકાનો વેપારી અને ધીનો વેપારી એ બે મિત્રો અને રસોઈયજી, તથા ‘પ્રસન્નચંદ્ર રાજપિ’ અને ‘તંકુલા મત્સ્ય’ના ટૂંક દૃષ્ટાંતો), વેપારીએ પરવચના ક્યાં સિવાય ચોખ્ખું મન રાખી વેપાર કરવા વિષે (તે ઉપર ‘હોશાક શોહ અને શુદ્ધ વ્યવહાર રાખી પ્રમાણિકપણે વેપાર કરવાની સલાહ આપનાર તેમની પુત્રવધુનું દૃષ્ટાંત), દુષ્ટ નરોના ચાર પ્રકાર, ‘ફૂડી સાખ દિયે નિશદિસ, બણે કાલ રહે જસ રીસ, વિશ્વાસઘાતી કૃતઘની જેહ’ એટલે (૧) દરદંમેશ ખોટી સાક્ષી પૂરનાર (૨) લાંબા સમય સુધી રીસ રાખનાર (૩) વિશ્વાસઘાતી અને (૪) કૃતઘની. વિશ્વાસ-ઘાતી અને કૃતઘની ઉપર ‘જંગલમાં બૂલો પડતાં આત્રય આપનાર દેવી વાનરનો વિશ્વાસઘાત કરતાં ગાંડો બની ‘વિશમેરા’ ‘વિસમેરા’ લવતાં

અને પછી સાળ થતા 'ન દરાળના પુત્ર'નું દષ્ટાત વગેરેનું કવિ વર્ણન કરે છે

કવિ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે કે—

ન્યાયે રહ્યા નર દીમે જેહ કા દુખિયા જગમાહે તેહ,
અન્યાયી સુખીયા તે કાઈ, લીન કરતા દીસે આહી' (પૃ ૧૦૭)

અને પૂર્વકર્મના કારણે આમ બને છે તેમ જણાવી કવિ પાપપુણ્યના જુદા જુદા પ્રકારો સમજાવે છે અહીંયા કવિ જૈન ધર્મનો કર્મસિદ્ધાંત દૂકમા સમજાવવાની તક પણ ઝડપી લે છે

ઉપયુક્ત સવાલનો જવાબ આપતા કવિ કહે છે

'ન્યાયે દુખ તે પૂરવ પાપ, આગન સુખ ભોગવશે આપ,'

અને અન્યાયી 'પામે સુખ તે પૂરવ કર્મ' પૂર્વના પુણ્યથી અન્યાયી સુખપામ તા જણાવ છે પણ પછીથી અન્યાયના પાપે તે દુખી થશે આ પછી 'સત્યવાદી' ઉપર ચોરાસી હજાર મોનામહોરના માનીક દિલ્હીના 'મોહન સિંહ' વાણિયાનું અને ચોરાએ પકડ્યા છતાં સત્ય બોનતા જગતચર સૂરિનો શિષ્ય ખભાતના વણિક 'બીમ'ના દષ્ટાંતો આપી કવિ કહે છે

'ચાવે સત્યના પાનકા, મૂકી અસત્યના પાન'

આ પછી કવિ ગુણવાન નોકર અને સુમિત્ર રાખવાની શિખામણ આપે છે સુમિત્ર ઉપર કવિએ ૫ આખ્યાનમાંથી લીધેલું ય્યહરતી અને હિર ૫૫ગર્ભ ઉદર' નું દષ્ટાંત આપ્યું છે તે પછી—

'મિત્ર ધરે ધન કલ મૂકે, સાક્ષી રાખે ત્યાહિ' એ ઉપર કવિએ 'ધનેશ્વર શેઠ અને મિત્રને ત્યાં મૂકેલા તેના 'આઠ રત્ન' નું દષ્ટાંત આપ્યું છે અહીં કવિએ ત્રણ સુન્દર કાવ્યક કિકાઓમાં જુદી જુદી ઉપમાઓ આપી 'દુહમિત્ર' નું દષ્ટાંત ચિત્ર રજૂ કર્યું છે

(૧)

'ઠાચી એ કેરી ભલી, પાકો ભલો ન બીલ કં
ભાગો તો ભૂપતિ ભલો, માતો ભલો ન બીન

(૨)

પહેના પ્રીતિ કરેહ, ભેટ આલોચ્યુ નહિ,
બીખા બાળ ભવેહ મીઠા બોલે માણસે
જેહવુ રાતું બોર, તેહવુ હેયુ દુર્જનતણુ,
બીતર કહિન કઠોર, ઉપર દીસે રવિયામણુ

(૩)

સુરતરુ જાણી સેવિયો, અરે નિગુણા પવાય,
જ્યાં તે મુઠ્ઠ કાતુ કીધુ, તખ મે છડી આય

આ પછી કવિએ સાક્ષી રાખીને પૈમા ધીરવા ઉપર 'ખિન્નકાની સાક્ષી રાખ
નાર વાણિયો અને ચોરો'નું બીજુ દષ્ટાંત (૫ ૧૧૭, ૧૧૮) આપ્યું
છે. પછી કદાચ ધારી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય તો તે ધર્મમાર્ગે અરચવા કવિ
જણાવે છે. વળી એકલો ધર્મ યતિને મારે છે, જ્યારે ગૃહસ્થે તો ધર્મ,
અર્થ, કામ એ ત્રણે પુરતાર્થ સાધવા જોઈએ એમ કવિ જણાવે છે.
એકલો કામ સેવનાર માણસ પોતાનું રૂપ ગુમાવે છે અને વનના
હાથીની મારક દુખના ખાડામાં પડે છે એકલો અર્થ-ધન સાધ
નાર પાપનો ભાગીદાર થાય છે, જ્યારે સિદ્ધ જેમ હાથીને ખાઈ જાય છે
તેમ બીજા તેનું ધન ખાઈ જાય છે. કોઈ એકલો ધર્મ સાધે તો કર્મ
કર્મો વિના તે પોતાનું ભરણપોષણ કરી શકતો નથી. અર્થ અને કામ
એ બે સાધનાર પણ ધર્મને નહિ સાધનાર બીજા વગરના ખેડુતની મારક
સુખી થઈ શકતો નથી. ધર્મ અને કામ એ બેને સાધનાર ગૃહસ્થ દેવાદાર
અને દુખી થાય છે. ધર્મ અને અર્થ એને સાધનાર ગૃહસ્થને સતાનસુખ
પ્રાપ્ત થતું નથી. ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણેને સાધનાર મનુષ્ય જ પૂરો
ગૃહસ્થ કહેવાય અને સુખી થાય છે. પણ મુનિ-સાધુ એકલો ધર્મ સાધ
નાર હોય છે અને આ ભવ અને પરભવમાં સુખી થઈ શકે. આ પછી
'કુશીલિની નારી'નું દષ્ટાંત આપી કવિએ 'કજૂસ નરતુ વણુ'ન
કર્મ છે. કજૂસ માણસનું ધન બીજાઓ ખાઈ જાય છે અને તે સુખી
થઈ શકતો નથી. પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલિકા અનુસાર ધનના ચાર ભાગ પાડી
એક ભાગ જમીનમાં, એક ભાગ વેપારમાં, એક ભાગ ધર્મકાર્યમાં અને
એક ભાગ કુટુંબખર્ચમાં વાપરવા કવિ જણાવે છે. લક્ષ્મી કેરી રીતે
વાપરવી તે પણ કવિ સમજાવે છે.

‘કુમારો જાતી કેહી કદી હજાર સોવન પરે રાખે સહી,
રજડે હામે લખ ખર્યે જોય તિહા વિચાર કરે ન સોય
ઈસી ધાત હોયે જોહની લખમી ન ચૂકે કંડ તેહની’

આ ઉપર કવિએ તેલનું ગીધુ દોળાતા પગરબે ચોપડનાર અને
પુત્રવધુનું માથું દુખતા મોતીનો ચાળ વાગી નાખવા તૈયાર થનાર સુહૃદ્ધિ
શેત્રું દષ્ટાંત આપ્યું છે. શુભકામે ખર્ચતા લક્ષ્મી ખૂંટી નથી તે ઉપર

‘વિદ્યાપતિ શેઠનું દષ્ટાંત’ આપ્યું છે. (પૃ. ૧૨૫) પ્રમાણિકપણે મેળવેલું થોડું ધન પણ ધણાં કામમાં આવે છે તે ઉપર ‘દેવ અને જશો નામના બે વાણિયા’ અને ‘સોમરાજ અને રાજપિંક નહિ ગ્રહણ કરનાર બ્રાહ્મણ’ એમ બે દષ્ટાંતો આપ્યા છે. (પૃ. ૧૨૫થી ૧૨૭.) ત્યારબાદ કવિએ ‘દાનની ચોલંગી’ સમજાવી છે. સુપાત્રે સુદ્રવ્યનું દાન સૌથી ઉત્તમ છે. સુદ્રવ્ય પણ કુપાત્રે દુર્ગતિ કરનારું છે. કુદ્રવ્ય સુપાત્રે આપ્યું હોય તો તે પણ ફલદાયી છે પણ કુપાત્રે આપેલું દ્રવ્ય તો નિષ્ફલ જ નય છે. આ સમન્વતાં કવિ કહે છે :

જિમ ખંડુ^{૭૦} દેતા આપતીછ, દૂધ સકોમલ ગાય,
પડયું સુખ સાપનેછ, તે વિપ વિરુઠ્ઠી યાય.

કવિએ સાચી દેશભાવના અને સમયરૂપણું પણ બતાવ્યું છે.

દેશવિરુદ્ધ ટાલતો સુગણ, નવિ ખડે રાજની આણ,
લોકવિરુદ્ધ નર તું ટલજે, કાલ વિરુદ્ધથી અલગો થજે.

આ પછી કવિએ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ધર્મના ચારે પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. ત્યારબાદ સાધુની નિંદા ન કરવી અને થોડીક વધારે પ્રશંસા હોય તો પણ હિમ્મત બંધાવી અને લજાવવા એ દર્શાવવા માટે ‘અભયકુમાર’ અને માપતુલ સાધુનાં દષ્ટાંતો આપ્યાં છે. (પૃ. ૧૩૩-૩૪). માતૃપિતા અને ગુરુની શિખામણ કવિએ અમૃત જેવી કહી છે—

અભિય સમાણી જાણજે, માય તાત ગુરુ શીખ રે.’

મન અને પાંચે ઈ દ્રિયો ઉપર કાબૂ રાખવાની મુંઢર શિખામણ પણ કવિએ આપી છે. વૃદ્ધની સલાહ માનવા વિષે કવિએ ‘૧૦૮ હસ અને પારધિ’ ની કથા આલેખી છે. (પૃ. ૧૪૦). શીલવત પુરુષની સ્તુતિ કરતાં કવિ કહે છે :

નવયૌવન સ્ત્રી દેખી કરી, નયન રહે જસ દામ,
ઋપલ કહે જન જઈ કરી, તસ ચરણે શિર નામ’

માતૃપિતાના ઉપકારનો બદલો વાળવા ‘આર્યરક્ષિતમુરિ અને તેમના પિતા સોમદેવ બ્રાહ્મણ’ની જાણીતી કથા કવિએ આપી છે. (પૃ. ૧૫૧થી ૧૫૬). માતૃપિતાની ભક્તિ માટે ગૃહસ્થાવસ્થામાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર રાજગૃહીના મહેન્દ્રસિંહ રાજા અને પટરાણી કુરુમાના પુત્ર ‘કુર્માપુત્ર’ની પ્રસિદ્ધ કથા આપી છે. (પૃ. ૧૫૬-૧૫૭). [આ કથા સોળમા શતકમાં અનંતદાસગણિએ પ્રાકૃતમાં લખી છે].

મહાપુરુષો પણ એકાદ ગંભીર બૂઝ કરી બેસે છે તે વિષે કવિએ ‘મોટાની મોટી બૂઝ’ (પૃ. ૧૫૭-૧૫૮) ની એક સુંદર કાવ્યકંડિકા આપી છે. નયસુંદરના ‘સુરમુદ્રીરાસ’ની કથાનો કવિએ તેમાં કરેલો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. આ રૂપ જતાવે છે કે કવિએ તે આખોયે રાસ બરોબર જોયો-તપાસેલો છે. આ પછી કવિએ ‘માતૃભક્તિ’ (પૃ. ૧૫૮-૫૯) ઉપર એક ખીજી સુંદર કાવ્યકંડિકા આપી છે. તેમાં ‘લોકોત્તમ માતા’ ઠેવી હોય તે સમગ્રવર્તા કવિ કહે છે :

પશુમાં માત ખુશી તદા, નાનો પૂઠે જાય,
મધ્યમ માત ખુશી તદા, જ્યારે કુમર કમાય.
ઉત્તમ માત ખુશી તદા, મુણ્ડતી સુત અવદાત.
લોકોત્તમ માત ખુશી, જય ત્રિહું બુવને જાત.’

આ પછી પોતાની માતા, રાજની રાણી, ગુરૂપત્ની, સાસુ અને ઓરમાન માતા એમ પાંચ માતાઓ રાસમાં કહી છે એમ કવિ જણાવે છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના પિતા, બચાવનાર શિક્ષક, અન્નદાતા વિદ્યાગુરુ અને મરતાં બચાવનાર એમ પાંચ પ્રકારના પિતા કલા છે. તે જ પ્રમાણે મિત્ર, સગો ભાઈ, રોજ મટાકનાર, સહવિદ્યાર્થી, માર્ગમાં મુસાફરીમાં થયેલો સોજતી એમ પાંચ પ્રકારના ભાઈઓ કલા છે. વળી કવિ એમ પણ જણાવે છે કે -

‘ન વડે બાંધવશુ કદા, રાખે વડાની લાજ’

અને તે માટે પોતાના ‘બરતબાહુમલિરાસ’ ના વડિલખ પુ બરત અને લઘુખંધુઓ બાહુમલિ આદિનું દષ્ટાંત આપે છે. પછી કવિ કહે છે

‘બાંધવ આદિ ક્યારે સાંભરે.’

‘સુખમાં સાંભરે ભારથા, દુઃખમાં સાંભરે માથ,
બાંધવ ત્યારે સાંભરે, મસ્તકે વાગે ધાવ.
બૂખ્યા ભોજન સમરિયે, તરસ્યાં સમરે નીર,
રણમાંથી બાંધવ સમરિયે, માડી જયો વીર.
રવણી થોડી રણ ઘણા, પૂઠે ચડ્યા કેઠણ,
બાંધવ હોય તો માંડિયે, નહિ કર ઉડવી પરાણ.’

‘શીલવતી નારીનું’ ઉચિત સાચવવા વિષે પણ કવિ ખાસ બાર ચૂકે છે.

‘ઉચિત નારીનું સાચવે, તે સુખિયો સસાર,
 ઝપલ કહે હિતશીખડી, કો મમ દુહવો નાર
 આણ ૬૭૧ કહે નર સાલજો, સ્ત્રીય સમી નહિ આચ ૭૨
 રસોઈ નિપાવે રતન જણે, શકે તો આવે સાચ
 પુણ્યે લાધે પદ્મિની, અને ગુણુતી નાર,
 શીનવતી ને મુદરી, રમઝમ કરતી ખાર’

(પૃ ૧૬૦)

સુશીન નારી પ્રત્યેનો કેવો સુખર આદર કવિએ અને વ્યક્ત કર્યો
 છે? વળી કવિ આગળ કહે છે

ઉચિત નારીતણુ સાચવે, રાતદિવમ મુખ મધુરુ લવે
 મીઠા વચન સમુ વલી જોય, વશીકરણુ જગમા નવિ કોય ૧
 કથા ઉપર કો ધન નહિ, જીવદયા મમ ધર્મ ન કહિ,
 મતોપ ઉપર સુખ કો નથી, મધુર વચનનો ગુણુ તિમ અતિ ૨
 આવી સુશીલ મધુરવચની સ્ત્રીથી પુરુષ પણ શોભે છે કવિ કહે છે
 તેમ ‘સ્ત્રી જાભે જાભે ભરતાર’ નવરા નહિ રહેવા વિષે કવિએ ‘પૈશાચક
 વણિક’ અને ‘જિનદાસો’ અને તેની પુત્રવધુ ‘શ્રીમતી’ ના બે દૃષ્ટાંતો
 આપ્યા છે (પૃ ૧૬૨થી૧૬૭) પ્રસંગોપાત કામવશ માનવીની સ્થિતિ
 સમજાવવા કવિએ શ્લેષસાધિત બ્યાજસ્તુતિ અનકારવાગો એક મુદ્દ
 રમુજી છંપય આપ્યો છે સત્યભામા અને કુંભુ વચ્ચે એમા સવાદ
 થાય છે.

‘સત્યભામા ધરે કહાન’

‘સત્યભામા ધરે કહાન, આલ્યો પચ્છીમ રાતે,
 પૂડે નારી તુ કોણુ, કું માધવ નિજ જાતે
 માધવ તો વનમાહિ, ચક્રી ચક્રી તો કું ભારહ,
 ધગણીધર તો શેપ, અહિરિપુજા ગરુડ અપારહ
 હરિ કહેતા વાનરો, કવણુ પુરુષ આલ્યો અહિ,
 કવિ ઝપલ કહે નર કામવશ, સ્યા રયા વચન ખમે નહિ

પ્રસંગોપાત કવિએ પત્નીની પ્રીતિ કેળવવા પાત્રીને દુલવવી નહિ,
 તેને પ્રિયવચન કહી પ્રીતિ વધારવી, તેના ગુણના વખાણુ કરવા, તેને
 પ્રેમપૂર્વક બોલાવવી અને તેને જોષ્ટી વસ્ત્ર આપવી એમ પાંચ બોલ
 કયા છે આવા વર્તાવથી સ્ત્રી કદી કુછદે ચડતી નથી ધણા વખત પત્રી

મગવાથી, ધણુ ઝાઝુ મળવાથી, તેનાથી કોઈ વાત જાની રાખવાથી, ધણુ માન આપવાથી તેમજ અપમાન કરવાથી પ્રીતિનો નાશ થાય છે એમ બીજા પાત્ર બોલે પણ કહ્યા છે પ્રીતિ વધારવા માટે પણ બીજા પાત્ર બોલે કહ્યા છે ધર્મકાર્ય સુખથી થાય માટે પુરુષે મુનિનો સતપુરુષનો સમાગમ રાખવો. કોઈક વખત પત્ની ધણુ બુદ્ધિમોની હોય તોય કાલો પુરુષ તે મનમાં જ રાખે અને ગમે ત્યાં કહેતો ન ફરે, પત્નીનો વાક હોય તો યુક્તિપૂર્વક તે દૂર કરાવે પત્ની મુખે ચઈ હોય તો તેને મનાવે, લાભ, નુકશાન, ગુપ્ત ધન વેરની વાતો તેને કહે નહિ અને પત્નીનો થોડો વાક હોય તો તેના ઉપર રીસ ન કરે આમ થવાથી પત્નીનો પ્રેમ વધે છે આમ પતિપત્નીના સબંધ જો પણ કવિએ મુંદર દ્વિતશિક્ષા આપી છે એ પત્નીના પતિની બુદ્ધિ દશાનુ પણ કવિએ વર્ણન કર્યું છે પછી નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે સુખી થવાના ચાર માર્ગ કવિ બતાવે છે (૧) અજ્ઞાન થાય ત્યારે ભોજન ન કરવું (આમ કરવાથી દવાની જરૂર પડતી નથી,) (૨) જીવદયા રાખવી, (૩) કોઈનો વિશ્વાસ ન કરવો અને (૪) ધરને સારી રીતે શયનગારણુ જતા આ સગળા કરતા સુખનો આધાર ત્રી ઉપર વધારે છે

શ્રી આગમ સુકુમાર ચર્ચયે, ચાલે ધર સુપેરે રે
ધર તો ધરણી ચક્રી જ શોભે, પુરુષનું નહિ કામ રે
તોલકી ચાન નર ધોવે ઠાકણુ દમે આપ્યું ગામ રે'

(૫ ૧૬૯)

તે જ પ્રમાણે—

‘નરનું કામ કરે જ્યાં નાર, તેહનું ધર વિષુમે સસાર’

આ પ્રમાણે વ્યવહારમાં ઐશ્વર્ય સાચવનાર મનુષ્યને સુસુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ‘સુસુદ્ધિ’ ઉપર કવિએ ‘રાગ ભોજન અને શારદ કુદબ’ નું દબાત આપ્યું છે જેમાં મિત્રની સનાહ લે નહિ અને ‘સ્ત્રીને ગુણ પૂછે આપણું’ તેવા મનુષ્યનું ધર આવે પાવમાવ થાય છે તે ઉપર ‘મથન કાર્નિક અને વ્યતર’ નું ઉપદેશાત પણ અતર્ગત થાય છે (૧ ૧૭૦થી ૧૭૬) જો કે ઉત્તમ શ્રી હોય તો તેને પૂછવાથી ઘણો લાભ પણ થાય છે, જેમ અનુપમાદેવીને પૂછવાથી ઘણો લાભ થયો હતો એ કથામાં પ્રસંગો પાત્ર વિશ્વમાં પ્રવર્તતી લિ ન લિન્ન પરિચ્છિન્નિ તે તે જીવોના પૂર્વજન્મના શુભાશુભ કર્મના પરિણામ ઉપે છે તેમ કવિએ જણાવ્યું છે પુત્ર પ્રતેના

ભાવનાઓ વધુ મૂર્તરૂપે વાચક સમક્ષ રજૂ કરવા અને કેવળ ભાવનાઓથી કૃતિને શુષ્ક બનતી નિવારી તેને અપૂર્ણ રસમય બનાવવા કવિએ તેને આદિથી અત સુધી ઠેર ઠેર ટૂંકી બોધકથાઓથી ગૂથી લીધી છે. મધ્ય કાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનિવાર્ય એવું કેટલુંક સાપ્રદાયિક તત્ત્વ બાદ કરતાં આ બોધકથાઓ અને તેમાં આવતા અનેક મુદ્દા ભાવવાહી કાવ્યખ ડોથી આ કૃતિ ખરેખર એવી દીપી ઉઠે છે અને વાચકને કા પરસમાં એવો તો તરબોળ ઠરી મૂકે છે કે તેને 'ગુજરાતી હિતોપદેશ' કહેવાનું મન થઈ જાય છે અને એક 'જૈન ગુજરાતી હિતોપદેશ' તો તે અવશ્ય છે જ એમાં શંકા નથી કવિની ચરિત્રકથાઓ કરતાં પણ આ કૃતિમાં આવતી ટૂંકી બોધકથાઓ અને અનેક સાહિત્ય ખૂબીઓથી ભરેલા ઉપયુક્ત ઠગલાખ ધ મુન્દર કાવ્યખ ડોમાં કવિનું કવિત્વ વધુ ખીતી જાણ્યું છે. ખામ કરીને લક્ષ્મી મહિમા, સાચો મિત્ર, સુખદુખ મનમાં નહિ આણવા વિષે, દેવની અવળી ગતિ, સતોપી નર સદા સુખી દુષ્ટમિત્ર, મોગની મોગી જૂન, આતુભક્તિ, સત્યભામા ઘરે કાઠાન, જગતની અસમાનતા, યાચકની દુર્દશા, કુરૂપ નારી, પાયાગુની સવાદ, ચોખા-ફાતરા નતા, યાચકની દુર્દશા, કુરૂપ નારી, પાયાગુની સવાદ, ચોખા-ફાતરા સવાદ, અને ખ ભાતનું દુઃખ વર્ણન આ બધા કવિના ઉચ્ચ પ્રકારના કવિત્વ અને પ્રતિજ્ઞાના સુદર નમૂના છે. તેમાં વાપરેલી ઉપમાઓ, અતકારો અને ઠેર ઠેર આપેના સાહિત્યિક તેમ જ ઐતિહાસિક ઉત્તેજો કવિના કવિત્વને વિશિષ્ટ પ્રકારે ખીનવે છે. મોટાની મોગી જૂન, સત્ય ભામા ઘરે કાઠાન કુરૂપનારી, પાયાગુલી સવાદ અને ચોખા-ફાતરા સવાદ એ પાંચ કાવ્ય તો કવિની વર્ણનશક્તિના ઉત્તમ નમૂના છે. કવિ નયનુરે પોતાના 'નનદમય તીરાસ'માં એક મુદ્દા સવાદકાવ્ય 'કરસ વાદ' આપ્યો છે તો કપલલસે આ હિતચિત્તારાસમાં 'સત્યભામા - કૃષ્ણસવાદ' 'પાયાગુની સવાદ' અને 'ચોખા-ફાતરા સવાદ' એમ ત્રણ મુદ્દા સવાદકાવ્યો આપ્યા છે તદુપરાત કપલલસે 'જીભ અને દાંત વચ્ચેનો સવાદ' (પૃ ૧૦૭-૨૮) તથા 'હીર હીરવિજયમુગ્ધિરાસ'માં 'ભાઈ ભજિની સવાદ' (પૃ ૭૭-૭૩), 'બીરમન-હીર - હીરમુરિસવાદ' (પૃ ૧૩૪) આદિ અનેક ટૂંકા સવાદ કાવ્યો આપ્યા છે. કવિએ આ કૃતિમાં આપેના દગનામ ધ સુદર સુભાષિતો એ પણ કવિનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કિ મતી શોભે છે. પોતાની કૃતિઓમાં વચ્ચે વચ્ચે યાગ્ય સ્થગે સરકૃત-પ્રાકૃત મ્લોમ અને સુભાષિતોનો ઉપયોગ કરવો એ મધ્યકાલીન જૈન ગુજરાતી કવિઓનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ આ હિતચિત્તારાસમાં પણ જોવા મળે છે.

હિતશિયાનો અથ હોવા છતાં તેની જાણ સરન પ્રાસાદિક અને મધુર છે. તેની રીઠી પણ રોચક, જાવવાહી અને રસાન છે તેનું સાપ્રવાયિક તત્ત્વ આદ કરતાં તે ખરેખર ગુજરાતી સાહિત્યમાં હિતશિયાનો એક ઉત્તમ અથ ॥ અને તેમાં આપેલી હિતશિક્ષા ચતુર્કિંચિત પણ જીવનમાં હિતારવાથી વાચક માત્રને લાભ થાય તેમ છે

છેલ્લે હિતશિક્ષારાસમાં વપરાયેલી નીચેની વીશેક ઢાળોની નોંધ પણ અત્રે કરીએ -

- (૧) કાન્દ વળગે વાંસની - એ દેશી રાગ આશાવરી તથા સિંધુડો
- (૨) બે કર જોડી તામ કે, જાના વીનવે - એ દેશી
- (૩) રાગ પ્રભાતી, ચોપાઈની દેશી, મોરહ આરતીની દેશી, દોહા, કુડ લિયો, ઉનાવાની દેશી
- (૪) મહીકુ બોલાવે ઓ ગોપી - એ દેશી રાગ ગોડી મુગ્ધુ દરીકી ચાલ
- (૫) જદ્ર મોલો રે વીરવચન રસે રે - એ દેશી રાગ આશાવરી સિંધુડો
- (૬) કાયાવાડી કારમી - એ દેશી
- (૭) કાન વળગે વાસની - એ દેશી
- (૮) જીની જાવના મન ધરા - એ દેશી
- (૯) સામે કીધો શામલિયા - એ દેશી રાગ ગોડી.
- (૧૦) ગુરુ ગીતારથ મારગ - એ દેશી
- (૧૧) જાનો રે જીપીને ક ત કિહા રલો રે - એ દેશી
- (૧૨) પ્રભુ પાસલુ મુખકુ જોતા - એ દેશી
- (૧૩) મહાવનમાહે મૃગના - એ દેશી
- (૧૪) હવે રાણી પદમાવતી - એ દેશી
- (૧૫) પ્રભુ ચિત ધરીને અવધારો મુઝ વાત - એ દેશી.
- (૧૬) ચાન ચતુર ચદ્રાનની એ - દેશી
- (૧૭) સોય અનાથી પરલવે હોય - એ દેશી
- (૧૮) કદની વનનો રે મૂડલો - એ દેશી
- (૧૯) નિમ સદકારે કોયન દહકે - એ દેશી
- (૨૦) 'ચેતન ચેત રે પ્રાણિયા' અથવા 'વાતમ વહેલેરા આવજો' - એ દેશી

[માફિ, (Office or secretariat), ઘીય - દોકરી વગેરે જેવા શબ્દો અને કવિની અન્ય કૃતિઓમાં મળી આવતા બીજા અનેક શબ્દો અને રૂપો પણ જાણાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે]

૧૪ પૂજાવિધિરાસ

આ કૃતિ હજુ અપ્રગ છે અનુમાનથી એમ કહી શકાય કે તેમા જિનપૂજનો વિધિ વર્ણવ્યો હશે તેની આદિ-પ્રશસ્તિમા સરસ્વતીની ગુણિ છે અને અત-પ્રશસ્તિમા રચનાસાન અને કવિના ગુરુ વિજયા નદ્યુરિ વિશે દૂક માહિતી છે

૧૫ જીવંતસ્વામીરાસ

આ જૈનોના અતીત ચોવીસીના 'જીવંતસ્વામી' નામના તીર્થ કરની ધર્મકથા છે આ રાસને કવિની ચૌદમી કૃતિ પૂજાવિધિરાસના અનુસંધાન રૂપે પણ લેખી શકાય જિનપૂજનો આદેશ અને વિધિ સમગ્રવ્યાપક પછી જિનપૂજનો મહિમા બતાવવા આ કૃતિ રચાઈ જણાય છે પ્રતિમાની પૂજાનું વિધાન રાયપમેણીય (રાજપ્રમિય), ભગવતી, ઔપપાતિક (હિવવાઈ) જીવાભિગમ હાણગ અને જ્ઞાતાધર્મકથા આદિ જૈન આગમ પ્રથેમા કરેલું છે એમ કવિ પોતે આ કૃતિની આદિ પ્રશસ્તિમા જણાવે છે

પૂજા પ્રતિમાનિ જઈ, રાયપમેણીમાહિ,
તુલિ ભગવતિસૂત્ર જિવાઈમાહિ, જોજો જીવાભિગમઈ માહિ
પચમ અગ અને હાણગ, જો પૂજા શ્રાવક મનર મ,
જઈ અગિં કુપની પ્યાર્ઈ, જિન પૂજતા બહુ સુખ યાય'

અને એ આગમ પ્રથેમાના વિધાન અનુસાર જીવંતસ્વામી તીર્થ કરની પ્રતિમાની પૂજનો મહિમા ગાવા કવિએ આ જીવંતસ્વામી રાસ રચ્યો છે આ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા વિષે કેવીકે રસપ્રદ ઐતિહાસિક હકીકત કવિના જ કુમારપાનરાસમાથી પણ મળી આવે છે

એક દિવસ હેમચંદ્રાચાર્ય વ્યાખ્યાનમા મહાવીરચરિત્ર વાચતા હતા ત્યારે તેમા જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે આવ્યો મહાવીરસ્વામી ભગવાન શ્રેણિક રામના પુત્ર અભયકુમારને પ્રતિમાપૂજનો મહિમા સમજાવી રહ્યા છે અને તેમા જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાનું વર્ણન આવે છે આ સમયે અભયકુમાર મહાવીરસ્વામીને આ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા કયા સુધી પૂજશે તેવો પ્રશ્ન કરે છે આના જવાબમા મહાવીરસ્વામી જણાવે છે કે જીવંતસ્વામીની તે પ્રતિમા મળ્યા સમય સુધી પૂજશે ભવિષ્યમા કુમારપાવ નામે રામ થશે અને તે આ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા ની ૧૦૦ કાલ (સાર, બપોર અને આજે) પૂજા કરશે હેમચંદ્રાચાર્યના મુખેથી આવું વચન સાંભળી કુમારપાવ રામ થશે ખુશ થશે અને

મહાવીરસ્વામીની જીવે તેનું નામ ચઢ્યું હતું તે જાણી તે પોતાની મનને ધન્ય માનવા લાગ્યો. તે પછી તે પ્રતિમા હાથ ધરાવી એવું કુમા પાને હેમચંદ્રાચાર્યને પૂછતા હેમચંદ્રાચાર્યે જણાવ્યું કે તે 'વીળાપાટણ'માં છે આ ઉપરથી વીળાપાટણ (પ્રભાસપાટણ) જઈ ત્યાં જીવ તત્ત્વામીની પ્રતિમાની અનેક પ્રકારે પૂજા કરી કુમારપાવ તે પ્રતિમા વાળતે ગાળતે અણુહિંચનાક પાટણમાં લાવ્યો અને પોતાના મહેનમાં રત્નનું ધરદેરાસર બનાવી જીવ તત્ત્વામીની પ્રતિમાને તેમાં પધરાવી તે દેરાસરના નિભાવ ખર્ચ માટે બાર હજાર ગામની આવક આપી અને પોતે પણ શ્રેણિક રાજની માફક તે પ્રતિમાની ત્રણે કાળ પૂજા કરવા લાગ્યો આ પ્રતિમાની પૂજાથી કુમારપાવને ચતા આનંદનું વર્ણન કવિએ કુમારપાવરાસમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે

‘જન દેખી હરખઈ જહુલાનિ, રત્ન ચઢીઉ દારિદ્રી હાથિ,
 છુકતા જીમ જડીઉ વહાણુ, કિમ આનંદ વહઈ તસ પ્રાણુ
 જીમ લૂકયાઉ લહઈ અમૃતકુડ, જૂખ્યા બોજન ખીરહ ખડ,
 તિમ પ્રતિમા દેખી ઉનસઈ, જનમૂરતિ જનસરીખી વસઈ’

પાટણના પ્રખ્યાત રેરામી કારીગરીવાળા પટોળા પહેરી તે હ મેશા આ જીવ તત્ત્વામીની પ્રતિમાની પૂજા કરતો હતો એમ પણ તેમાં આ તે જણાવેલું છે

આમ, છટ્ટા અગમાં (રાતાધર્મકથાસૂત્રમાં) દ્રીપનીની કથામાં જેમ દ્રીપદી જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે છે અને શ્રેણિક રાજ જેમ જીવ તત્ત્વામીની પ્રતિમાની પૂજા કરતો હતો તેમ, કુમારપાવ રાજ પણ તે પ્રતિમાની પૂજા કરી પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધતો હતો

આ જીવ તત્ત્વામીની પ્રતિમાનો અદ્ભુત પ્રભાવ આદિ દર્શાવવા અને પ્રતિમાપૂજનનો મહિમા બતાવવા માટે કવિએ આ રામ રચ્યો છે એમ જણાય છે તેના સાહિત્યિક તત્ત્વો કથા અને કેવા છે તેનું મૂલ્યાંકન તો તે કૃતિ પ્રગ્ન થયે તેના સંપૂર્ણ અધ્યયન બાદ જ કરી શકાય

૧૧ શ્રેણિકરાસ

શ્રેણિક એ મહાવીરસ્વામીના સમયમાં મગધનો ગણ હતો બોદ્ધ ઋષીમાં તેનું ‘બિન્દિસાર’ નામ જોવાય છે આ રાસમાં આ બિન્દિસાર પાને શ્રેણિકરાજનું ચરિત્ર આપેલું છે આ કૃતિ પ્રગ્ન નદિ થયેલી હોવાથી તેનું સાહિત્યિક મહત્ત્વ જાણવું મુશ્કેલ છે છતાં તેની આદિ-

અ તની પ્રશસ્તિમાંથી કવિના કવિત્વની આછી આખી થાય છે કૃતિની
ચરિત્રમાં જ કવિએ ચાર વીગીમાં સરસ્વતીની સુદર સ્તુતિ કરી છે

‘આદિ અનાદેઈ સરસતી, સદા જગિ તુઝ માન,
સદુકો સેવિ સારદા, બાલ કરિ તુઝ ધ્યાન
પદ દરસણુ મા તું મહી, તહાગે સરલિ વાસ,
કરા કૃપા તો ગાઈએ, નર શ્રેણિકનુ રાસ’

વળી અ ત-પ્રશસ્તિમાં કવિએ આપેનું ખ સાનતુ સુદર વર્ણન કવિ
ની વર્ણનસમિતો ખ્યાલ આપે છે

૧૭ કંઈવનારાસ

કંઈવના જૈન કથાસાહિત્યમાં દૃષ્ટાંતિક પુરુષ છે આ કૃતિ પણ
અગ્રગ છે

૧૮ ‘હીરવિજયમૂરિના બાર બાવનો રાસ’

જૈનોના ખરતરગચ્છ અને તપગચ્છ વચ્ચેનો વિખવાદ સત્તરમાં
સતકમાં બુ વધી પડ્યો હતો આથી તપગચ્છના જવામલાર આચાર્ય
વિજયદાનમૂરિએ વચ્ચે પડી ‘સાતમોવ’ એ નામે ચાત આસાએ જાહેર
કરીને એકનીજ મતવાળાને વાદવિવાદની અચકામણ કરતા અઝકાબ્યા
હતા પણ આટનાથી વિરોધ જોઈએ તેવો શમ્યો નહિ એમ્હે વિજય
દાનમૂરિ પડી આચાર્યપદ પામેન હીરવિજયમૂરિએ સાત મોવ ઉપર
વિવરણ કરીને ‘બારબોન’ એ નામે બાર આસાએ જાહેર કરી પ્રમાણ
અને દૃષ્ટાંત વડે એ બારમોવનો હતુ રપટ કરવાને કપભલસે
આ રાસ રચ્યો છે (આ બાર બોન માટે જુઓ જૈન શ્વે કા હે એતિ
દ્વામિક અ ક ૭ થી ૯ થી સ ૧૮૧૫) આમ જૈનોના એ અગત્યના વિભાગો
વચ્ચે મ પ અને સહકાર સ્થાપવાના હીરવિજયમૂરિના પ્રયત્ન ઉપર આ
ગસમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે આ રાસ કુન ૨૯૪ કડીનો છે
આ રામ પણ દનુ અગ્રગ છે સાપ્રાથિક સ પ અને સહકાર ઉપર આ
રામ રચ્યો હોઈ તેમાંથી મ પ અને સહકારની ભાવના ઉપર સા । તત્વો
મળી આવવા પૂરતો સભવ છે

૧૯ મન્વીનાચરાસ

આ રાસ કવિએ જૈનોના જૂદા અગ સાતાધર્મકથામૂત્રના આધારે
રચ્યો છે એમ કવિ પોતે જણાવે છે -

“સાતાધર્મકથા સુસાર, જાદુ અંગિ એક વિચાર,

સંબંધ સોચ ત્યાંદાથી મહાઅહી, રાસ રમ્યો હઈઅકઈ ગદઈ સદી.”

સાતાધર્મકથામૂત્રમાં મલ્લીકુંવરી (મલ્લીનાથ ભગવાન)ની અતિ રસપ્રદ અને ભોધનાયક કથા આવે છે. માયા કપટ રાખવાથી ભવ્ય એવા સંયમી આત્માએને પણ સ્ત્રીનો અવતાર પામવો પડે છે એ વસ્તુ આ કથામાં મુંદર રીતે સમજાવી છે. મહામૂત્રથી ભગવા મુંદર શરીર ઉપર મોહ કરવા જોવો નથી એ વસ્તુ મલ્લીકુંવરી જાતે પોતાના ઉપર મોહિત થયેલા પોતાના પૂર્વજાનના સંબંધી રાજકુંવરોને સમજાવે છે અને નેમિનાથ ભગવાનની માફક પોતાને પણ મોહનીયકર્મનો ઉદય નહિ હોવાથી પોતે દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર છે એમ તેમને પ્રતિબોધ પમાડી પોતે સંયમ અંગીકાર કરે છે અને ભવ્યજીવને પ્રતિબોધ પમાડી તીર્થની સ્થાપના કરે છે. પછી પોતાના સમગ્ર કર્મનો ક્ષય કરી સુકૃતિપદને પામે છે અને મલ્લીનાથ ભગવાનના નામે પ્રસિદ્ધિને પામે છે. સ્ત્રી પણ પુરુષના જેટલી જ શક્તિશાળી છે અને સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને મોક્ષના અધિકારી છે એટલું જ નહિ પણ પુરુષની માફક સ્ત્રી પણ તીર્થ કરપણું - ઈશ્વરત્વ પામી શકે છે એ સમગ્ર લોકશાહી સિદ્ધાંત સાતાધર્મકથામૂત્રની ‘મલ્લી’ નામની આ કથામાં મુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરેલો છે. પ્રાકૃત લાપામાં લખાયેલી મૂળ કથા જ એટલી બધી મુંદર અને આકર્ષક છે કે તેના ઉપરથી રચાયેલો ન્સબદાસનો આ ‘મલ્લીનાથરાસ’ રસપ્રદ અને આકર્ષક હોય તો નવાઈ નહિ. અત્યાગ્રે તો તે અગ્રગટ છે. સરસ્વતીની મુંદર સ્તુતિથી કવિએ આ રાસની શરૂઆત કરી છે અને અંતે ખંભાતનું મુંદર વર્ણન કરી તે સમયના ખંભાતની ઐતિહાસિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિની પણ કેટલીક માહિતી આપી છે.

૧૦ હીરવિજયસૂરિરાસ.

સદ્ભાગ્યે ૩૨૪ પાનાનો કવિનો આ પ્રસિદ્ધ રાસ આ. કા. મ. મૌ. ૫ મા પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. તેની અંત પ્રશસ્તિમાં કવિ જણાવે છે કે :

“પૂરવે દેવવિભજ પંન્થાસ, શોણ સરગ તેને કાધા ખાસ,
ત્રિપ્પ સહિસને પંચહ કાવ્ય, કર જોડી તેણે કાધા ભાગ્ય.
પાંચ હજાર અને સચપચ, એકાવન ગાયા વતપહેત ૭૯ સચ,
નવહજાર સાતમે પીસ્તાલ, કરે અથ નર શુદ્ધિ વિશાળ.
વિકટભાવ છે તેહના સહી, માહરી શુદ્ધિ કાંઈ તેહવી નદિ,
મેં કાધો તે જોઈ રાસ, બીજા રાસનો કરી અબ્યાસ.
મોટાં વચનસુણી ને વાત, તે જોડી આણ્યો અવદાત.” ૮૦

હીરવિજયસૂરિ તેમના સૌથી નાના પુત્ર હતા. વિમના અને ધરાણી નામે તેમની બે બહેનો હતી માતૃપિતાને દુઃખ ન થાય માટે તેમના જીવતા તેમણે દીક્ષા લીધી ન હતી પરંતુ માતૃપિતાના સ્વર્ગવાસ બાદ તેમણે દીક્ષા અંગીકાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમના ભાઈ તથા બે બહેનો પાટણુમાં રહેતા હતાં તેમને આ વાતની જાણ થતા તેમની બે બહેનો તેમને પાટણુ પોતાને ત્યાં લઈ ગઈ પાટણુમાં હીરજી (હીરવિજયસૂરિ)ને ગુરુ વિજયદાનસૂરિનો બેટો થયો તેમને ઉપદેશ સાંભળી હીરજીને વૈરાગ્ય વધુ ફક્ત બન્યો અને તેમણે પોતાની બહેનોને પોતાને દીક્ષા લેવા માટે અનુમતિ આપવા વિનંતિ કરી આ સાંભળી માતૃપિતાના તાત્કાલિક વિયોગ દુઃખવાળી બહેનોને ધણો આવાત થયો છેવટે અતિ કઠણુ હૈયે બહેનોએ તેમને અનુમતિ આપી અને સવત ૧૫૮૬ (ઈ સ ૧૫૪૦)ના કારતક વદ ૨ ને સોમવારને દિવસે તેર વરસની ઉંમરે હીરજીએ પાટણુમાં તપગચ્છતા પાઠ મા પદ્ધતર વિજયદાનસૂરિના હસ્તે ધામધૂમપૂર્વક દીક્ષા મહાજી કરી પછી સારી રીતે વિદ્યાભ્યાસ આદિ પૂર્ણ થતાં તેમને 'નંદનાઈ' નગરમાં સવત ૧૬૦૭ (ઈ સ ૧૫૫૧) મા ૨૪ વરસની વયે ૫-માસપદ આપવામાં આવ્યું ત્યારબાદ સવત ૧૬૧૦ (ઈ સ ૧૫૫૪) ના પોષ સુદ પાચમને દિવસે ૨૭ વરસની વયે વિજયદાનસૂરિએ તેમને ધણા મહોત્સવ પૂર્વક આચાર્યપદ આપી તેમને પોતાના પદ્ધતર તરીકે સ્થાપ્યા આમ હીર વિજયસૂરિ તપગચ્છતા પદ મા પદ્ધતર બન્યા ત્યારબાદ તેમણે સે કહેા જિન મંદિરો અને જિનજિભો આદિની પ્રતિષ્ઠા અને ધણી દીક્ષાઓ આદિ શાસન ઉન્નતિના અનેક કાર્યો કર્યા દરમિયાન દિ હીમા ચ પા નામની શ્રાવિકાના ૭ માસના અઉવિહારા ઉપવાસના તપના પ્રતાપે તેમના સમર્થ પ્રભાવની જાણ થતા સ ૧૬૩૬ (ઈ સ ૧૫૮૩) મા (તેમની ૫૬ વરસની ઉંમરે) મોગનનાદશાદ અકળરે તેમને પોતાને મગવા માટે ખ જાત મુકામે આમ નજી પાટણુ અને પોતાની ધર્મજાગિની માની બા શહે ચ પા શ્રાવિકાને પણ એક સોનાનો ચૂકો ભેગ્યા આપ્યો આમ ત્રણ મગતા હીરવિજયસૂરિ ખ જાતથી અમતવાદ આવ્યા અને ખ જાત, અમતવાદ વગેરે જાણીતા નગરોના સંધોને એકત્ર કરી તેમણે બાદશાહના આમ નજીને સ્વીકાર કરી બાદશાહને મળવા જવાનું નક્કી કર્યું અકળર બાદશાહના દુકમથી અમતવાદના સુનતાન સાહેબખાને તેમને ધણા દાથી, રથ, યોડા, પાલખી અને સોનામહોરો વગેરે માલમિલકત ગ્રીહારવા જણાવ્યું, પરંતુ ક ચન

કામિનીના ત્યાગી એવા જૈનાચાર્ય હીરવિજયમૂરિએ તે પોતાના આચાર વિરુદ્ધ છે તેમ જણાવી તેનો અસ્વીકાર કર્યો આ સમાચાર અકબર બાદશાહને પહોંચતા તે હીરવિજયમૂરિના ત્યાગ અને ફકીરી ઉપર મુગ્ધ બન્યો અને તેમને જલદીથી પોતાને મળવા આવવા વિનંતિ કરી પાદવિહાર કરતા કરતા અનેક શહેરો અને ગામો વટાવી હીરવિજયમૂરિ સ ૧૬૩૯ (ઈ સ ૧૫૮૩) ના જેઠ વદિ તેરસના રોજ પોતાના સડસડ વિદ્વાન આધુઓ સાથે અકબર બાદશાહને આગ્રા નજીક ફત્તેહપુરના મળ્યા તેમણે અશ્વનફત્તનને અને બાદશાહને જૈનધર્મનું સાચું સ્વરૂપ અને જૈનોનો કર્મનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો જેથી તે બંને ધણા જ ખુશ થયા હીરવિજય મૂરિ અન્ય કોઈ કિમતી કોટ સ્વીકારતા ન હોઈ રાજ્યએ તેમને સોળમી સદીના પદ્મસુ દરમૂરિના પુસ્તકો ભેગા આપ્યા જે તેમણે ફત્તેહપુરના સધને મોપી ત્યાં એક પુસ્તકભંડાર બનાવરાવ્યો હીરવિજયમૂરિના ઉપદેશથી અકબર બાદશાહે પોતાના આખાએ રાજ્યમાં પશુસણના આદિ દિવસ અને અને પશુસણ પહેલાના બે અને પછીના બે એમ બાર દિવસ - અહિં સા પળાવવાનું અને બાર ગાઉના કામર તળાવમાં માછના મારવાનું બંધ કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું આ ઉપરાંત વરસના બંધા રવિવાર, ત્રણ અઠાઈઓ (કાર્તિકી, ફાતુણી અને અપાઢી) ના ચોવીસ દિવસ અને અકબરની પોતાની વરસગાહનો દિવસ - આ બંધા દિવસોમાં પોતાના રાજ્યમાં હિંસા બંધ કરાવી પોતે પાચસો ચકલીઓની જીલ્લ ખાતો હતો તે વગેરે માઆદાર અને હિંસા ત્યજી દીધી બંધા ધર્મના પકિતોને ભેગા કરી તેમની સમક્ષ અકબર બાદશાહે હીરવિજયમૂરિને 'જગદ્ગુરુ'નું બિરુદ આપ્યું તેમના ઉપદેશથી અકબર બાદશાહે જીજીઆવેરો કાઢી નાખ્યો જેતો વણિક અને જોશાહનો પુત્ર વિજયરાય એ બંનેની કસોતી કરી અકબર બાદશાહે તેમને હીરવિજયમૂરિ પાસે દીક્ષા અપાવી અને તે બંને હીરવિજયમૂરિના પાતથાહી શિયો કહેવાયા અકબરના દરબારમાંથી ગુજરાતમાં પાછા ફરતા વચ્ચે વિહારમાં હીરવિજયમૂરિએ મેડતાના નવાબ મીરજાખાનને પ્રતિભેદ આપ્યો, પોતાના પદ્મસુ દરમૂરિ વિજયસેનમૂરિના પદ્મસુ વિજયરાયમૂરિને હીરવિજયમૂરિએ જાતે સિરોહીમાં દીક્ષા આપી હીરવિજયમૂરિ વિહાર કરતા કરતા પાંચ આબ્યા ત્યારે તેમના શિષ્ય શાંતિયદ્ર ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી બાદશાહે પોતાના રાજ્યમાં છ માસ કોઈએ જીવહિંસા કરવી નહિ તેવું ફરમાન કાઢ્યું બજાતના બોળ સરવરને પણ હીરવિજયમૂરિએ પ્રતિભેદ આપી અહિં સાગ્રેમી બનાવ્યો તેમના શિષ્ય નંદવિજય શતાવધાની હતા

અમદાવાદના સુનતાન આજમખાનને તેમણે ધર્મપ્રેમી બનાવ્યો હતો અને તે તેમને ધણુ માનપાન આપતો તેમના વિદ્વાન શિષ્ય ભાણુચ દે અકબર બાદશાહને મુલદિવાના હજાર નામ સંભળાવ્યા તેમની વિદ્વતા અને ઉપદેશથી ખુશ થઈ બાદશાહે તેમને ચતુર્થ પર્વત બક્ષિસમાં આપ્યાનું ફરમાન લખી આપ્યું જે તેમણે હીરવિજયમૂરિને મોકલી આપ્યું (તે સમયે હીરવિજયમૂરિ રાધનપુરમાં હતા) અણુનફઝલે પોતાની નવજન્મા પત્નીના હિતાથે એક વાખ રૂપિયા ખર્ચી કરમચંદ, માનસિંગ, યાનસિંગ આદિ હીરવિજયમૂરિના ભક્તો મારફતે 'અષ્ટોત્તરી સનાત્ર' (એક મોડી પૂજાનો પ્રકાર) કરાવ્યું હતું અકબર બાદશાહે દશ હજાર રૂપિયા ખર્ચી ભાણુચ દે મુનિને ઉપાધ્યાયપદ અપાવ્યું હતું આ ભાણુચ દે ઉપાધ્યાયના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ પણ એક વિદ્વાન અને જ્ઞાની મુનિ હતા બાદશાહ અકબર તેમને પણ માન આપતો અને વદન કરતો હીરવિજયમૂરિના પદશિષ્ય વિજય મેનમૂરિથી પ્રભાવિત થઈ અકબર બાદશાહે તેમને 'સૂરિસવાઈ'નું મિસ્દ આપ્યું હતું પાટણના સુનતાન કાસમખાનને પણ હીરમૂરિએ પ્રતિભેદ આપ્યો હતો અમદાવાદના સુનતાન મુરારિશાહને પણ તેમણે પ્રતિભેદ આપ્યો હતો હીરવિજયમૂરિ પાળણીમાં સઘ કઠાવી ચતુર્થની યાત્રાએ ગયા ત્યારે બહોતેર ગામના મોટા સઘો અને અનેક નાના સઘો ત્યાં એકઠા થયા હતા અને માનવમહેરામણનો પાર ન હતો તેમની સાથે એક હજાર ઉપરાંત સાધુઓ હતા હીરવિજયમૂરિએ પાળણીમાં આદિ, બેભાતમાં સાત, અમદાવાદમાં ૭, સીરોહીમાં બે, સાચેરમાં બે, અહરમાંબાદમાં એક, ફતેહપુરમાં એક, કુલગિરિમાં એક, મહેસાણા માં એક, સોજીમાં એક, બેરસમાં એક, આમોદમાં એક, ગાધારમાં એક, રાધનપુરમાં એક એમ કુલ ચોત્રીસ ચોમાસા કર્યા હતા અને તેમનું ઉદ્વેગ પાનીચમુ ચોમાસુ જીનામાં થયું, જ્યાં સવત ૧૬૫૭ (ઈ સ ૧૫૮૬)ના ભાદરવા સુ અગિયારસના શુભ દિવસે અગણોતર વરસની ઉંમરે તેમનો અવર્ગવાસ થયો હતો. અગણોતર વરસના આ જીવનકાળમાં હીરવિજયમૂરિએ મેકડો મંદિરો - મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાઓ અને તપ, જ્ઞાન અને ધર્મના ખીજ અનેક કર્યો કર્યા હતા તેમણે અનેક સંયોગ સંયોધન પણ કર્યું હતું અને એમીએક સમયએ લખી હતી તેમણે એકમો આદિ શિખાને દીક્ષા આપી હતી, એકમો આદિ મુનિઓને પડિત - પંચાસ પદ આપ્યું હતું અને સાદ મુનિઓને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું હતું એમાના વિમળદર્શ, કમ્પાણવિજય, શાંતિચંદ, પુંખવિજય

(મુનિવિજય), સોમવિજય ભાણ્યદ, સુમતિવિજય અને શાતિસાગર એ આઠ તો મહાપ્રભાવશાળી હિપાધ્યાયો હતા તેમના સેકડો વિદ્વાન પ્રશિષ્યો પણ હતા તેમણે વિજયમેનસુરિ^{૮૨} એકનાને જ આચાર્યપદ સ્થાપ્યા હતા (સ ૧૬૨૮-ઈ સ ૧૫૭૭), જે તેમના પછી તપગચ્છના પૃભા પદ્ધતિ બન્યા હીરવિજયસુરિનો કુન જે હજાર મુનિઓનો પરિવાર હતો તેમણે આખાએ ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં હિ દુસ્તાનનો પ્રવાસ એકથો હતો તેઓ દ્વેપરહિત, સમતાલીલ, ગભીર, અભિમાનરહિત, અને આત્મપ્રશસારહિત પરગુણપ્રશસક અને સ્વપરશાસ્ત્રના જી હા બેબ્યામી હતા અકમર બાદશાહપ્રતિષ્ઠાધિક યુગપ્રધાન આચાર્ય તરીકે તેમનું નામ આજે પણ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે^{૮૩}

સાહિત્યદગ્ધિએ વિચારતા હીરવિજયસુરિના હીરવિજયસુરિનું એક પદ્યમય મુદ્ગ જીવનચરિત્ર છે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનિવાર્ય એવું કેટલુંક સાપ્રત્યયિક તત્વ બાદ કરતા હીરવિજયસુરિનાસની કેવીક સાહિત્યિક સિદ્ધિઓ નોધપાત્ર છે તેમાં મુખ્યત્વે ચરિત્ર-રાસના નામક હીરવિજયસુરિના જીવન અને કાર્યસિદ્ધિનું નિરૂપણ છે શરૂઆતમાં સરસ્વતીની ભાવપૂર્વક ગુણિત કરી કવિ જોનાના પ્રથમ તીર્થ કર નસબદેવ ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે પછી હીરવિજયસુરિના જન્મસ્થાન પાનણપુરના કવિએ કરેલા મુદ્દર વર્ણનમાં કવિની નગરવર્ણનશક્તિ જોવા મળે છે (૫૬ થી ૧૦)

આ પછી હીરવિજયસુરિની બેતાલીસ પેઢીનું વર્ણન કરતા કવિએ કેટલાક મુર સુભાષિતો આપ્યા છે દા ત

(૧)

‘ચિત્ત અનુબંધે માણસે, જે અનુરાગ ધરત,
સૂકે હાક સિઆળ જિમ, લાભે પે ભરત
હાકલિહીઓ હાથ કરી તન ખચી મન વારિ
જે નર ગયા ન માનીએ, ^{૮૪} અગણ તાસ નિવારિ
મીઠુઓ કકુઓ વીખડો, જો આપોપે ^{૮૫} દેશ
દ્રાખે મકપ મોરીઆ, કહા કીજે પરદેશ
ભમરા ભાખર દીહકા ^{૮૬} લીખ ચઢીને ઢેન,
કેતક મોરે શારદમાં, વળી હોસ્યે રેગરન
ખિણ ખાડો ખિણ વાગ્યો, ખીણ લાભો ખીણ લીહ ^{૮૭}
દેવ ન દીધા ચઢને, સરખા સર્વે દીહ

(૨)

ગીત કટિ સ્વર હોએ જાગ, પરસેવો ને ઢીલો અગ,
સૂઝગિન ધરે ગયો અદો, કળા આખતા મુખહુ મદો
દેહકાંતિ પનાસનો પાન, અણતેડયા જતા ગઈ સાન

(૩)

વચન વસ્ત્ર ઉપજ લાગુ, વિધા જાણુ ધનન,
રૂપજ કહે પાંચે ગુણે, શોભે પુરુષ ગતન
વિનય વિવક વિધા જાણી, વિપુલ લગ્નથી વૈરાગ,
જય રૂપ પાંચ વધા વધ્યા, જહુ સુખ દુખનો ત્યાગ

પાનનપુરના ઠાટયાધિપતિ લાઈએ 'ઓહક રાહકની કયા' પણ
કવિએ સુદર રીતે આલેખી છે (૫ ૧૦ થી ૧૫). કુમારપાનરાસ
અને દિત્તશિલાગસમા સ્વાચ્છા વણિકનું જેવું સ્વરૂપ આલેખેનું છે,
લગભગ તેવું જ વર્ણુ. કવિએ અત્રે પણ આપ્યું છે (૫. ૧૮, કડી
૫ થી ૭) આ પછી હીરવિજયસૂરિના જન્મ અને જન્મમહોત્સવનું વર્ણુન
આવે છે અત્રે ૫ ૨૩-૨૪ ઉપર 'બાવહી'નું કવિએ એક સુ-
સન્દર્શિત રજૂ કર્યું છે તત્કાલીન બાળકના પોપાક અને અનકાર આદિની
તેમા સુંદર માહિતી આપી છે અને સ્વભાવોક્તિથી કવિએ બાળક
હીરવિજયસૂરિનું એક સુદર અને હજુ સ્થિત ખડુ કર્યું છે સારા
સન્દર્શિતો દોરવાની કવિની શક્તિને એ સુંદર નમૂનો છે હીરકુમારના
માતપિતાના મૃત્યુના વર્ણુન સમગ્ર કવિએ બીજો એક સુંદર કાવ્યખંડ
'કાળે જગ આધો સહી, કુણે ન આધો કાળ' (૫ ૨૬, કડી ૧ થી ૪)
આધો છે કવિએ તેમા વાપરેની આસુધરૂપી લાકડું, સ્વિશશિષ્ટ કરવત
અને કાળગ્રાપી સુધારની ઉપમાઓ ખરેખર આકર્ષક છે વળી માલુમ માત્ર
મૃત્યુને પાન છે અને માનવી પૃથ્વી ઉપર આવી પોતાનો પાર ભગવી-
નાટક નાચી ચાલેો જાય છે એ ઉપમાવાળી એ પદિતઓ જે કવિએ
આ જ રાત્રમા આગળ ૫ ૨૪૯ ઉપર તેમ જ 'દિત્તશિલારાસણ'મા પણ
વાપરી છે તે શેક્સપિયરની સુપ્રસિદ્ધ એ અગ્રેષ્ઠ પદિકાઓ -

This world's a stage,

And men and women merely actors'

ની યાદ આપે છે સ્વભાવને એ પદિકાઓ વાંચી હોવા સભવ જ નથી
કારણ કે તેમને અગ્રેષ્ઠ ભાષાના ગાનનો પ્રસંગ જ નહોતો છતાં

આગળ મહાકવિ શેક્સપીયર જેવો ભાવ રજૂ કરવા તે શક્તિમાન થયા છે. માનવીના હૃદયના ભાવો ભાષા આદિના વાહનથી પણ પર છે અને એક ભાષાનો કવિ બીજી ભાષાના કવિ જેવા જ ભાવો એકબીજાના પરિચય વિના પણ મુન્દર રીતે રજૂ કરી શકે છે તેનો આ સુદર દાખલો છે. પૃ. ૩૨-૩૩ ઉપર હીરકુમાર અને તેમની બહેન વચ્ચેના 'ભાઈ ભગિની સવાઈ'ના આવતા એ કાવ્યખંડો 'દાદિલો સયમ' અને 'સસાર સ્વરૂપ' પણ નોંધપાત્ર છે. યુવાન વયમાં વિધવા બનેલી અમરમધ નામની શ્રેષ્ઠીની પુત્રી કપૂરના ઉદ્દેશ્ય સમયે કવિએ 'વિધવાનુ દુખ' (પૃ. ૩૩) પણ સ્વોદ્દેશ્ય રીતે આલેખ્યું છે. પૃ. ૪૮ ઉપર 'પુત્ર નહિ રે ગુણ વડા', પૃ. ૫૬ ઉપર 'મોગ ને મોટું દુખ હોય' તથા પૃ. ૬૬ ઉપર 'હીરદેશના' એ ત્રણ કાવ્યખંડો નોંધપાત્ર છે. પૃ. ૮૧-૮૨ ઉપર અકબરબાદશાહની દેશવિદેશની મોળસો રાણીઓનું વર્ણન કવિની સૃજાનશક્તિનો સુદર નમૂનો છે. પ્રમગોપાત કવિએ વર્ણવેલા સ્ત્રીઓના ચાર પ્રકાર - પશ્ચિની હસ્તિની, ચિત્રણી અને શખિણી - પણ નોંધપાત્ર છે. પૃ. ૮૬-૮૭ ઉપર કવિએ 'સાચા સાધુનો નહ' (કડી ૧ થી ૯)ના સાચા પવિત્ર સાધુ જીવનનો ઠીક ચિતાર આપ્યો છે. આચાર્ય સાધુજીવન કેમ જીવવું અને કદાચ પતનનો પ્રમગ આવે તો કેમ જીવવું તે કવિએ અત્રે સુદર રીતે સમજાવ્યું છે. પૃ. ૧૩૪ ઉપર 'શકર ગુણી કે નિગુણી' એ ઉપરનો નીચેનો ટૂંકો 'બીરબન - હીરસુરિ સવાઈ' હીરવિજયસુરિના અને સાથે કવિના તર્કશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો સુદર નમૂનો છે.

‘શકર સગુણ નિગુણ કહો મોમ, હીર કહે તે સગુણ હોય,
બીરબન બોલ્યો તેણીવાર, શકર નિગુણ સહી નિરધાર’
હીર કહે તુઠા સુણો નરીશ, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ઈશ,
બીરબન કહે જ્ઞાની ખગ, હીર કહે ભુધ હીઅડે ધરે
જ્ઞાન તે ગુણ અવગુણ કહો રાય, બોલી ન શકે તેણે દાય,
બીરબન બાધણો જસે, અકબર ધણુ પ્રશમે તમે’

પૃ. ૧૩૫થી ૧૩૭ ઉપર કવિએ જુદા જુદા ધર્મોનુયાયીઓની સરખામણી કરી નિર્ણય (જૈન) મુનિઓની પ્રશંસા કરી છે. કાર્તિક અશે પરધર્મ અસહિષ્ણુતાનો દોષ બાદ કરતા ૨૪ કડીનો એ પ્રતાવ કવિની કવિત્વ-શક્તિનો સુદર નમૂનો છે. ‘બધા ધર્મ જોડા અને અમારો જ ધર્મ સાચો’ એ મધ્યકાલીન સાહિત્યની અનિવાર્ય સાપ્રદાયિકતા બાદ કરતા એ આખોય

પ્રગ્તાવ કવિની કવિત્વચક્રિની સરસ પિછાન કરાવે છે સર્વધર્મસમલાવનાના આ જમાનામાં જૈનેતર વાચકોને એ જરૂર ખૂચશે - અરુચિકર લાગશે આ પછી પૃ ૧૩૭ ઉપર 'નિઝૃહિ હિરવિજયમૂરિ' એ કાવ્યખંડમાં કવિએ અકગર બાદશાહના મુખે સાચોનિર્ઝય મુનિ કેવો હોવો જોઈએ તે સુદર રીતે બતાવ્યું છે વળી 'અકગર મહાત્મ્ય' (પૃ ૧૩૮-૧૪૧) વર્ણવતા કવિએ જુદી કૌશલ્યના રમૂજ પ્રસંગોથી હાસ્યરસની ખિલવણી કરી તેના વધુ પોપણ અર્થે ખત્રાણીના દષ્ટાંતમાં કાવ્યકતાના જવાનક અને ખીલાત્સ રસ તથા દૈવી અથા આદિના પણ મુદર આશરો લીધો છે અકગરના મહાત્મ્યની સાથે સાથે કવિની કાવ્યચાતુરીનો એ મુદર નમૂનો છે અકગર બાદશાહે હિરવિજયમૂરિને રતેહપુરમાં વધુ રોકાવાની વિનંતી કરતા સાધુ પુત્રપતે સ્થિરવાસ કરવો અનુચિત છે તે કવિ હિરવિજયમૂરિના મુખે એક મુદર સુભાષિત દ્વારા સમજાવે છે

‘સીપીહર નગ સાસરે, સયમિ આથિર વાસ,
એ નજે અળખામણા, જો મડે ચિરવાસ’

પૃ ૧૫૦-૧૫૧, કડી ૨૨ થી ૨૬ માં મેહતામાં હિરવિજયમૂરિએ મીરજાખાન સમક્ષ મૂર્તિપૂજાનું મુદર પ્રતિપાદન કર્યું છે વળી તેની સમક્ષ હિરવિજય મૂરિએ શૂદ્રસ્થ અને સાધુમાં શુ ફેર છે તે સમજાવતા મુદર રીતે વર્ણવ્યો છે ‘સાચો યતિ’ (પૃ ૧૫૭) ‘હિરવિજયમૂરિનો ધર્મોપદેશ’ (પૃ ૧૬૩, કડી ૧૦ થી ૧૬) કવિએ આલેખેલી સાચી વૈરાગ્યલાવનાનો મુદર નમૂનો છે પૃ ૧૬૪-૧૫ ઉપર ‘જતા ભોગને છોડનાર વિરલ હોય છે’ એ ટૂંકો કાવ્ય ખંડ પણ નોંધપાત્ર છે ખજાતના સુનતાન હળીખલો અને હિરમૂરિ વચ્ચે મોહપત્તિ અને ધૂક અંગે મળેલો નીચેનો સવાદ રસપ્રદ છે

‘હળીખલો હિરમૂરિસ વાહ’

હળીખલો એક પ્રશ્ન પૂછે તો, કાપડો કયું બધેઈ રે ?
થુક કિતે ઉપરિ જઈ લાગે, તેણિ બાધ્યાહે એહી રે
હળીખલો તમહા ફરી ઈમ પૂછે, થુક નાપાક પાકી રે ?
હિર કહે મુખમાં તવ પાકી, નીકળ્યા તામ નાપાકી રે

કારણ કે કયું છે કે-

દત ઠેશ નખ મૂરિખ નરા, ધરિ જેમાં એ શોભે ખરા
દુધ વેદને પડિત કલો, થુકિ હામ મુકયે મુણ મયો.

(પૃ ૧૬૮)

(દાત, વાળ, નખ, મુખ માણસ, દુધ, વૈદ્ય, પડિત અને શુક એ આઠે પોત પોતાને મ્યાને ગોભે છે પણ મ્યાન જ્યાં થતા તેમના ગુણ પણ અત્યંત થાય છે) શ્રીરાગ, પચમ, નદ, મેધ, વસત અને ભરવ એ છ મુખ્ય રાગો અને એ દરેકના છ છ પ્રકાર ગણતા કુલ છત્રીસ રાગો (જેમા બોજક લોકો હીરવિજયસુરિના ગુણો ઉત્તમથા ગાઈ રહ્યા છે) એમ 'છ રાગ અને છત્રીસ રાગિણિ' (પૃ ૧૭૦-૧૭૨ કડી ૧ થી ૮) તથા આમાના કેનાક રાગોની મદતા સમગ્રતા પદર સુભારિતો - દુદાઓમા કવિના સંગીત વિધેતા ઉડા જ્ઞાનનો પરિચય થાય છે 'ત્રણ વિરલા' નો કાવ્ય ખંડ પણ નોધપાત્ર છે પૃ ૧૯૨ થી ૧૯૪ ઉપર રપટ દેખાતા સાપ્રદાયિક વિરોધ સાથે કવિએ વર્ણવેલો વિજયસેનસુરિનો અકમર બાદશાહ સમક્ષ ઉમ 'શેવ જૈન વિવાદ' - વિજયસેનસુરિની વાદવિવાદશ્રિતિનો સારો પરિચય આપે છે પૃ ૨૦૦ થી ૨૦૫ ઉપર શત્રુજય પર્વતનુ દેક વર્ણન તથા શત્રુજયની યાત્રાના લાભનુ વર્ણન છે પૃ ૨૦૬ થી ૨૦૮ મુધી હીરવિજયસુરિ સાથે આવેના મહોતેર સંગોનુ વર્ણન છે પૃ ૨૦૯ થી ૨૧૦ ઉપર કવિએ - સથે શત્રુજય ઉપર યાત્રા - પૂજા કેની રીતે કરી તે દર્શાવતુ કડખા - રાગ આસાવરીમા ૧૪ કડીનુ એક સુદર ગેયગીત આપ્યુ છે પૃ ૨૧૩ ઉપર હીરવિજયસુરિએ કેટલા ચોખાસા કયા કયા કર્પા તેનુ વર્ણન છે પૃ ૨૧૪, કડી ૩-૪ મા શત્રુજય નદી ઉપર આવેલા વનના પ્રકૃતિ ભોધર્પનુ કવિએ ચાર જ લીંગીમા સુદર વર્ણન કર્યુ છે

પુનાગ નારિ ગ નાગ, ઉમા સીસવેલ સાગ,
તાન તમાવ રસાન, ત્રીઅગ જાણુહ તાવ
અશોખ આમિલી અળ દીશે કોલના ચલ,
દાકમ જક્ષ ગલિર, તેણે શોભે નદીના નીર'

તે જ પૃ કડી ૮ અને ૯ મા બીજી ચાર લીંગીમા વર્ણવેલો છે તેજાને ચઢેલો -

‘સાગર’

‘મરછ પ્રગટ જુ થાય, લય કર સમન જ દેખાય,
વાહણુ પાતાન મ્હા જાય, ગગન લગી ઉચુ થાય
વાહણે ચઢ્યો એકવાર, ગાજે ગગન અપાર,
ઉઠ્ઠાસ સાગર નીર, ગાજે સમય ગલિર

૫ ૨૨૦ થી ૨૨૫ સુધી હીરવિજયસુરિના તપ, જ્ઞાન અને ઉત્તમ કાર્યોનું વર્ણન છે તેમના મૃત્યુ પછી પણ લોકો તેમને યાદ કરતા હતા તેમના સાધુઓના તો તે આધારરૂપ હતા કવિએ અત્રે ‘હીરવિજયસુરિનાં સભારણા’ (૫ ૨૨૫) સુદૃઢ ઉપમાઓથી વર્ણવ્યા છે મૃત્યુ સમીપ આવતા હીરવિજયસુરિએ ભાવેલી ‘કામપના ભાવના’ તથા ૫ ૨૨૯ ઉપર ‘જીવન એણે નહિ ગુમાવવા વિશે’ એ બે મુદ્દે કાવ્યખંડે. પણ નોંધપાત્ર છે હીરવિજયસુરિએ કાળ કર્યો — સ્વર્ગવાસ પામ્યા ત્યારે તેમનું શમ પદગાવવા માટે તૈયાર કરેલી પાતખી(માકલી)નું કવિએ કરેલું દ્રઢ વર્ણન (૫ ૨૪૩) પણ નોંધપાત્ર છે ૫ ૨૪૮-૪૯ ઉપર હીરવિજયસુરિના સ્વર્ગવાસની જાણ થતા ‘ઝેલ ન દીજે ગુરુ હીરજી’ એ પંક્તિથી શરૂ થતો ૧૫ કડીનો તેમના પદ્ધતિય ‘વિજયસેનસુરિનો કરજી વિવાપ’ કવિએ આલેખેના કરજીરસનો સુર નમૂનો છે કરજીરસની ખિનવશિ માટે કવિએ તેમાં વાપરેલી ઉપમાઓ ખાસ નોંધપાત્ર છે

- (૧) જોણે તરૂંએ આવી કરી, પૂરતા પખી આવાસ રે,
તે તરૂં ફેવે ઉન્મૂલીઓ, દયા ન દેખુ તાસ રે
- (૨) હીરજી હસલો તે ઉડીઓ, માનસરોવર મેલિહ રે
- (૩) કદપદુમ રે કહો કિહા ગયો, દીમે ન દખ્યણાવત શખ રે,
કિહા ગયો પુરૂંમે રહેમનો મુખ દેખત હુએ વખ રે
મોહણવેતી રે સહી સહી, ન હીસે તિલુવનસુર રે,
ધોરી ધર્મ રે ન મુકી તો તું હતો પુણ્યનો આકૂર રે
ત્રિભોવન નામક હીરજી મેરૂં ગિરિ પર ધીર રે,
ઉપગારી જસ મેવનો’ શીનિ ગંગાતુ નીર રે
તું સહી સાથર સિદ્ધાંતનો, તું જિનસાસન ચદ રે,
રમણ ચિંતામણિ તું સહિ, તું જગ સુરત કદ રે

ઋષભદાસે વણુ વેલો વિજયસેનસુરિનો આ ‘કરજી વિવાપ’ પ્રેમાન। નયસુર અને સમયમુદરના કરજીરસઆલેખનની યાદ આપે તેવો છે ૫ ૨૪ ઉપર કવિએ ઉચ્ચ જીવન જીવનારને મરણનો ભય શો એ વિશે દ્રઢ પણ સુરે કાવ્યખંડ આપ્યો છે મહાવીરસ્વામીની પાટે સુધર્મોન્વાય થયા તેમની પાટે જજૂસ્વામી ખીજા પદ્ધતિ જન્યા અને ત્રીજા પદ્ધતિ પ્રભવ સ્વામી થયા આ જજૂસ્વામી અને પ્રભવસ્વામીના જીવનોને ઉત્તેજ કરતો જજૂપ્રભવસવાદ’ (૫ ૨૫૩) પણ એક મુદ્દે કાવ્યખંડ છે

૫ ૨૭૪ થી ૩૦૪ સુધીના હીરવિજયમૂરિ, તેમના કેટલાક સાધુઓ અને શ્રાવકોના ગુણોનું વર્ણન આવે છે હીરવિજયમૂરિના કેટલાક સાધુઓ અને શ્રાવકોનો ઉલ્લેખ આ રાસમા આગળ પણ આવી ગયો છે એટલે અત્રે થોડો પુનરુત્પ્રેક્ષ્ય મહેતો જણાઈ આવે કે પોતાના ગુરુ આદિના વર્ણનમાં અને ખીજે કેટલેક સ્થળે પણ ઋષભદાસની કૃતિઓમાં આ પુનરુત્પ્રેક્ષ્ય સામાન્ય જણાય છે વિગતની વધુ સ્પષ્ટતા માટે યા અમુક વસ્તુ વધુ ભારપૂર્વક જણાવવા માટે તે આમ કરતા હોય તેમ જણાય છે હીરવિજયમૂરિના હિમતવાન, બહાદુર અને દયાળુ ભૈરવશા જેવા અનેક શ્રાવકો હતા તેમનો અકૂલ નામનો શ્રાવક તો કવિ હતો અને નાગજનાસની માફક લક્ષ્મી અને સરસ્વતી તેના ઉપર પ્રમનન હતા કવિ કહે છે કે અકૂ જેવી 'લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બન્નેની પ્રાપ્તિ તો પુણ્યશાળીને જ થાય છે' (૫ ૨૮૦, કડી ૧૩-૧૫) હીરવિજયમૂરિમાં રસના ત્યાગનો ઉત્તમ ગુણ હતો આ ઉપર તેમણે એક વખત ગોચરી (લિક્ષા) મા આવેલી ખારી ખીચડી પણ ઓઢ્યા ચાઢ્યા વિના ખાઈ જવાનો દાખલો કવિએ ટાક્યો છે શિષ્યોએ આમ કરવાનું કારણ પૂછતા તેમણે જણાવ્યું 'રમુ ઉહનુ ને રમુ તાહડું, જો આપ્યો વઈગગ કુણ બરગી કુણ બાજરી, જો રસ કીધો (જેણે) ત્યાગ' (૫ ૨૮૩, કડી ૧)

અત્રે કવિએ તેમના મુખેથી 'રસ ત્યાગ' (૫ ૨૮૬ થી ૨૮૮) ઉપર કરગડું મુનિ, ધર્મરુચિ અણુગાર, વિઘાસાગર મુનિ, મુનિ થયેના 'મામાભાણેજ' અને પ્રમનનયદ્રરાજર્ષિ આદિના મુદર ઉલ્લેખો ટાક્યા છે 'મામા ભાણેજ'નું દષ્ટાન્ત ખાસ આકર્ષક છે હીરવિજયમૂરિનો ખીજો ગુણ સમભાવ-સમતા હતો, જે કવિએ સાચો નસિ' (૫ ૨૮૯) એ કાવ્યમાં વર્ણવ્યો છે હીરવિજયમૂરિમાં 'પરગુણમહણ અને અભિમાનરહિતપણું' (૫ ૨૯૧-૯૨), નિર્મળ જ્ઞાન, ગુરુઆરાધાવન, એકાંત આત્મધ્યાન અને નિરપહતા એ પણ તેમના ઉત્તમ ગુણો હતા અત્રે કવિએ એ ગુણોની મહત્તા સમજાવવા ચાલિભદ્ર, નીકાનસરિ આદિ ઉત્તમ મુનિઓના ઉલ્લેખો સહિત 'દેહમાગી અને જીવરતન' (૫ ૨૯૬-૯૭)નો એક ઉત્તમ કાવ્યખંડ આપ્યો છે હીરવિજયમૂરિ તેમાં ઉલ્લેખાયેલા નીકાનસરિ જેવા આત્મધ્યાની અને નિરપહી હતા હીરવિજયમૂરિના ખીજા અનેક ગુણોનું વર્ણન કવિએ 'હીર પ્રશરિત' (૫ ૩૦૨-૬, કડી ૧ થી ૧૦ અને ૧૮ થી ૨૩) ના કાવ્યખંડમાં

સુદર રીતે ક્યું છે એમા જણાવ્યા પ્રમાણે તપ, અનયર્થ, વૈરાગ્ય
 વશિષ્ઠમહિમા, ઉપ, તીક્ષ્ણશુદ્ધિ, સૌભાગ્ય વાદ્યક્રિત, ઉકુ જ્ઞાન, રાજ્યમા
 આદરમાન, મોટે પરિવાર, ક્ષમા, મળીયર્થ, ધૈર્ય, પરોપકારવૃત્તિ, ઉત્ર
 વિકાર, હાથી જેની ઉત્તમ ચાત, ચંદ્રના જેવી શીતનતા, કચનવર્ણીકાયા
 ગુનેદ્રિયપણુ સદ્નશીનતા ચાસનભાગ્યવદનપણુ અપ્રમાદ ગભીર વાણી,
 ગાગદ્વેપરદિતપણુ અને નિર્લેપપણુ આદિ બીજા અનેક ગુણો તેમનામાં
 હતા કવિએ આ કાવ્યખડમા વાપરેલી ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓ તેમ
 જ ઉદ્યેષો (allusions) નોધપાત્ર છે કડી ૯, પંક્તિ ૨ છ, અને
 કડી ૧૦ ખાસ આકર્ષક છે તેમના શિષ્યોમા પણ ઘણા તપસ્વી, જ્ઞાની
 અને વાદી હતા પદ્મસાગર નામના તેમના શિષ્યે સીરાહીના ગાગના
 દરબારમા જગન (યત) ઉપર નરસિંહ નામના બ્રાહ્મણ સાથે વાદ
 વિવાદમા છત મેળવી હતી બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે અજ-બકરો એમ કહે
 છે કે, 'હે બ્રાહ્મણ! મને જલદી મારો કે જેથી પશુના ભવમાથી છૂગીને
 સ્વર્ગમા જાઉં' 'પદ્મસાગરે કહ્યું કે 'ના' બકરો એમ કહે છે કે 'અમે
 ભલે પશુ રહ્યા અમારે સ્વર્ગમા જવું નથી તમાર્ગ સ્વર્ગનોને જ સ્વર્ગમા
 મોકલો અને દેવ બનાવો' આમ વિગ્રો હાર્યા અને માનઅશ્વ થયા ૯^મ
 વળી એક વાદી પ્રતિમાનું ઉત્થાપન કરતો હતો તેણે એક યુક્તિ રજૂ કરી
 કે ધારો કે એક પુરુષ મૃત્યુ પામે છે પત્ની તેની સ્ત્રી તેની પ્રતિમા
 બનાવરાવી તેને પૂજે તો તે તેને શુ આપવાનો હતો? પદ્મસાગરે કહ્યું કે
 એમ નહિ એમ ધારો કે તે પુરુષને બે 'સ્ટ્રીઓ છે અને તે પરદેશ જાય છે
 પત્ની તેની સ્ટ્રીઓ તેની પ્રતિમા બનાવી એક તેની પૂજા કરે અને
 બીજી તેની પ્રતિમા પર પગ મૂકે છે અને તેના ઉપર ચૂકે છે પત્ની પુરુષ
 પરદેશથી પાછો આવે છે તેની પૂજાભક્તિ કરનાર સ્ટ્રીને તે માન આપે
 છે અને

‘ચૂડી કરીયે વારડી રડા શીરી હારી’

મૃપભદ્રેવ નર આપણો આપણુ બે હુએ નારી,

પૂજે તે પત્ની લહે, શુડી સાવરણી હારી

આમ આ વાદવિવાદમા પણ પદ્મસાગરની છત ચર્તા રાજ્ય તેમના
 ઉપર ખુશ થયો વળી દિગંબર સાધુઓ સાથે પણ તેમને વાદવિવાદ થયો
 દિગંબર સાધુઓ કેવળીને આહાર નહિ અને નારીને મોક્ષ નહિ તેવી
 સ્થાપના કરે ૯^મ પદ્મસાગરે તેમને પણ વાંધા છતાં અન્ને વ્યગમા

કવિએ સંસ્કૃતમાં એક અનુષ્ટુપ શ્લોક મૂક્યો છે કે :

રાત્રી લિઙ્ગ પતે: પચ્ચ, પ્રમાતે દેવદર્શનાત્ ।

મધ્યાન્હે ચ ગુર્હ દૃષ્ટવા, મુક્તિર્નાસ્તિ દિગ્મ્બરી ॥

સોળમી-સત્તરમી સદીમાં જૈનોના શ્વેતાંબર અને દિગંબર ફિરકાઓમાં પણ કેટલો બધો ઉગ્ર મતભેદ પ્રવર્તતો હતો તે સમજવા માટે ઉપયુક્ત શ્લોક જ બસ છે.

કેટલાકને માટે પરધર્મઅસહિષ્ણુતા એટલી ઉગ્ર નહિ તો પણ સંપૂર્ણપણે દૂર થવી આજે પણ કેવી મુશ્કેલ છે ?

હીરવિજયસૂરિના ખીળ શિષ્ય કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાય પણ પ્રખર વાદી હતા. જેમણે રાજપીપજાના રાગ 'વજ્રવાદી'ના દરબારમાં બ્રાહ્મણો સાથે વાદવિવાદમાં જીત મેળવી હતી. વજ્રવાદી ન્યાયી, નીતિમાન અને દાનવીર રાગ હતો. તેના રાજ્યમાંથી કોઈ ભૂખ્યો પાછો જતો નહિ. એક વખત તેના રાજ્યમાં જ હજાર બ્રાહ્મણો ભોજન માટે આવ્યા હતા. તે વખતે બ્રાહ્મણોની સભા બરીને તેણે કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાયને વાદવિવાદ કરવા તેડાવ્યા અને પોતે સાચો ન્યાય આપશે એમ જણાવ્યું. દેવ, ગુરુ, અને ધર્મ ઉપર ચર્ચા ચાલી. બ્રાહ્મણોએ જણાવ્યું કે દેવ - ઈશ્વર સર્વનો (૧) કર્તા (૨) હતો અને (૩) પાલનદાર છે. અને તે સમયે રથજે વ્યાપેલો છે. કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાયે જણાવ્યું કે ઈશ્વર સમયે વ્યાપ્ત ન હોય - અશ્વિમાં તે શી રીતે વ્યાપ્ત હોય ? વળી ઈશ્વર કર્તા નથી પણ કર્મ કર્તા છે. ગાયને મારી નાખે એવા અસુરને ઈશ્વર સજ્જો નહિ. નીચ, બીચ, દુર્બલ, મુખી એમ જુદા જુદા પ્રકારના મનુષ્યો ઈશ્વર સજ્જો નહિ. હણતાં હતાં થાય અને પાળતાં પ્રેમ-રાગ થાય. આમ યતાં કૌપાદિક કપાયો થાય તો પછી રાગદ્વેષરહિત ઈશ્વરનો મેળ શી રીતે મળશે ? વળી ખરો ગુરુ - બ્રાહ્મણ તે કહેવાય કે જે (૧) હિંસા (૨) જૂદ (૩) અદત્ત (૪) મૈથુન અને (૫) પરિમહ એ પાંચે વસ્તુનો ત્યાગ કરે. શેવધર્મ ત્યારે સાચો ધર્મ કહેવાય કે જ્યારે તે કર્મને કર્તા માને પણ :-

દેવ અગ્નિ ને ઈસ, હરિ ઉજગિ નારી,

ઉમયા ઈન્દ્રે મંસ (મહેસ), હાથિ ખડગ મુખિ મારિ.

પાણિ તીરથ જલસ, અગ્ન મારતાં ધર્મ,

ગુરુ સંયોગિ જલસ, નામ કહેવાયે ધન.

ગો પૂજ પૂજે, મીસ નમાવે સાપને

કવિ ઝાપલ એણી પરિ ઉચ્ચરે, કહિ પગિ તોર આપને :

(પૃ ૩૦૧)

આમ વાદવિવાદમાં કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાયની હત યઈ અને તેમનાં વખાણ કરી રાખ્યે તેમને વચ્ચાનકાર આદિ બેટ આપના માકયા પણ જોન મુનિ રાજપિ ક અદ્દલ કરતા નથી તેમ જણાવી તેમણે તે લીધા નહિ આમ હીરવિજયના એક કરતા એક ચડિયાતા શિયો દતા. સુઘન્યદ્ર ઉપાધ્યાય, શાંતિયદ્ર ઉપાધ્યાય, ભાલુચદ્ર ઉપાધ્યાય અને હેમચદ્ર મુનિ એ તેમના ચાર શિષ્યો મોગ કવિ દતા પૃ ૩૦૬ કડી ૨૪થી ૩૦મા ગુણુ ગાવા તો મુવ મુગુના ગાવા કે જેથી આત્મકલ્યાણ થાય એમ કવિ જણાવે છે પૃ ૩૦૭-૮, કડી ૧ થી ૧૧મા કવિ શીતનાચાર્ય અને તેમના ચાર ભાણેજ-શિષ્યોએ પ્રાપ્ત કરેન કેવળજ્ઞાનનો રસમય પ્રસંગ ‘ગુરુ દનમહિમા’ના કાવ્ય ખ કર્મા મુદ્ર રીતે આલેખ્યો છે આ પછી પૃ ૩૦૯-૧૦, કડી ૧૦ થી ૧૩મા કવિ ‘હીર્ગવજયમુદિરાસ’ જીવનસાર્થક કરવા તથા હિ સા કપાયો આદિ પાપ કર્મો ત્યજ દેવાનો બોધ મદ્દલ કરવા રચાયો છે તેમ જણાવે ૥ આવા પ્રયો વાચી જે મનુષ્યો પાપને પરિહરતા નથી તેઓ પાણીમા બીજનવા છતાં બેદાય નહિ તેવા પદ્યર સમાન છે એમ જણાવી કવિ પૃ ૩૧૦, કડી ૧ થી ૬ મા (૧) પદ્યર (૨) તેન (૩) લોદુ અને (૪) સિદ્ધરમલોહ જેવા ‘મનુષ્યના ચાર પ્રકાર’ વર્ણવે છે લગભગ આ જ પ્રકારનું વર્ણન આગળ કવિએ ‘ભરત બાદુબલીરાસ’ મા પૃ ૯૬-૯૭ ઉપર કર્યું છે ત્યાં (૧) તેન (૨) લોદુ (૩) પાણી (૪) દૂધ અને (૫) સિદ્ધરસલોહ એવા મનુષ્યોના પાંચ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે આ પછી ભાવવાદી શબ્દોમા ‘કવિપદ પૂજ્યેએ’ (૧ ૩૧૧-૧૨, કડી ૧ થી ૮) એ ગીતમા કવિ પોતાની નમ્રતા દર્શાવે છે (આગળ ‘કવિની નમ્રતા’ ના વિષયની ચર્ચાના સમયે તે આખું ગે ગીત આપેનું છે) આ પછી આવા સુ ર રાસ રચવાનું કામ - આસ કરીને એ સમયમા, સત્તરમી સદીના પૂર્વાધમા, સહેનું નથી એમ કવિ જણાવે છે એ માટે તો કવિને આત્મસંયમ અને નયેની સત્તર વસ્તુઓની જાન-પડી છે

‘સત્તર કક્કા’

કાળજી (૧) કાગળ (૨) કાળગીહિ (૩) મળી,

કોડો (૪) કાળી (૫) કાતર (૬) વળી,

કોટિ (૭) કહેડી (૮) કર (૯) કણનું (૧૦) કામ,
કોડ (૧૧) ધરી કબ્યું ગુરુનું નામ.
કરણ (૧૨) કરાનું (૧૩) કાચ (૧૪) વશ કરી,
કરિતા (૧૫) કાવ્ય (૧૬) કવિત (૧૭) મન ધરી,
એણી પરેં શાસ્ત્ર તે કબેં ચાત
વાંઝી ન લલિ વીયાની વાત.
નિર્ગુણ માની કોધી જેહ, કાઢે જોડ વખોડે તેહ,
એહ જોડતાં દેહી વાર, એહ જોડે વચન ગુમાર.

(પૃ. ૩૧૨, કડી ૪થી ૬)

તો પછી આવા રાસ શા માટે રચાતા હશે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર
આપતાં આવા રાસ રચવા એ ઉત્તમ સ્વાધ્યાય છે એમ કવિ જણાવે છે.

‘પણ એ જાણે દુષ્કર કામ, એક કહે સ્થાને કરે તામ ;
કવિ કહે જોડી મૂરખ લાપ, પુણ્ય કાળે ખરચે નર લાખ.
તેણે જશકીરતિ બહુ જોય, તેહથી આ પૂણ્ય અધિકુ’ હોય.
મન વચન કાયા ચિર યાય, રૂંધે પાપ ને પૂણ્ય બંધાય,
રહ જાગિને નિરમળ ધ્યાન, ખિણમાં પામે કેવળજ્ઞાન,
સત્ગ્રામ સમો તપ જગે કો નહિ, જા્ય મુગતિ સિદ્ધશિલા જહિં.
(પૃ. ૩૧૩, કડી ૭થી ૯).

વળી આવા રામો રચવાથી સાધુ તેમ જ ગૃહસ્થના સધળા આચાર
અને ગુણો કેળવાય છે જે આત્મકલ્યાણ સાધવામાં મદદરૂપ બને છે એમ કવિ
જણાવે છે. આ પછી પૃ. ૩૧૪, કડી ૧૬, ૧૭ માં કવિ હીરવિજયસૂરિના
જન્મ, દીક્ષા, પંચાસપદ, ઉપાધ્યાયપદ, સૂરિપદ અને સ્વર્ગવાસની સાક્ષી
દ્રુતમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

‘પન્નગ ત્યાગીએ (૧૫૮૩) જન્મ જ યાય,
પન્નર છન્નુયે (૧૫૮૬) દીક્ષા લેહ.
સોળ સાતોતરે (૧૬૦૭) પંચપદ તેહ.
મેળ ખેડેસરિ (૧૬૦૮) સહી ઉવજગમ,
દાહોત્તરિ (૧૬૧૦) મજનાયક યાય,
ખાવને (૧૬૫૨) જેણે કીધો કાળ.
તે ગુરને વદો જુદાજાળ.’

આ હીસાબે હીરવિજયસૂરિનું આયુષ્ય ૬૯ વરસનું થાય છે. હીર-

વિજયસુરિનો આ રાસ કવિએ ખભાતમા રચ્યો છે પોતાના ગ્રિય વતન
 ખભાતનું વર્ણન કવિએ પોતાની પ્રથમ કૃતિ કપલદેવરાસ, નવમી કૃતિ
 ભરતમાહુનવીરાસ, તેરમી કૃતિ હિતચિક્ષારાસ, મોળમી કૃતિ શ્રેણિકાસ,
 ઝોગણીમમી કૃતિ મહિનાચરાસ, બાનીસમી કૃતિ અમયકુમારરાસ આદિ
 અનેક કૃતિઓમા મુન્નરીતે કર્યું છે તે જ પ્રમાણે આ રાસમા પણ કવિ
 એ તે સમયના સમૃદ્ધ ખભાતનું વર્ણન કરેલું છે આ પછી આ રાસની
 રચના સમયના કવિના ગુરુ વિજયનાનદસુરિનો ટૂંક પરિચય આવે છે (પૃ
 ૩૧૮-૧૯) ત્યારબાદ કવિ પોતાના દાદા, પિતા અને પોતાનો પણ
 ટૂંક પરિચય આપે છે (પૃ ૩૧૯-૨૦) ત્યારપછી કવિ પોતે જ પ્રથમ
 ઉપરિચિત કરે છે કે ‘પરોપદેશે પાડિતમ્ શુ કામનુ ?’ બીજાને ઉપદેશ
 આપ્યા પહેલા પોતે કાઈક જીવનમા ઉતાયું છે કે કેમ તે પણ વિચારવું
 જોઈએ એમ તો અંગારમદંક નામના આચાર્ય થઈ ગયા જે બાળને
 તારતા પણ પોતે બૂકતા હતા ન દિશેણ નામના મુનિ થઈ ગયા જે જમારે
 વેરવાના પ્રેમમા ક્રમાયા ત્યારે મુનિ થવાનો ઉપદેશ આપી બીજાને તારતા
 હતા પણ પોતે બૂકતા હતા કપલદાસ કહે છે કે આજ ખરો પ્રશ્ન છે અને
 નમ્રતાથી જણાવે છે કે પોતે આનંદ, પુષ્પકની, ચંપ, ઉદ્ધનમત્રી, બાહક-
 મત્રી અને જવડશા આદિ જેવા પરમ શ્રાવક તો નથી, પરંતુ યથાસક્તિ
 સમૃદ્ધમા બિંદુ જેટલો ધર્મ તો સાધે છે ખરા આમ જણાવી પોતે પોતાની
 રાજનીતી - નિત્યકરણીનું પણ વર્ણન કરે છે અને સાથે સાથે પોતાની
 મહેન્ટાઓ શુ છે તે પણ જણાવે છે (પૃ ૩૨૦-૨૨, કડી ૧૯ થી ૩૮),
 જેની વિગતવાર વિચારણા કવિના જીવનની ચર્ચામા આગળ આવી ગઈ
 છે અતે આઠ કડીનું ‘હીરવદના’નું ટૂંકું સુદર ગેયકાવ્ય (પૃ ૩૨૩-૨૪)
 આપી કવિ રાસની સમાપ્તિ કરે છે

આ રાસના કથાનાયક અકબરબાદશાહપ્રતિગોષ્ઠક વિખ્યાત જૈના
 ચાર્ય હીરવિજયસુરિ અને કવિએ આ રાસમા તેમનું જીવનચરિત્ર
 કાવ્યમય વાણીમા સુદર રીતે આલેખ્યું છે સાથે સાથે ઉપનાયક તરીકે
 અકબર બાદશાહ અંગેની કેટલીક રસપ્રદ હકીકતો પણ તેમથી જણવા
 મળે છે વગ્નુ અન્નની હોવા છતાં કવિની કયાગૂંચણી અને રચનાશૈલી
 સ્વતંત્ર જણાય છે કવિનો સંચયો યે સમ્પ્રદાયોગ ઔલિક અને સ્વતંત્ર
 માલુમ પડે છે હીરવિજયસુરિનું ત્યાગપ્રધાન ચરિત્ર આલેખવા ઉપરાંત
 કવિએ તેમા હજમગ પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી હીરવિજયસુરિના દરરોજ તથા
 તેમના જીવનકાળમાં થયેલી જૈનસાધુદીક્ષાઓ, તેમના વિદ્વાનસિયો-પ્રસિ

બો આને શ્રાવકો, તેમણે પ્રતિગોષ્ઠિ પમાડેલા મુસનમાન સુવતાનો, તેમના
 સમયમા બધાયેલ મદિરો, તથા મદિરો અને મૂર્તિઓની થયેલી પ્રતિષ્ઠા
 ઓ, તેમણે તથા તેમના શિષ્યોએ કરેલો હિંસક કાર્યોનો અખત વિરોધ
 તેમ જ તેમના જીવનકાળમા થયેના જીવદયાના કાર્યો આદિનો ઉલ્લેખ
 અને વર્ણન યથે યથે કર્યો છે કવિએ તેમા મહાવીરગ્વામીથી માઢી
 હીરવિજયસૂરિ સુધીની તખ્તગચ્છ ગુર્વાવની પણ આપી છે આથી આખા
 એ રાસનુ આગે ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ સારુ એવુ છે હીરવિજયમૂર્તિ-
 ચરિત્રકથાદિક આ વિષયને શુદ્ધ ન ગખતા તેને રસમય બનાવવા કવિએ
 પ્રયત્ન કર્યો છે કવિનુ પાનનપુરનુ મુદર વર્ણન, ઓશવાળ વશની ઉત્પત્તિ
 ઉપર 'ઓહક રોહક'ની સુર કથા, બાવહીરનુ સુર શમ્ભુચિત્ર, અકબર
 ની નહિસિદ્ધિ અને સામ્રાજ્યનુ વર્ણન, અકબરની ચિતોડગઢની દારણ
 જીતનુ વર્ણન તથા તેની પાપભીરુતા, અકબરની સોળસો રાણીઓનુ
 શુગારમય વર્ણન, નિમ્મી હીરવિજયસૂરિનુ વર્ણન, કવિની કાવ્યચાતુરી
 દર્શાવતુ હાખરસથી ભરપૂર રમૂજી 'અકબર માહાત્મ્ય', કવિના સંગીત
 શાસ્ત્રના જ્ઞાનનો ખ્યાલ આપતા 'છ રાગ અને છત્રીસ રાગિણી,' શત્રુજય
 નદીના કિનારાના વનનુ વર્ણન, તોફાને ચઢેલો સાગર તથા હીરવિજય
 સૂરિના મૃતદેહને જેમા પંધરાવવામા આવ્યો હતો તે પાલખી આદિનુ વર્ણન,
 હીરવિજયસૂરિના વ્યર્થવાસની જાણ થતા 'વિજયસેનસૂરિનો કરુણ વિનાષ,
 હીર પ્રશસ્તિ, ગુરુવદન મહિમા ઉપર શીતનાચાર્ય અને તેમના ચાર શિષ્યોનુ
 મુદર દષ્ટાંત, રાસના અ તે આવતુ કવિના સમયના સમૃદ્ધ બંધાતનુ મુર
 વર્ણન અને હીરવદના આદિ કવિની કવિત્વશક્તિ, વર્ણનશક્તિ, શમ્ભુચિત્ર
 શક્તિ, પ્રકૃતિવર્ણનશક્તિ, કાવ્યચાતુરી અને કરુણ, શુગાર, હાસ્ય આદિ
 કાવ્યરસોની ખિનવણીનો સુર ખ્યાલ આપે છે કાળ કોઈને છોડતો
 નથી, દોહિલો સયમ, સસાર સ્વરૂપ, વિધવાનુ દુખ, પુરુષ નહિ રે ગુણ
 વડા, મોટાને મોટુ દુખ હોય, હીરદેશના, સીઓના ચાર પ્રકાર, સાચા
 સાધુનો રાહ, સાચો સાધુ (યતિ), હીરવિજયસૂરિનો ધર્મોપદેશ, ભોગને
 છોડનાર વિરલ હોય છે, ત્રણ વિરલા, ધર્મનુ સાચુ સ્વરૂપ હીરવિજય
 સૂરિના સંભારણા, લખાપના, જીવન એણે નહિ ગુમાવવા વિશે, ઉચ્ચ
 જીવનવાળાને મરણનો ભય શો, લક્ષ્મી અને સત્સ્વતી જન્મે ક્યારે મળે
 સાચો નપિ, દેહ મારી અને જીવ રત્ન, હીરવિજયસૂરિનો બોધ, મનુષ્યના
 ચાર પ્રકાર, લેખનસામગ્રી ઉપરના સત્તર કક્ષા અને 'રાસરચના ઉત્તમ
 સ્વાધ્યાય' આદિ ઉપરના કાવ્યખડો પણ કવિની કવિત્વશક્તિના મુદ

નમૂના છે. ભાઈ ભાગિની સંવાદ, બિરજલ-હીરસુરિ સંવાદ, દુષ્પીખલો-હીરસુરિ સંવાદ, રોવ-ગૈન વિવાદ, કાચમખાન-હીરસંવાદ, જંબૂ-પ્રભવ-સંવાદ આદિ ઋષભદાસના દ્વંદ્વ પદ્ય વિશિષ્ટ સંવાદકાવ્યો છે. (ઋષભ-દાસે કાવ્યસંવાદસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનો ઠીકઠીક ફાળો નોંધાવ્યો છે. તેમણે કુમારપાણરાસમાં 'જીભ અને દાંત વચ્ચેનો સંવાદ' તથા દ્વિતરિકા રાસમાં પદ્ય સત્યભામાકૃષ્ણસંવાદ, 'પંચાગુચીસંવાદ' 'ચોખ્ખા-ફાતરા સંવાદ'ના મુંદર કાવ્યસંવાદો આપ્યા છે.) આ ઉપરાંત અગાઉ નોંધેલા ઠેકાંક સુભાષિતો સહિત તેમના અન્ય રાસોની માફક આ આખા રાસમાં આવતાં નીચેનાં બીજા સોળ સુભાષિતો પદ્ય નોંધપાત્ર છે.

(૧)

વાતો વિખવ યોગી યતિ, આદ્ય કુખિઓ વલ્લભ અતિ,
પ્રસી હોય વળી સુણી કથાય, કુખિઓ જેસે તેણે દાય.

(દુઃખિયાને (૧) વાતો (૨) વૈખવ (૩) યોગી (૪) યતિ (૫) આદ્ય (૬) કુખિઓ અને (૭) કથા એ સાતે ધણાં ત્રિય હોય છે.)

(૨)

ગેરે બેરે સુરિખા, વહિશ નહિ નરપાળ,
ગેરે પત રાતાં કરે, બેરે કરે કપાળ.
જાતિવંત જગમાં ભસો, નહિ ભસો કુખત,
જો બોહોતેરે માંદણો, દિવસ ન પૂરે રાત.

(૩)

ઋષભ કહે નર બાપડા, કોધ કરે નર કાંદિ,
પૂર્વ કોડિ આરિત ભસો, તે બાળે કાણુમાંહિ.
ભગે કોહ પસેવણે, દળે ગુણરયણીઈ,
ઉપશમ નીર ન આલવે, પામે દુઃખ સદાય.

(૪)

દાને ઉંટમુખા નર જોહ, નીચ મુખા નર હોએ તેહ,
આતિજીભરા જગમાં જોય, ગુણુ બોલંતા દીસે સોય.
વયરી સોય વખાણુ વાત, સુનિવર બોલિં તસ અવદાત,
રતબ્ધ મૂઠ નવ બોલે કદા, દાનિં વાચા હોએ સદા.

(૫)

ઋષભ કહે ધન્ય કિરપણાં, અતે અવધે જાય,

અંધપણે ઉતાવળે, ચગવે કાળી ગાય.
 વાહલા તુંહ વરાંસીઓ, ગુણ ઢાંક્યા ધૂલેણ,
 જે ગુણ આણત પંદડે, તો ન ખણત મૂલેણ.
 નખ મોટા માનવતણા, ખાંધ્યા કૃપણ ગુણેહ,
 અંગુળ સરસા નખ જસે, કસે ભરીએ તેહ.
 વનવેલીનાં ફૂલફળ, કુઆતણાં જે નીર,
 દેતાં ખૂટે નહિ કદા, ઈમ ભાખે સુર હીર.

(૬)

એક પતિને વળી પાણિયુ, રાખી શકેં તિલાં રાપિ,
 જે ઉતર્યું અથ પાઈકે, તે ન ચહે નંર લાખિ.
 ખાળ નનામુ જીવનું, ભલી સનામી જૂખ,
 માથું જાળે નાકચું, નાક મ જાસ્યો ટૂંક.
 એક નર મુઆ તે જીવીઆ, જસ કીરતિ જગિ સાર,
 કીરતિ ખંડી ઘિર રહ્યા, ધીક તેનો અવતાર.

(૭)

કિં કામિની કિં કવિરસ, કિં સારંગ સરેણ,
 મન તન લોઅણુ લગતિ, શીથ ન ધૂમંત જેણ.
 ચિત્ત ચમકડીઅ શીથ ધુણકડીઅ, રોમિ રોમિ ઉદ્ધાસ,
 તોહુ નિરગુણ પરગુણ લેઈ, મુખે ન ભાખે ખાસ.

(૮)

હીર કહે જે હોય ફકીર, તેહનિં સરીખા અંદન તીર,

(૯)

જનમ જરા ને બીજો મરણ, આતમને છે એ દુઃખકરણ,
 તે ટાળે વાહુઆ ફકીર, છોડે બિન ન હુ પાવે તીર.

(૧૦)

સોળ સહિસ સાહેલી, તુરી અદારહ લખખ,
 અપણે ખુદાકે કારણું, છોડ્યા સહેર બલખખ.
 હિંસા નૃત ચોરી મિથુન, પરિઅહ દોષ અનેક,
 નિશિ ભોજન નિંદા નહિ, ટાળો ધરી વિવેક.
 પર નિંદા ગુતિ આપણી, સોણપ કામ કપાય,
 વિમળ કહે એ પંચથી, પુરુષ ફકીરી જાય.

(૧૧)

ખર જઈ કાસો સ્વર કરે, જોલે જિભણો જાય,
 સાવલ ગિ મુદો લણે, સકળ લગ્નિય ચિર ચાય
 ભરી ખાપર અહો લણે, યોગિણી જિભણી જાય,
 સાવલિંગિ મુદો લણે, સકળ લગ્નિય ચિર ચાય
 તડ ઉપરિ તીતર નવે, ચક્રિ શીર સેળ કરંત,
 સાવલિંગી મુદો લણે, અરૂણા વૃક્ષ રૂળ ત

(૧૨)

વાધ સિદ્ધ ચીતર કુકરા, મળરી તે પાપી નરા,
 ભુજ મ લખ ઉદર એકના, એકના જીવ જગિ મૂતા લખા

(૧૩)

ગાથા ગાહિ નવિ રીજ્યો, ઝપલા કહે રાગેણ,
 રજા રૂપ ન બેદીઓ, યોગી કેહુ દરીદ્રેણ
 દારિદ્રી ધર લખખી, માની ધર વિધાય,
 યોગી ધર સ્ત્રી પદિની, મૂરે પકયા કુદાય
 દારિદ્રી નર કિરપણા, નવિ ખરચે નવિ ખાય,
 દૂધ ન પીધો ન પાઈ એ, રાન ચરતી ગાય
 કાયરખાકુ કૃપણુધન, કહૂઆ વિભ રૂવાય,
 નારી વખ્યા વનકુઆ, પચે જૂરી મુઆય

(૧૪)

હીર કહે તન બિન ખુદા, નહિ લોચન મુખ કાન,
 અવરણી અરપી રે સદા, તેજ પુજ હિ જ્ઞાન

(૧૫)

પ કિત ભોજન ભામિની, જા પશ્ચિ અતિહિં અમૂન,
 મકાલ કહે ગૌરસ^૨ વિના, ત્રિપ્તે ના પામે મૂન

(પ કિતમા વાણીનો રસ, ભોજનમા દહીદૂધ અને સ્ત્રીઓમા
 ઉન્નિયનો રસ ન હોય તો ગમે તેટલા મૂલ્યવાન હોય તો પણ તેનું મૂલ્ય
 કિંમત ચાય નહિ

‘વિના ગોરસ કો રસો કામિનીનામ્’

(૧૬)

આખિ મ મીચીય મિથ્યા મન, નમણે નિહાવી જોય,
 જો મન મીચીય આપણુ, અવર ન દૂજે કોય

- (૨) મગધ દેશકો રાજ રાજેશ્વર - રાગ સારંગિ
- (૩) તુ ગીઆ ગિરિ સિખર સોહો - એ દેશી
- (૪) સુણિ નિજ સરૂપ - એ દેશી, રાગ દેશાખ
- (૫) લકામા આવ્યા શ્રી રામ રે - એ દેશી
- (૬) ગિરજા દેવાને વીનવુ રે - એ દેશી
- (૭) ચુનકી, મનભામરાની, નવર ગ વર્ણરાગી કલ્યાણી આદિ દેશીએ
- (૮) પ્રણમ પાસકુમાર રે - એ દેશી, રાગ ગોડી
- (૯) એણી પરે રાજ્ય કરતા રે - એ દેશી
- (૧૦) સાસો સાસો કીધો સામળિયા
- (૧૧) વાસુપુજ્ય જિન પૂજ્ય પ્રકાશને
- (૧૨) જોરે જન ગતિ શબુના
- (૧૩) હુ તુજ પર વારી
- (૧૪) દીદીપતિ પાતશાહ અકબર, જોલે જોન વિચારી
- “ “ “ જોલે જો કર જોડી રે
- (૧૫) મીઠી તોહરી વાણી વાહના રાગ - મા૩
- (૧૬) હિન્નત નવયૌવન મારૂ
- (૧૭) મૃગાવલીના રાસની ઢાળ - મુકાવો રે મુજવરનારિ - એ દેશી
- (૧૮) વહિતપુરણ મનોહર
- (૧૯) ઈસ નગરીકા વલખારા

- (૨૦) કાહના પ્રીતિ બાધી રે
 (૨૧) નાયતી જિનગુણ ગાય મદોદરી
 (૨૨) એક સમે તિહા રાય વેરાગિ
 (૨૩) સરગે સરખ ન સોધ્યો પામીરે રે
 (૨૪) તિણુ મોલી મુશનમ્યુ વિધ્યુ
 (૨૫) એમ વિપરીત પ્રરુપતા
 (૨૬) અતિ દુખ દેખી કામિની
 (૨૭) રામ જણે હરિ હડીયે
 (૨૮) ચિર ચિર કાપતા રે મૃગ વાથ તણા લય માહિ
 (૨૯) સિ હતણી પરિ એકલો રે
 (૩૦) હીચરે રે હીચરે હઈય હી ડોલડે

૨૧ વીશસ્થાનકેતપરાસ

આ રાસની પ્રત હજુ સુધી મગી આવી નથી નામ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન ધર્મના જણાવેના વીશ મ્થાનકો ઉપર એ રાસ રચાયેલો છે પ્રથમ તીર્થ કર શ્રી આદિનાથ જગવાને પોતાના પૂર્વ જવમા આ વીશ સ્થાનકની જાનપૂર્વક આરાધના કરવાથી તીર્થ કરનામકર્મ બાધ્યુ હતું અને તેથી તેઓ પ્રથમ તીર્થ કર જન્યા મહાવીરસ્વામી જગવાને પણ પોતાના પૂર્વ જવમા આ વીશ સ્થાનકોની આરાધના કરી હતી જેની આરાધનાથી આ મહાન તીર્થ કરપદ પ્રાપ્ત થાય છે તે ૨૦ સ્થાનકો નીચે પ્રમાણે છે
 ૧ અરિહત ૨ સિધ્ધ ૩ પ્રવચન ૪ આચાર્ય ૫ ગ્યતીર ૬ ઉપાધ્યાય ૭ સાધુ ૮ સમયગૂ જ્ઞાન ૯ શ્રી સમયગૂ દર્શન ૧૦ વિનય ૧૧ ચારિત્ર ૧૨ ક્ષત્રચર્મ ૧૩ ક્રિયા ૧૪ તપ ૧૫ જોયમ ૧૬ જિન ૧૭ સયમ ૧૮ અભિનય જ્ઞાન ૧૯ તપ ૨૦ તીર્થ

૨૨ અભયકુમારરાસ

અભયકુમાર મહાવીરસ્વામીના સમયમા મગધના રાજા શ્રેણિક યાને નિ બિમારનો કુમાર અને મત્રી હતો તે ઘણો જ ભુક્ષિયાગી અને ધર્મ પ્રેમી ગણાતો હતો તેના ઉપર આ રાસ રચાયેલો છે શ્રી મો દ દેમાઈએ આપેલી તેની જાત-પ્રસન્નિતાથી ખલાતની ટૂંક માદિતી મળે છે

૨૩ રોહણીયરાસ

આની કવિ સ્વહસ્તસિખિત પ્રત વિજયમુરિલ કાર - આમામા છે

એમ શ્રી મો. દ દેસાઈ જણાવે છે. શેહલુઆ નામનો ચોર, પોતાની અનિચ્છા છતાં અકસ્માત પગમાં કાટો વાગતા મહાવીર સ્વામી ભગવાનની વાણી માત્ર એક વખત સાંભળવામાં આવતા પ્રતિબોધ પામી તેમની પામે દીક્ષા લઈ તેમનો શિષ્ય બની સયમની સુદર આરાધના કરી મોક્ષપદને પામે છે તે પ્રસિદ્ધ કથા ઉપર આ રાસ રચાયેલો છે. તેની અ તપ્રશસ્તિમાં કવિ જણાવે છે :

‘ગુણ ગાહિ શેહલુઆ કેરા, વીર તણો શિષ્ય જેહોજી,
વ્યસન નિવારી સયમધારી, શિવગતિગામી તેહોજી’

પછી શેહલુઆ રાસની કથાનો બોધ જણાવતાં કવિ કહે છે :

‘વીર વચન જલમાહિ ઝીવતા, રહ્યા તેહવાના તેહવાજી,
સૂડો રામનુ નામ જ પતો, પશ્ચિ કાંઈ બેદ ન જાણ્યુંછી.
કરણ વની જિનવચન મુણુ તો, મનિ વઈરાગ ન આણ્યુંછી,
સૂણી સાભલી નિ રચુ સાધ્યુ, ચેત્યો તે નર સારોજી.

કવિએ એક ટૂંકી પણ રસપ્રદ કથાને ૩૪૫ જેટલી ગાથામાં ગૂંથી છે. આ રાસમાં વપરાયેલી દેશીઓની નોંધ શ્રી મો. દ. દેસાઈએ નીચે પ્રમાણે કરી છે. (જે. ગુ. ક ભા ૧, પૃ ૪૩૯).

(૧) ચોપઈ (૨) એક આત્યો અણુનો દાણો રે (૩) ચ દાયની (૪) લકામાં આઠ્યા શ્રી રામ રે (૫) હિલાવાની (૬) ચોપઈ (૭) સૂમુદરી કહઈ શિરનામી (૮) ચાલ્ય અતુર ચદાનની (૯) તો ચઢી વનમાં ન ગાજે (૧૦) નાયતી જિનગુણ ગાય મદોદરી રાવણ વેણા વાહઈ - રાગ ગોડી (૧૧) કાદાન વગ્ગઈ વાસની (૧૨) ચોપઈ (૧૩) ત્રિપદી (૧૪) વીજય કરી ધરિ આવીઆ (૧૫) ચોપઈ (૧૬) ચોપઈ (૧૭) મુકાવો રે મુજ ધર નારિ-રાગ માઝણી (૧૮) પ્રુણવતા જગી તે નર (૧૯) ચોપઈ (૨૦) કહઈણી કરણી તુમ વ્યણુ સાચો

કૃતિ ૨૪થી ૩૨

કવિની ચોવીસથી ઐગણત્રીસ અને એકત્રીસ તથા જત્રીસમી કૃતિઓની હસ્તપ્રતો, રચનાગ્રાન આદિ હજુ પ્રાપ્ત થયેલ નથી

ત્રીસમી કૃતિ વીરમેનરાસની આદિ અતની પ્રશિસ્તીએ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તેમાં વીરમેન નામના રાગની કથા આવે છે. આદિ પ્રશસ્તિમાં કવિ વીરમેન રાગના ગુણો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે

‘નીદ્રા બોયણુ અવપ કમ, વચન સાર ધ્યન (ધન) ત્યાગ,
 રીપભ કહઈ પૂછ દયા, ઉત્તમ વલ્લુ રાગ.
 નવયૌવન સ્ત્રી દેષિ કરી, નયન રહઈ જસ દામિ,
 રીપજ કહઈ જન જઈ કરી, તસ ચરણે સિર નામિ’

ચોવીસમી કૃતિમા જૈનધર્મમા બતાવેલ સમયકાળનુ સ્વરૂપ, પચ્ચીસમી-
 મા દેવગુરુનુ સ્વરૂપ, સત્તાવીસમીમા શ્રાવકે કરવાના કાર્યોનુ સ્વરૂપ, ઓગણ-
 ત્રીસમીમા પુણ્યનુ સ્વરૂપ અને બત્રીસમીમા સિદ્ધસિદ્ધા - મોક્ષ આદિનુ સ્વરૂપ
 વર્ણવેનુ દશે એમ તે તે રામોના નામ ઉપરથી જણાય છે. છઠ્ઠીસમી
 કૃતિ ‘કુમારપાલનો નાનો રાસ’ એ કુમારધાતના જીવન ઉપર, અઠ્ઠાવીસમી
 કૃતિ ‘આર્દ્રકુમારરાસ’ અલયકુમારના મિત્ર આર્દ્રકુમાર ઉપર અને એકત્રીસ-
 મી કૃતિ શત્રુ જય તીર્થ ઉપરની કૃતિઓ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે

કવિત્વ, પ્રતિભા તથા ગુજરાતી
 માહિત્યમાં કવિનુ વિશિષ્ટ અર્પણ

કવિની સર્વ કૃતિઓના પુરા અવલોકન વિના કવિ સમયમુદરની
 માફક કવિ ઋષભદાસના કવિત્વ અને પ્રતિભા વિષે પણ છેલ્લેના અભિપ્રાય
 બાધવો મુરકેન છે છતાં સમયમુદરની માફક ઋષભદાસની પણ ઉપસંધ
 કૃતિઓમા ઋષભદાસે રસની જમાવ કરવામા જે ચાતુર્ય, કદપનાશક્તિ,
 શબ્દપ્રયોગ, માધુર્ય અને વર્ણનશૈલી વાપર્યા છે તે પરથી કહી શકાય
 એમ છે કે ઋષભદાસ સત્તરમી સદીના એક સમર્થ ગુજરાતી કવિ છે
 ‘તેમની કેટલીક કૃતિઓ સરકૃત પ્રાકૃત ઉપરથી અનુવાદ છે, છતાં તે
 એટલી બધી ઉત્તમ છે કે વાચતા જણાય તેમ નથી કે તે અનુવાદ છે’
 (શ્રી મો દ દેસાઈ) ‘ઋષભદાસના ધણા દુહા, ચોપાઈ ખાસ કરીને કવિ
 શામળની શબ્દરચનાને એટલા તો મગતા આવે છે કે અકાગર હીંગવિજય
 શિખ વિજયસેનમુરિને હીરસવાઈ કહો હોતો તેમ શામળને ઋષભદાસવાઈ
 કહેવાનુ આપણને મન થઈ જાય છે એ બેની સમાનતા દર્શાવતા બીજા
 અનેક દાખલાઓમાથી બીજા કેટલાક ‘કુમારપાળરાસ’માથી મળે છે બાહ્ય
 પ્રતિનિધિ દેવબોધિ સમસ્યાઓ પૂછે છે અને જૈન પ્રતિનિધિ હેમચંદ્રાચાર્ય
 કુમારપાલની રાજસભામા તેના ઉત્તર આપે છે (પૃ ૧૮૧-૮૧) આદાર
 અમર્યાઓ આપી છે તે વાચતા આપણને એમ લાગે છે કે જાણે આપણે
 શામળમહંત તો નથી વાચતા વળી માત્ર ઋષભની કૃતિઓમા જે લોક-
 પ્રિય ટાળોના મીઠા અસરકારક ખેલો જોવામા આવે છે તે એની કવિતા

શક્તિનો અંશ શામળમાં નથી. ઋષભદાસનું કેટલુંક જેમ આગલા કવિઓની કૃતિઓમાંથી અને આગલાં મુલાપિતો-પદો આદિના અનુવાદ જેવા મળે છે તેમ, ઋષભદાસ પછીના આપણા કવિઓમાં જેવા મળે છે કે કેટલુંક ઋષભનું એમણે લીધેલું છે, અને ઋષભ તો આપણે જોયું તેમ પોતાની પ્રતિભામાં સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે કે હા, મેં તેમ ક્યું છે, એ મારું એક કર્તવ્ય જ હતું. શામળ પણ એવો સ્વીકાર કરે છે. ‘કવિતા સહુતણો પગતાપ’, સેવક સહુ કવિતા તણો,’ (નંદ જત્રીમી), ‘કવિ કીધા લક્ષ-કોટિધા, મયા કરો માગું મતી’ –(રાવજી મદોદરી સંવાદ), ‘દાસ સૌ કવિજન તણો’ (વેતાલ પચીશી), ‘સંસ્કૃત માંહિથી સોધિયું પ્રાકૃતકેરુ’ પુરાણ.’ ‘શામળ ભદ્ર કવિએ કરો, વેદ પુરાણો છાપ’ (અથવા ‘પ્રાકૃત કીધું પૂર.’) અને છેલ્લે—

આજણુ ભાટ કે ચારણાં (કે) અન્ય કવિતા હોય,
મેવક હુ સહિકોતણો, ખોડ મ દેર્યો કોય.
જેહની ભુધિ દીધી ચારદા, જેહની સાંભળી કાત,
તેહણું સંસ્કૃત શોધિયું, તેહની વખાણી વાત.’

—(સિંહાસન જત્રીસી).

(બ. ક. દાકૌર આ. કા. મ. મૌ. ૮૧ પ્રવેશક, પૃ. ૨૦-૨૩).

આમ છતાં કવિની દરેક કૃતિમાં પોતાની સ્વતંત્ર કલ્પનાશક્તિ, વર્ણનશક્તિ અને પ્રતિભા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, એટલું જ નહિ પણ જૈનકથાસાહિત્યમાંથી અગત્યના મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો લઈ તેમનું કાવ્યમાં નિરૂપણ કરી કવિએ વાર્તાના ચમત્કારના શોખીન શ્રોતાઓની રુચિને પોષણ મુંદર સાહિત્ય પુરુ પાડ્યું છે. પ્રેમાનંદ અને શામળ, નયમુંદર અને સમયમુંદર તેમ જ તે પૂર્વેના જૈન ગુજરાતી કવિઓ આદિ સર્વ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ એ રીતે જ ગુજરાતી સાહિત્યની મેવા બાંધી છે અને ઋષભદાસ પણ એ બાબતમાં તેમને જ અનુ-સર્યા છે. આ ઉપરાંત વિધિ, ઔષધ, ઉપદેશ, દ્વિતશિક્ષા, તત્ત્વવિચાર, ત્રતો દેવગુરુધર્મસ્વરૂપ અને તીર્થમહિમા આદિ વિષયો ઉપર પણ કવિએ રાસો રચ્યા છે. ગુજરાતી કૃતિઓની વિપુલતામાં તે નયમુંદરથી ચડી જાય છે અને સમયમુંદરની સમકક્ષાએ છે એમ કહી શકાય. છતાં ગીતો અને પદો આદિની રચનામાં તો તે પણ સમયમુંદરની તોલે આવી શકે તેમ નથી. કવિત્વ અને પ્રતિભામાં એ ત્રણે લગભગ સમકક્ષાએ આવે છે તેમ કહી શકાય.

પોતાના મહાનિબંધમાં તેમણે એલખા શતક સુધીના જૈન ગુજરાતી સાહિત્યનું વિશ્લેષણ કરી એની વિશેષતાઓ તારવી અને સત્તરમા શતકના તદ્વિષયક સાહિત્યથી એ ક્યાં ક્યાં જૂદું પડે છે તે બતાવ્યું. સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્ધના અનેક ગૌણ અને ગણનાપાત્ર કવિઓ વિશેની અધ્યેય માહિતી પહેલી વાર ડૉ. ચોકશીના મહાનિબંધમાં સુલભ બની છે, ખાસ કરીને આ સમયના ત્રણ મોટા કવિઓ નયસુંદર, સમયસુંદર અને ત્રયભદ્રાસનું સ્થાન અને વિસ્તૃત અધ્યયન તેમણે આપ્યું એ આ મહાનિબંધનો મહત્વનો ભાગ છે. આ શતકના સાહિત્યમાં પ્રગટ થતા સમાજદર્શનનું વિવરણ એ મહાનિબંધનો રમખંડ અંશ છે.

જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયના ગુજરાતનું આ જૈન કવિઓની રચનાઓમાં પ્રગટ થતું દર્શન શેષ્યક છે. સાહિત્ય આદિ કળાઓ અને માનવવિદ્યાઓનો પારસ્પરિક સંબંધ આવા નિરૂપણમાં પ્રગટ થાય છે. સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્ધના આ જૈન કવિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આપેલા ફાળાનું વિવેચન માહિત્યનો ઇતિહાસ લખનારાઓ માટે પણ ઈર્ષાની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

આ પુસ્તકમાં તેમણે ખ બાતના કવિ ત્રયભદ્રાસનું સાંગોપાંગ અધ્યયન આપ્યું છે. યોગાનુગામ ડૉ. ચોકશી પણ ખ બાતના જ છે, ખંબાતના એક કવિનું ખ બાતના એક સંબંધકે કરેલું સાહિત્યિક તર્પણ એ સાહિત્યક્ષેત્રે મહત્વનું અર્પણ બની રહેશે. તેમણે ત્રયભદ્રાસની કવિપ્રતિભાનું પ્રમાણબૂત, અધ્યેય અને વીગતપ્રચુર ચિત્ર આપ્યું છે. ખાસ કરીને કવિ શાખળ સાથે એનું સામ્ય દર્શાવી તેમણે એ શી રીતે ‘ત્રયભદ્રાસવાઈ’ ગણાય તે હકીકતોને આધારે દર્શાવ્યું છે. ત્રયભદ્રાસનું કવિત્વ સમયસુંદરની વૃત્તનામાં કેમ બાંધેલ હતું છે તે પણ તેમણે સચુક્તિ અને તટસ્થતાથી બતાવ્યું છે.

ડૉ. વાહીલાલ ચોકશી પાસેથી સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્ધના બીજા એ અમરૂદી કવિઓ - નયસુંદર અને સમયસુંદર - વિશેના અધ્યયનો પાઠ્ય સત્તર સુલભ માય એ અપેક્ષા સાથે ‘કવિ ત્રયભદ્રાસ : એક અધ્યયન’ના પ્રકાશન પ્રસંગે આ વિદ્વાન શ્રી મિત્રને હું સાનદ અભિનંદન અર્પું છું.

ભાષાસાહિત્ય ભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી
૧૪, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૬

રમણલાલ જોશી,
અધ્યક્ષ,
ગુજરાતી વિજ્ઞાન

શ્રી રમણલાલ જોશીએ મેત્રાંભાવે ચિંતનાત્મક અભિપ્રાય લખી આપ્યો તે માટે તેમનો અત્રે આભાર મનુષ્યું.

વી જી. ચોકશી

કવિઓ નીચે ગણાણે છે.-

(૧) લાવણ્યસમય - સોળમી સદીના એક સમયે જેન ગુજરાતી કવિ. વિમળપ્રજાપદ, રાવણમ દોહરી સંવાદ, દેવરાજ વચ્ચરાજ શોપાર્થ, ગોતમપુચ્છા (શોપાર્થ), નેમનાથ હમચડી, કરસંવાદ, સિદ્ધાંત શોપાર્થ, આલોચણ વિનતિ, આદિનાથ વિનતિ, વૈરાગ્ય વિનતિ, સુરપ્રિયકેવળીરાસ, ખિમક્રમિ(ગોહા)રામ, રઘુલિખદ્ર એકનીમો, ખલિખદ્રરાસ, યશોભદ્રરાસ, ગર્ભવેલિ, નેમિનાથપ્રજાપદ (યાને ગરનાકરપ્રજાપદ), અતિરપાદેનાથજી, ગોરીમાંવલીગીતવિવાદ અને મુમતિસાધુસૂરિ વિવાદલો તથા દંડપ્રહારી સજ્જાય આદિ અનેક રામો, પ્રજાપદ, શોપાર્થ, સજ્જાયો-સ્તવનો આદિના કર્તા

(૨) શાવક (ગૃહસ્થ) કવિ ખીમો . કહુઆમત-(સોળમી સદી)-રાતુજ્ય ચૈત્ય પ્રવાહી, જયણગીત આદિના કર્તા

(૩) શાવક (ગૃહસ્થ) કવિ લીજો . કહુઆમત-(સોળમી સદી)-પાશ્વેનાથ નામના સંવેગરસ ચદ્રહતા, દેવપૂજગીત, વીસ વિહરમાનજિન ગીત અને શોવીસ જિન નમસ્કાર આદિનો કર્તા

(૪) સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાય (સોળમી સદી)-હીરવિજયસૂરિશિષ્ય એટલે કાપલદાસના ધર્મશુક વિજયસેનસુરિના શુક્રતાર્થ. મુગાવતી આખ્યાન, લુપ્ત લુપ્ત રાગમા રચા ચેલી બે કૃતિઓ 'વાસુપૂજ્ય જિન પુણ્યપ્રકારારાસ' અને 'સાધુવર્ણના' (યાને સાનુ-કલ્પવતા અથવા મુનિવરસુરવેલિ), સત્તરબેલી પૂત, એકવીસ-પ્રકાની પૂત, ખાર ભાવના મજ્જાય, વીર વર્વમાન જિનવેલી, ગણધરવાદ સ્તવન, મહાવીરની અસ્તવન, ગોતમપુચ્છા, હીરવિજયસૂરિદેશના સૂરવેલિ, મુનિસિદ્ધાસ્વાયા અદિના તથા ખીજ અનેક નાની મોટી સજ્જાયો અને સ્તવનોના અને અને પ્રતિભાવ ત સંસ્કૃત કૃતિઓના કર્તા, કવિના પૂર્વજન્મા અને સમકાલીન

(૫) હલરાજ (સોળમી સદી)-હીરવિજયસૂરિશિષ્ય, કવિના પૂર્વજન્મા અને સમકાલીન વધેમાનજિનસ્તવન, હીરવિજયસૂરિ વામપ્રવહલ સજ્જાય આદિના કર્તા.

(૬) શાવક કવિ વાહો ઉદ્દે વચ્છ (યાને વચ્છ જહારી)-૫૬૨મી સદી મુગાકલેખા-ચરિત્ર, હવભવસ્થિતિરાસ, તિલ્લતરાસ, પ્રવચનમારારાસ, ચિહુગતિ બેલી, નવ-પદ્યવપાર્શ્વકલશ આદિનો કર્તા

(૭) પ્રસિદ્ધ કવિ ભોજક દેખાવ (૫૬૨મી સદી)-નવકાવ્યારાસ, શેહલિયા ચારારાસ, (શેહલેયારાસ), વન્દરામી શોપાર્થ, ચન્નળાવા શોપાર્થ, હરિયાળી, રઘુવ-બદ્રાગ, રઘુલિખદ્રની કક્ષાવળી, આદ્રકુમારનુ સૂડ, આદ્રકુમારનવ, સનાતપૂત, યાવચ્ચાકુમારભાસ, જાગરવામીપ અશ્વવર્ણનશોપાર્થ, સમ્યક્ત્વજારત્રતકૃતકૃતશોપાર્થ, પુણ્યપાપકથ શોપાર્થ, નવકારપ્રજાપદ, મનુષ્યમનવામ, અબયકુમાર શ્રેણિક રાસ આદિના કર્તા

(૮) માવદેવ (યાને જાવમુનિ)-સોળમી સદીના. એ સમયે જન ગુજરાતી કવિ. નયસુદરના સમકાલીન અને કાપલદાસના પૂર્વજન્મા અને સમકાલીન પુરદરકુમાર શોપાર્થ, ભોજપ્રજાપદ, ચિકમચરિત્ર પચદ્ડ કથા, દેરસ્ત શોપાર્થ, પંમરથ શોપાર્થ, વીરાંગદ શોપાર્થ, સુરમુદ્દી શોપાર્થ, માલદેવતિદા શોપાર્થ, રઘુલિખદ્રાગ, રાતુવ

નેમિનાથ ધર્માય કાગ, ગીવળતીસી આદિ ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓના મર્તા
(૯) હેમચંદ્રનમૂર્તિ (ઈ સ ૧૫૨૮ ૯૧) - શીવવતી કથા, લીનાવતી કથા મહિપાત્ર-
શ્રીધાર, ગોરાગાન કથા (પાછળી શ્રીધાર) અને સીતાચરિત્ર આદિ પદ્યકથાઓના
રચયિતા

(૧૦) માનુષ સમુનિ (૫૨મી સગી) શાવિભદ્રતરસ, ગૌતમપૃષ્ઠા શ્રીધર્મ આદિ
ના કર્તા

(૧૧) સમરે - સમરચ દ્રવ્યુરિ હર્ષે સમરસિ હર્ષુરિ (સોળ - સત્તરમી સદીના પાશ્વ-
ચ દ્રવ્યુરિશિષ્ય એન્ડે કવિ એધરાગના શુકભાઈ અને નપાત્તસના પૂર્વજન્મા
અને સમકાલીન જિન નમગર ત્રિમ પિ સર્વથો પ્રજ્ઞચરી (ગને પ્રજ્ઞચર્ય દ્વિપ થા
ગીકા), હપટેગસારત્તલકેસા જિનચ તરદાન, પંચવિંસતિસાનના સમગ્રાથ આરા-
ધના, ત્રત્યાખ્યાન ચતુર્ગતતિમ, સ્ફુલ્લાગમિત, મહાશીર સ્તવન, વીદગુણ
સ્થાનમ્મર્તિત મહાશીર સ્તવન અવગાહનાગર્મિત વીરસ્તવન વિજ્ઞપિત, કિરિપાકાણા
સમગ્રાથ, કર્મવિચારમર્મિત શીરસ્તવન અને અન્ય સ્તવનો તથા સત્રક્રાપો આદિના
કર્તા સોળમી સદીમા લોકાચરના એલિપ્રસાના મર્તા સમ ચ દ્રવ્યુનિ પણ મર્ત
ગયા છે ૫૨મી સદીમા નેમિનાથ કાગુ નો કર્તા કવિ સમરે પણ થઈ ગયો છે
તેનો પણ અરે હ રૂપ હોય

(૧૨) સમથે - નમચસુદર કવિના શીલ પૂર્વજન્મા અને સમકાલીન સત્તરમી
સદીના પૂર્વાર્ધના સમર્થ હેન શુગરાળી કવિ સીતાચરમ ચોપઈ, દ્રોષદીચરિત્ર
નનમથતીરત આદિ ૬૩ ઉત્તમ શુગરાળી સાહિત્યકૃતિઓ તથા અનેક સત્રક્રાનો
મ્તનનો ગીતો અને ૪૦ તેમ જ વિષુવ સસ્ત સાહિત્યના રચયિતા શ્રુદ શુગ
રાળી હાજમર અને ગીતકાર (વિશેષ પરિચય મ ટે જુઓ 'સમથસુદર')

(૧૩) સરચ દ્ર - (સત્તરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ) - નપાત્તસના પૂર્વજન્મા અને સમ
કાલીન સમાચારસમાચા, જિનસિ હર્ષુરિસ આદિના કર્તા

૪૫ સદ્યુ મટિ પાંચ મહાનન પાળવાના કહ્યા છે (૧) પ્રાણવતિપાતપિરમળ
(અદિસા) (૨) મુધાવાલિરમણ (જૂહુ ન ઝોનવુ તે - સરથ) (૩) અદતાદન
વિરમળ (મર્થએ આપ્યા વિના કોઈ વસ્તુ લી નહી - અસ્તેય) (૪) મેથુનવિર
મળ (પ્રજ્ઞચર્ય) અને (૫) પરિમહવિરમણ - (અપરિમહ) આ પાંચ મતો આવકે
અમુક મથા મા પાળવાના છે અટકે તે મહરથ માદ પાચ અનુનતો કહેવાય છે
ની ન ગ્રજ ગુજાત્ર છે (૧) રિમિમાલુવત - (અમુક મેત્રમા જ રહેવુ) (૨)
ફે નિગાસિ - (અમુક સ્વમે રહીને જ સ્વાધ્યાય આદિ કરવુ), (૩) ઝોપમાય
પરિમાસન બામ (એક વખત નાચ વસ્તુ - ખાણ પાચો વગેરે) અને ઉપજાગ
(એક વસ્તુ - વખત બાગવવામા આવ તે - કપા, મકાન, સ્ત્રી આદિ)ની અમુક
મર્થા આદિ એટલે બાગેપમાય માટે અમુક જ વસ્તુઓ રાખવી બાગીના ચાર
પાંચ કહેવાય છે (૧) અનર્થ - ૩ ખાગ વિચારો આદિથી નકામુ કર્મબંધન,
(૨) સામીયિક, (૩) પૌષ્ઠ સાધુ જેવુ જીન જીવુ અને (૪) અતિથિસવિ
બા - અતિથિનો સત્કાર કરના - સાધુ આને મુપાદાન રેવુ આમ પાચ
અનુમત નામ ગુજરાત અને ચાર સિમામન મળીને આવકના - રહેરથના બાર વન

થયા ૪૬ આનુ ગુજરાતી ભાષાતર ગાયધ્વાડ સરકાર તરફથી મળવાનું સુનીતન
 વૈદ્યે કહ્યું છે ૪૭ પ્રવેશ, આ કા મ મૌ ૮, પૃ ૧૮ ૪૮ વીની ૪૬ તવ
 દીર્ઘ સદ્માર ૫૦ તે સાર ૫૧ દુમાર્યાગ રાજ પાસે (તે મારી ગયેલી વહાની
 સ્ત્રી મને) પાછી મળશે પરંતુ ગુસ્સે થયેલો રાજ પણ તે લઈ શકતો નથી. ૫૩
 જણ વિના - ફેલુ ક્યાં વગર ૫૪ વરા-વરે, જમણનાર - ન્યાત ૫૫ જપલ-
 ફેવ અને તેમના પુત્ર ભરત રાજના મમયમા બધા જોનો પ્રતવારી શ્રાવમે હતા
 કાનકમે ૧૧ મા તીર્થ ૨૨ શ્રી શ્રેયાસનાથના જન્મ મમયમા જોનો પ્રતપચકખાણ
 અને બણવા બણાવનાનું જૂની વગ્નરિધિ કરાવવાનો ધર્મો લઈ બેઠા, હોનભેર
 રાત્રિભોજન કરવા લાગ્યા, સવત્સરીસ્નાન અને શ્રાવ કરવા લાગ્યા, ખાંડવા
 ફેટવાના કામ કરવા માંડ્યા અને ઘણા આર્થ આદર્શ વહી ગયા હતા એ જોઈ
 શ્રેયાસનાથે તેમને સદ્વચનનો ઉપદેશ આપ્યો - લગ્નાવધિ, વાર્ષિક સ્નાન, શ્રાધ્ધ
 વગેરે બ્રાહ્મણ ધર્મની ક્રિયાઆથી સાચું શ્રેય થતું નથી તેવો ઉપદેશ આપ્યો અને
 ત્યારથી જોનો ઉપર શેવોને - બ્રાહ્મણોને વધ રહ્યા કરે છે (ખડ રજો, પૃ ૮૬થી
 ૩૬) આ ખીનાનો ઉલ્લેખ કવિની નવમી કૃતિ ભરતળાહુનિરાસમા પણ આવે છે
 ૫૬ દિવસ ૫૭ બોધકથી વરનાહનું અટકતું ૫૮ વખત ૫૯ ભેજ ૬૦ વર
 મા ૬૧ એક જૈન આગમ અથ ૬૨ કવિવર સમયમુદ્રે આના ઉપર એક
 આખો રામ 'કુશીપ્રદેશીત્રયધ' રચ્યો છે (જુઓ 'અવિ સમયમુદ્ર') ૬૩ વેર-
 ૬૪ જણ - ફેલુ ૬૫ દીનગીર ૬૬ આખો ૬૭ દેહકા ૬૮ ચંદ્રમાને ૬૯
 પાંદડું ૭૦ વાસ અને વિના શુક વિજયાન દંડુરિના નામનો જોયેજ છે આ
 પ્રમાણે 'ધમ ભાગે શુકદીપ', વિમળ કહે' વગેરેમા વિના અન્ય શુકોનાના નામના
 જોયેખા પણ જપભદ્રાસના અન્ય સુભાષિતોમા આવે છે ૭૨ ગોધ ૭૩ કપ્પા
 ૭૪ નાગનો દરમન - નાને દમનારો ૭૫ વગણ ગીગણ ૭૬ વાદળ ૭૭
 પાણીની ખખાન જોધી ૭૮ તરસ્તો ૭ દીનનો ૮૦ હેવાન ૮૧ તેજ સમયે
 તેમના શુકભાષ્યો ધર્મસાગર અને રાજવિભવને પણ ઉપાધ્યાયપદ આપવામા
 ચુ હતા ૮૨ આ વિજયસેનસુરિનો જન્મ ન'સાર્ નામના ગામમા થયો
 તેમનું શુદ્ધસ્વપણાનું નામ જોસિગ (૫) હજુ તેમના પિતા મર્શિશહે તેમની
 કૌના જ દીક્ષા લીધી હતી જેમિમની હમર આક વરસની હતી ત્યારે અને
 વિજયદાનસુરિ મુરતમા હતા ત્યારે તેમની માતા કોર્મમે પોતાના પુત્રની સાથે
 મુરતમા દીક્ષા અનીકાર કરી હતી તેમનું દીકા નામ 'જયવિમલ હતું અને
 આચાર્યપદ સ્વધાવા પછી તેમનું નામ 'વિજયસેનસુરિ' રાખવામા આવ્યું હતું
 વિજયસેનસુરિના જીવન વિષે વધુ માહિતી જપભદ્રાના ૮૧ વિજયસુરિરાસના પૃ
 ૪૦ ૪૧ તથા પૃ ૧૮૭ થી ૧૮૮મા વિસ્તરથી આપેલ છે ૮૩ તીર્થવિજયસુરિ વિષે
 બીજા કટકીક અગત્યની માહિતી આગળ ઉપર પણ આપેલી છે ૮૪ માન પામીએ
 ૮૫ પોતાને ૮૬ દિનમે ૮૭ દેહકા ૮૮ સીસમનું ગ્રાહ ૮૯ આ અદ્ધ મ્વિ
 બલિધ્યતા સરોધનનો એક વિષય છે કારણ કે હજુ મુખી મ્વિ જપમગસ સિવાય
 કોર્મમે (મો દેસાં એ પણ) તેની નોબ લીધી નથી અને તેની કોર્મ કૃતિ પણ
 હજુ પ્રસારમા આવી જણાતી નથી જનજાગે તેની ખાસ નોબ લીધી હોતે તે